B I B L I O T H E C A
SCRIPTORVM GRAECORVM ET ROMANORVM
T E V B N E R I A N A

2003

L. CAELIVS FIRMIANVS LACTANTIVS

DIVINARVM INSTITVTIONVM
LIBRI SEPTEM

FASC. 3

LIBRI V ET VI

EDIDERVNT

EBERHARD HECK

ET

ANTONIE WLOSOK

BEROLINI ET NOVI EBORACI
WALTER DE GRUYTER MMIX

∞ Gedruckt auf säurefreiem Papier,
das die US-ANSI-Norm über Haltbarkeit erfüllt.

ISBN 978-3-11-021466-6
ISSN 1864-399X

Bibliografische Information der Deutschen Nationalbibliothek

Die Deutsche Nationalbibliothek verzeichnet diese Publikation in
der Deutschen Nationalbibliografie; detaillierte bibliografische Daten
sind im Internet über http://dnb.d-nb.de abrufbar.

Printed in Germany
Satzaufbereitung: Eberhard Heck
Satz: pagina GmbH, Tübingen
Druck und Bindung: Druckhaus „Thomas Müntzer“ GmbH, 99947 Bad Langensalza

PRAEFATIONIS SVPPLEMENTVM

Primum Lactantii Diuinarum institutionum editionis fasciculum, qui a. 2005 publici iuris factus continet libros I *De falsa religione* et II *De origine erroris*, et alterum, qui a. 2007 impressus exhibet libros III *De falsa sapientia* et IV *De uera sapientia et religione*, hic sequitur tertius, qui praebet libros V *De iustitia* et VI *De uero cultu*. Iam pridem indicauimus[221] etiam his libris praefationis supplementum praemissum iri, cuius paginae numeris q. d. Romanis numeratae continuent praefationem alterius fasciculi, i. e. ab LXXI incipiant (similiter notarum numeri ab 221), quo modo etiam paginae textus per numeros q. d. Arabicos inde a p. 435 numerentur. In hoc suppelemento 1. addentur quaedam de codicibus, 2. agetur de recentissimis librorum V et VI editionibus, 3. addentur uel corrigentur alia. Conspectus siglorum (p. LVI) nonnullis mutatis p. LXXXIV repetetur.

1. De Institutionum codicibus addenda

G (u. p. XV sq.): In hoc fasciculo extant 10 + 20 folia his locis in apparatus sectione ‘Codd.’ indicata[222]: 5, 3, 6–18. 5, 2–7 sqq. 9, 11–17 sqq. 9, 20 – 10, 7. 12, 2–11. 5, 13, 17 – 14, 3 sqq. / 5–16 (2 foll.). 16, 7–13 sqq. [fere 17, 16 sqq. / 23 sqq.]. [fere G

[221] V. primi fasc. p. VII. Cum paginarum numeri continuentur, et in praefationis supplemento et in notis textui subiectis abhinc lectores nonnisi ad hos numeros relegamus nusquam fasciculo primo uel altero uel tertio ipso appellato. – De commentationibus laudandis u. p. VIII n. 1 et XLIX n. 158; cf. infra p. LXXXIII.

[222] Uncis [ ] inclusimus folia bis rescripta fere nusquam legibilia; nota ‘sqq.’ indicamus paginam non usque ad finem legi, ergo ubi desinat dici non posse. Ad locos lib. VI u. et Ingremeau, Ed. inst. VI, 91 sq.

19, 15 sqq. / 20 sqq.]. 6, 4, 8 – 5, 2 (2 foll.). 6, 12–27 sqq. (2 foll.). fere 7, 2 – 8, 10 sqq. (2 foll.). 9, 2–20 sqq. (2 foll.). fere 9, 24 – 10, 17 sqq. (2 foll.). 10, 20 – 11, 6. [fere 11, 15 sqq. / 22 sqq.]. [fere 12, 20 sqq.]. 12, 39 – 13, 8 sqq. [15, 16 sqq. in 2 foll.; u. ad 6, 15, 16 et 16, 9]. 18, 12–21. 21, 4 – 22, 5. 23, 23–33. 24, 13–20 sqq.

A A (u. p. XIX et n. 56. LVIII): Fragmenta a nobis siglo A notata nec ante nos in edendis Institutionibus adhibita hic describimus, quia praeter frustula libri IV[223] ad librum V pertinent. Olim partes codicis[224] erant, qui saec. IX in monasterio Fuldensi litteris minusculis Carolinis per binas columnas scriptus postea in monasterium Belgicum Stabulense (*Stablo / Stavelot* prope Leodium) peruenit, ubi saec. XIII ad XV fuit[225]. Deinde codice dissipato octo tantum (quoad scimus) folia siue mutila siue integra in duobus aliis codicibus extant:

1. Auerbodensis (*Abdij van Averbode, archief IV*) 44 continet Cassiodori in psalmos 1–50 commentarium, sed etiam inuolucro inglutinata uel adiuncta codicum Fausti Reiensis et Lactantii folia uel partes foliorum. Quae inuenit et separauit et lucis arte

[223] V. p. LVIII et sectionem 'Codd.' ad 4, 29, 11/12. 30, 2. 6. 11.

[224] V. Bischoff, 1998, 40 nr. 172, qui primus uidit fragmentum Florentinum, quod prius inspexit, et Auerbodense, quod ei postea innotuit, eiusdem esse codicis, quem saec. IX Fultae scriptum cognouit; cf. infra n. 231. Folia in Auerbodensi seruata 1–4 numerauit Cappuyns, 1964, 40, in Florentino seruata II-III et 168–169 in codice numerati sunt; hos numeros infra et in apparatus sectione 'Codd.' recepimus.

[225] Quod indicant possessoris notae saec. XIII (Munk Olsen, infra n. 228) in fol. 3^r iuxta col. sin. ab imo sursum: *Iste lib[er] pertinet monasterio s[an]cti Remacli in Stabulaus* et in fol. II^V inter columnas a summo deorsum: *Liber eccl[es]ie sancti remacli in Stabulaus*, multo recentior nota *Liber Monasterii Stabulensis* in summo fol. III^r; ibidem inuolucrum cod. Auerbodensis foll. 1–4 auctum uidetur saec. XV / XVI (Cappuyns 37; cf. Bischoff l. c.). De monasterio Stabulensi u. P. George, Lexikon des Mittelalters 7 (1995), 2163.

depicta 1964 publici iuris fecit M. Cappuyns[226], unde Lactantii fragmenta Auerbodensia nobis innotuerunt[227].
2. Florentinus Laurentianus (*Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana*) Ashburnhamianus 1899[228] continet foll. 1–167 Valerii Maximi libros, sed ante fol. 1 et post fol. 167 singula foliorum paria inserta sunt, quae hodie II-III et 168–169 numerantur. Cum T. Stangl, qui primus de codicibus egit, qui ex bibliotheca John Lord Ashburnham Britanni a. 1884 ab Italia regno empti in Laurentianam translati sunt[229], duo foliorum paria 'tractatui theologico fere saec. XII' attribuisset[230], B. Bischoff uidit ea Lactantii inst. 5, 17, 10 – 19, 33 exhibere[231], quod receptum est

[226] Cappuyns, 1964, passim: 36–38 de fortuna codicis Cassiodori et studiis auctoris, 38–39 de fragmentis Fausti Reiensis, 39–43 de fragmentis Lact. inst. (cf. supra XIX n. 56. LVIII n. 165), ante 41 in duabus paginis imagines ualde coartatae (foll. 2 et 3 et circa ea in angulis frustula foll. 1 et 4).

[227] Imagines nobis comiter miserunt P. Herman Janssens O. Praem. et P. Filip Noël O. Praem. Auerbodenses; u. p. LVIII n. 164. Inde fragmenta contulit Heck.

[228] V. Bischoff, 1998, 257 sq. (nr. 1216; cf. 40 nr. 172); B. Munk Olsen, L'étude des auteurs classiques latins aux XI et XII siècles II, Parisiis 1985, 663; Stangl (infra n. 229), 225–236; C. Kempf, ed. Val. Max., Lipsiae 1888[2] (denuo Stutgardiae 1966), XXI–XXVI; J. Briscoe, ed. Val. Max., Stutgardiae et Lipsiae 1998, XIV sq.

[229] T. Stangl, Die Bibliothek Ashburnham, Philologus 45, 1886, 201–236, de nostro cod. in usum C. Kempf inspecto 221–236. Codicem numero 1802 signat, sed iam Kempf numero hodierno 1899. Foll. II-III et 168–169 tum nondum numerata erant, sed iis et fol. I chartaceo recentissimo numeri postea adscripti sunt, quod cognouimus ex notis in schedis B. Bischoff (u. infra n. 231).

[230] Stangl 225 (inde Kempf XXI). Lactantius illi nondum notus fuisse uidetur (cf. Stangl, 1915, 224), sed mirum est quod, cum alias scripturarum historiae se peritissimum ostenderet, scripturam aperte Carolinam saec. XII tribuit. Utique hoc fragmentum effugit Brandt, qui tunc editioni praeparandae erat deditus.

[231] Quod apparet ex schedis a Bischoff Bibliothecae publicae Bauariae

in catalogum, qui a Bischoff institutus 1998 postumus editus est. Inde nobis cognita sunt[232].

Supersunt codicis Lactantii olim Stabulensis duobus columnis 33 lineis scripti 4 foliorum paria: foll. 1/4 et 2/3 mutila, foll. II/III et 168/169 integra. Foll. 1/4 et 2/3 sunt 4 folia interiora quaternionis uel similis fasciculi; 5, 1, 19 *conatur / ut uim* fol. 2^V col. dext. transit ad fol. 3^r col. sin. Fol. 1 nonnisi partes supremarum linearum extant, frustula ex 4, 29, 11/12. 30, 2. 6. 11[233]; cum maiore parte fol. 1^V col. dext. periit subscriptio lib. IV / inscriptio lib. V. Nam fol. 2^r col. sin. integra incipit a 5, 1, 1 *non est apud* . . . (usque ad *opus* 2 lineae supremae maiusculis scriptae); a § 4 *cognoscere* seq. col. dext., in qua resecta superioribus lineis (suprema abscisso angulo mutila) ultimae litt. desunt, 8 lineis infimis fere nihil, desinit in § 9 *illo*. Sequitur fol. 2^V col. sin. resecta primis superiorum linearum litteris carens (suprema lin. angulo abscisso mutila); a § 13 | *le sapientiae* seq. col. dext. integra, a § 19 *ut uim* fol. 3^r col. sin. integra, quae desinit in § 25 *sua*|. Deinde col. dext. angulo abscisso prima lin. omnino periit, ceterarum margine resecto dimidia fere pars deest. Ergo incertum est ubi desierit; infima lin. extat 5, 2, 2 *litteras accitus d*; seq. fol. 3^V col. sin. eodem modo, etiam angulo abscisso, mutila, praeterea lituris obruta

legatis, quas adiuuante Monika Köstlin (u. p. LVIII n. 165) a. 2008 inspexit Heck: Valerii Maximi codice descripto Bischoff altera in scheda notauit foliorum paria II-III et 168–169 Lactantii esse, deinde uniuscuiusque columnae initium et finem transscripsit et alio calamo usus, ergo editione postea inspecta, libri capitum paragraphorum numeros addidit. Ita non modo aestimando codicum tempora, sed etiam testimonia augendo de edendis Institutionibus meritus est.

[232] Quattuor foliorum imagines ex taenia lucis arte facta cursu q. d. electronico nostris sumptibus misit *Biblioteca Medicea Laurenziana, servizio fotografico*, in chartas transtulit Miriam Bräuer Tubingensis. Inde contulit Heck.

[233] Cf. sectionem ‘Codd.’ ad locos hic et deinde laudatos.

minimam partem lecta, desinit in 5, 2, 4 *[chri]stianorum*; seq. col. dext. integra usque ad § 8 *utilitatis*. Deinde fol. 4 nonnisi partes supremarum linearum extant, i. e. frustula 5, 2, 8. 13. 3, 1–2. 6[234]. – Etiam foll. II/III et 168/169 4 folia interiora quaternionis uel similis fasciculi erant (5, 18, 14 *deleat / quanto* fol. 168^{V} col. dext. transit ad fol. 169^{r} col. sin.). Haec 4 folia integra (nisi quod foll. II^{r} et 169^{V} inuolucro proxima lituris adfecta sunt) continent inst. 5, 17, 10 | *tus est* . . . 19, 33 *lauerint tam* |, sc. ordine foll. II, 168, 169, III.

In recensendis Institutionibus A et P eiusdem classis π esse conclusimus iam pridem[235] ex mendis PA communibus 5, 1, 11. 19. 22. Quae quidem non inuenimus in fragmento Florentino quoad P extat, i. e. 5, 17, 10–22, sed ubi P deest sunt menda communia AKS 5, 17, 24 *qui* pro *cum*, 25 *eundemque*, 26 *esse iustum*, 19, 25 *gloriam consequitur*, 28 *esse* om. Cum multa menda PKS sint (5, 3, 5 *hoc illi*, 14, 4 *tamen* pro *quidem*, 9 *simul omnes*, 22, 14 *prosperarum* om., al.), apparet A ubi P deest eius, i. e. classis π uicem gerere.

R (u. p. XXIII sq. LIX): In R foll. 198 (6, 17, 17 *aut contemtum* . . . 26 *auertere* et 200–201 (6, 18, 10 *praestiterit* . . . 30 *fortitudinis in se*)[236] margo exterior resectus est ita, ut nonnumquam in rectis linearum ultimae, in uersis primae litterae desint. Manu posteriore longe plurimae ita repletae sunt, ut dubium non sit quid R olim habuerit, sed mutata uel dubia restant: 6, 17, 19 *perductores*] *perductore* | *s*, *s* eras.; periitne in fine lin. *s* huc antea translata? – 6, 18, 13 *contemptui*] *contemtu* |, sup. *u* m. post. *s*; periitne in fine lin. *i*? – *inerte*] *inert* |, s.l. m. post. *ti*; periitne *e*? – 14 *iustum*] *i* | *tum*, sup. *i* m. post. *te* et ex *t* sequentis lin. *c*; perisse uid. *us*, m. post. fecit *te* | *cum*.

R

[234] V. sectionem ‘Codd.’ ad hos locos.

[235] V. p. XIX; cf. XL de P classibus δ et σ adfini. In conferendo P cum A nos adiuuit Katrin Fürst.

[236] Fol. 199 resectum non est, solum infima fere tertia pars (i. e. 10 infimae lineae) incisa filo consuta est, scriptura damno non adfecta.

2. De recentissimis librorum V et VI editionibus

Post Brandt librorum V et VI tres editiones publici iuris factae sunt siue minore siue maiore adnotatione critica instructae:
a. 1973 P. Monat[237] librum V enarrauit textumque (I 126–259, iuxta uersionem Gallicam) selectis notis criticis subditis praebuit, de quo constituendo etiam disputauit (I 102–110). Editionem criticam nec effecit nec tum hoc se facere contendit[238], quia quae in notis protulit, e Brandt pendent, nisi quod R ipse contulit[239]. Quem testem pluris quam oportuit aestimauit et iam tum censuit R et B consentientes semper praebere textum rectum[240]. Merito nonnullis locis tradita contra Brandt defendit[241]. Nondum nouisse potuit quae Heck 1972 de Lactantii textu egit.
b. 1999 W. Winger[242] dissertationi inseruit (I 93—251, iuxta uersionem Germanicam) textum partium librorum III et IV (3, 7, 1 – 13, 6. 4, 22, 1 – 26, 42. 30, 1–15) et totorum librorum V et VI, notis (nn. 589–1652) instructum plerumque ad fontes, sed etiam ad textum constituendum pertinentibus. Praeter Brandt

[237] Lactance, Institutions divines livre V: I Introduction, texte critique, traduction; II: Commentaire et index, ed. P. Monat, SChr 204. 205, Parisiis 1973; cf. Heck, Gnomon 49, 1977, 366–370, de textu 369.

[238] V. supra p. XII cum nn. 32–33. Ergo haud recte editionem inst. V cum Brandt coniungens a Winger (u. infra b.) secernit J. Walter, Pagane Texte und Wertvorstellungen bei Lactanz, Gottingae 2006, 328: „den modernen Ausgaben von Brandt und Monat und dem Lesetext von Winger“; cf. Heck, 1992, 596 sq. de edd. inst. I et II.

[239] Monat, Ed. V, I 103 cum n. 1, ubi fere 20 lectiones a Brandt omissas recte notat (nisi quod 5, 8, 3 habet R *malam cogam cogitationem*).

[240] Monat l. c. 102–104, de B et R consentientium auctoritate 104 sub 2), perperam adhibita e. g. 5, 13, 16 *mentem quatit solidam* pro *mente q. solida*; cf. Heck, 1992, 596 ad 1, 4, 4. 7, 11.

[241] Monat l. c. 104 sq., quem secutus est Winger.

[242] W. Winger, Personalität durch Humanitat – Das ethikgeschichtliche Profil christlicher Handlungslehre bei Lactanz, I. II, Francofurti ad Moenum 1999.

adhibuit quae inde a 1972 de textu acta sunt[243] et usus est copiis nostris[244]; ad tradita defendenda et uarias lectiones eligendas nonnulla contulit digna quae considerentur[245].
c. 2007 C. Ingremeau[246] editionem libri VI diu praeparatam publici iuris fecit, quam criticam appellare non dubitamus et, quamquam de quibusdam rebus aliter iudicamus, unam inter Institutionum libros recens editos fere in locum editionis Vindobonensis successisse censemus. Nam primum codices quos adhibuit diligentissime contulit et saepe a Brandt falso reddita correxit uel omissa suppleuit, deinde de textu constituendo[247] etsi non semper recte, tamen considerate egit et iudicantibus argumenta plene et aperte praebuit. Recenseamus singula:

[243] In libro V adhibuit Monat, Ed. inst. V, in libro VI iam Ingremeau, 1996 (infra n. 247). Penitus respexit Heck, 1972; plerumque caute de locis retractatis egit, sed e. g. 6, 21, 4. 7. 23, 38 lectiones cod. R haud recte retractationi tribuit (quam caueas ne ultra Heck, 1972, 194 sq. opineris; cf. infra n. 258).

[244] V. Winger, 1999, 93 n. 589, etiam de scribendi ratione in usum lectorum e lexicis recepta. Textum ex horreo nostro (u. supra p. XII n. 29) transtulit, unde duos errores habet qui nos fugerant: 5, 17, 1 et 6, 15, 3 falso *quia* pro *qui*; quaedam in notis non recte reddidit, quia in schedis nostris omissa uel minus clare scripta erant, e. g. n. 1449 ad 6, 13, 12, n. 1475 ad 6, 16, 7.

[245] E. g. 6, 11, 16 *dicitis*. 14, 10 *furiosum*. Saepe cum Ingremeau consentit, quae etiam eo usa est.

[246] Lactance, Institutions divines, livre VI, introduction, texte critique, traduction, notes et index, ed. C. Ingremeau, SChr 509, Parisiis 2007. Hanc editionem cum iam biennio ante absoluisset (8), nostro fasc. 1 uti nondum potuit (cf. infra n. 249. 253. 255), nobis autem eius editio, quam statim comiter misit, ad tempus apparuit.

[247] Ingremeau, Ed. VI 63–93; de quibusdam locis 1996 egerat Ead., Faits de langue tardive, effets de style, ou problèmes textuels? (Quelques exemples chez Commodien; bilan sur le livre VI des *Institutions divines* de Lactance), RecAug 29, 1996, 113–125, de Lact. 118–125, quae relata inuenies ap. ipsam in editione et ap. Winger.

1. Codices ut Brandt adhibuit BGVPHSR[248], praeterea recte K et M. Contulit etiam D, sed in adnotationem non recepit, quia saepe propter damna legi non posset et codd. P et V simillimus esset[249]. Sed haec similitudo ad libros I et VI pertinet, non ad II–V[250], neque habemus quod D quamuis PV similem neglegamus, cum M similem H notemus; atque D non tantopere damnis adfectus est, ut nimis multa desint uel incerta maneant, sed libri VI columnarum exteriorum nusquam plus quam tertia fere pars deest et in fine fere integrae extant[251]. Otiose recentiorem g in adnotationem recepit[252]; etiam inde a 6, 6, 14 et 17, ubi S et K desunt, g non est ‘solus iuxta R longae formae testis’, sed aliunde contaminatus; ergo in hac libri parte solo R formae longae teste contenti esse eiusque lectiones ita aestimare debemus[253].

[248] G adfert ex Brandt, 1884, 261–331 (64; cf. Heck, 1992, 595 sq.). – B ipso Bononiae inspecto B^3 a B^2 atramenti colore discernere potuit (67); quoad eas manus laudat (u. infra n. 254), eam sequimur, cum nobis imaginum taenia usis interdum res dubia fuerit.

[249] Ingremeau, Ed. 65. In stemmate (92) et alias Cameracensem siglo C notat (et siglo D codicem Duacensem 219 saec. XII ex prioribus extantibus pendentem, ergo eliminandum; u. Brandt, Ed. I, LIV), cum 66 Casinensi siglum K tribuat recte monens C siglum adhiberi noniam posse, cum Brandt ita codicum consensum signauerit. Eadem ipsa de causa nos Cameracensem D notamus (u. iam Heck, 1992, 194; Lact. epit. edd. Heck–Wlosok, 1994, XXXIX).

[250] De hac re non prius iudicium absolui potest quam uiderimus, quae ratio in libro VII inter D et P intercedat, ergo in quarti fasc. praefationis supplemento. Interim cf. p. XL sq. (et p. XXXVII n. 107).

[251] In foll. 116^r – 133^v (6, 1, 1 – 18, 16) in columnis exterioribus linearum supremarum fere dimidia pars, infimarum nihil deest, in foll. 134^r – 141^v (6, 18, 16 – 25, 16) praeter fines uel initia supremarum 5–10 linearum nonnumquam propter rugas incerta omnia legi possunt. In libro VI nobis 22 locis indicandum fuit D incertum esse uel deesse; singularum paginarum status per totum codicem uariat.

[252] Ingremeau, Ed. 67, secuta „la décision collective prise par les éditeurs de Lactance aux SC“. V. supra p. XXII n. 67.

[253] Aliter Ingremeau, Ed. 87 (ad 6, 4, 12. 17; de 6, 7, 4, ubi KS desunt,

2. In adnotatione critica lectiones e correcturis ortas perraro reddit (plus quam ceterorum codicum B et P), quod ipsa idoneum non esse dicit, quia adfinitates celantur[254]; hac de causa non omnino in locum Brandt successit. Ceterum adnotatio lucide indicat ea, quibus opus est; textus dubiorum locorum constituendi rationes in notis praemissis (70–89, interdum nimis longis) disputantur.

3. In eligendis uariis lectionibus Ingremeau interdum classes nimis stricte discernit et numerat (ut pluribus plus auctoritatis tribuat[255]) neque contaminationum rationem habet, sed haec ex eius notis facile refutari possunt. Quorundam autem tritiorum locorum textum diligenter examinando optime explicauit[256] et plurimas coniecturas a Brandt receptas uel inuentas eliminauit tradita defendendo[257].

4. Aucta est editio amplis notis et infra textum (ubi praesertim similitudines Sacrae scripturae inueniuntur) et in appendice (383–420) ad fontes Lactantii pertinentibus. Cum nobis ad indicandos fontes ultra locos uerbo tenus laudatos paulum spatii suppeditet, lectores ad Ingremeau – et Winger – relegamus.

non disputat) soli R opponit KSg uel Sg, cum ibid. 71 (ad 6, 3, 1) lectionem ab RKSg datam ut duabus classibus („deux familles“) traditam recipiat; neglegit quod R solus formae longae testis eiusdem auctoritatis est ac KSR consentientes (quod fere respicit Monat, Ed. inst. II, 1987, ad 2, 8, 3–7); cf. Heck, 1972, 172–174 et supra p. XXXVII sq. de σ forma breui ex ρ partibus formae longae aucta.

[254] Ingremeau, Ed. 69 n. 1, etiam de B^3 rarius allata (u. supra n. 248).

[255] V. supra n. 253 et e. g. Ed. 73 (ad 6, 5, 2); 80 (ad 6, 21, 4); grauissimum exemplum 82 (ad 6, 23, 8, ubi B solus rectus non quia uetustissimus, sed quia difficiliorem lectionem praebet). Praesertim neglegit, quod HM, i. e. classis η ex σ et β contaminata est, et propriam classem numerat, e. g. 83 (ad 6, 23, 32).

[256] Praesertim 6, 1, 6 *libaturis . . . grata; 19, 5 maioresque . . . uertuntur* (u. Ingremeau, 1996, 123 sq.; Ed. 79 sq.)

[257] E. g. Ed. 72 (ad 6, 4, 11); 73 sq. (ad 6, 10, 17); 75 (ad 6, 12, 16); u. et 1996, 122–125. Haud recte Ed. 71 (ad 6, 3, 16); 73 (ad 6, 6, 8).

Libenter ergo statuimus nobis, quamquam non omnia probare uel recipere potuimus, hanc editionem maximo usui fuisse.

3. Alia addenda uel corrigenda

a. De clausulis Lactantianis agendum hac de causa putamus: J. Bryce[258] in ampla fasciculi 1 censura cum de uariis quaestionibus ad textum constituendum pertinentibus, tum uberrime de numeris a Lactantio adhibitis uel a nobis aestimatis egit et multis locis se dissentientem ostendit. Nolumus hic ire per singula – quod non editionis, sed propriae commentationis est –, at monstrare conabimur dissensionum causam esse, quod rationes de clausulis iudicandi a Bryce et nobis adhibitae dissimiles sunt; utraque digna uidetur quae a lectoribus cognoscatur.

In textu constituendo ubi numerus i. e. clausula alicuius momenti fuit, iudicia dedimus 'contra numerum', 'suadente numero', 'numero meliore', 'numero peiore'. Unde apparet, quod Bryce[259] monuit, nos clausulas non ut ille secundum frequentiam, sed quandam qualitatis regulam ponderare. Haec regula iam pridem deducta est ex Ciceronis usu, breuissime ab A. C. Clark[260] Ciceronis orationum editore, et quamquam postea amplius exploratum est, quomodo numerorum formae per tem-

[258] J. Bryce, ExClass 11, 2007, 463–489 (abundanter, non carens erroribus), de numeris 479–488, de aliis quaestionibus 465–468 generaliter, 468–479 singulos locos retractans (e. g. 479 retractationi tribui posse putat 2, 18, 13 *dictata*, sed cf. supra n. 243; 478 probat 1, 20, 33 *armate*).

[259] Bryce l. c. 480 sq., ubi disputat, utrum 1, 20, 27 legendum sit *consecrauerunt* an *consecrarunt*. Nos cum Stangl, 1915, 229 prius numero melius iudicauimus, quia creticus praecedit trochaeum, alterum peius, quia spondeus praecedit ditrochaeum; Bryce quaerendum censet, sintne formae contractae an plenae frequentiores in Lactantio.

[260] M. Tulli Ciceronis Orationes I ed. A. C. Clark, Oxonii 1905 (et saepius), X sq., sec. T. Zielinski, Das Clauselgesetz in Ciceros Reden, Lipsiae 1904. Eadem ratione uti apparet Stangl, 1915.

pora auctae et mutatae sint[261], praesertim cum clausulae noniam sola syllabarum quantitate, sed potius uerborum accentu et cursu definirentur, tamen quoad agitur de Cicerone et eius imitatoribus, adhuc habenda uidetur pro fundamento:

Sunt tres clausulae principales et purae[262], quae a cretico incipientes ita componuntur, ut efficiatur siue creticus + trochaeus (– ⏑ – | – ⏓, e. g. 5, 1, 6 *ueheménter oderunt*[263]) siue dicreticus (– ⏑ – | – ⏑ ⏓, e. g. 5, 1, 1 *patiénter aut audiat*) siue creticus + ditrochaeus (– ⏑ – | – ⏑ – ⏓, e. g. 5, 1, 27 *fábulas contulisset*). Variantur hae clausulae saepissime ita, ut locum syllabae longae expleant duae breues, ergo ex cretico efficiatur paean siue primus (e. g. cum trochaeo 5, 1, 28 *habére potuerunt*) siue quartus (e. g. cum trochaeo 5, 1, 7 *corpóribus extorquent*), ex trochaeo tribrachys (e. g. post creticum 5, 1, 1 *réctor adseritur*); etiam pro breui syllaba ponitur longa, saepe ut ex cretico fiat molossus (e. g. cum cretico 5, 1, 25 *dérideri solet*).

Sed a Lactantio sicut a Cicerone aliisque Ciceronianis clausulae purae uel puris proximae modice adhibentur, non nimis abundanter ut ab Arnobio magistro eius[264], et amplius quam indicauimus uariantur, quod exsequi propriae commentationis erit. Neque nos fugit clausulas etiam apud Lactantium non sola syllabarum quantitate, sed etiam uerborum accentu effici (e. g.

[261] De Romanorum historia numerorum cf. Hofmann–Szantyr 715–721, de Lactantio S. Casey, »Clausulae« et »cursus« chez Lactance, in: Lactance et son temps, edd. J. Fontaine / M. Perrin, Parisiis 1978, 157–164, de Inst. V Monat, Ed. 1973, I, 95–97; recentiora ap. Bryce 480–481 nn. 51–66, praesertim de frequentiis clausularum.

[262] Sec. Hofmann–Szantyr 716 „Aus der Verbindung dieser metrischen Einheiten [sc. cretici et trochaei] in ihrer reinen (nicht aufgelösten . . .) Form . . . entstehen die drei Hauptklauseln“.

[263] Accentu signantur initia clausularum; nota: puriores incipere solent a syllaba paenultimi uel antepaenultimi uerbi accentum gerente.

[264] Arnobii clausularum fere 80 % purae sunt; de aliis, etiam Ciceronianis modicis, u. Hofmann–Szantyr 717; Lactantii clausulae nondum penitus numerati sunt (cf. Casey, supra n. 261, 160).

5, 1, 22 *stúdium contulisset*[265]), atque etiam cursus q. d. aliquid ualere[266]. Sed Bryce[267] nobis interdum cursum pluris aestimare uidetur quam syllabarum quantitatem et uerbi accentum initium clausulae. Nos contra monendum putamus, ne clausulae purae uel puris proximae traditae siue uariis lectionibus[268] siue coniecturis[269] tollantur. Inde dissensiones ortae sunt, quod in re difficili mirum non est. Tamen quamquam multis in locis nobis consentiendum erit nos dissentire[270], lectori usui fore putamus, si quae Bryce exposuit cognouerit.
b. In apparatus sectione **Auct.** (u. p. XLVII cum n. 153) aliter ac in fasc. 1 et 2 laudamus primum Cypriani Ad Demetrianum sec. capita et paragraphos editionis quam J. C. Fredouille[271] curauit 2003. Deinde Ciceronis De re publica J. G. F. Powell[272] edidit 2006. Cum huius operis reliquiarum ordo ab A. Mai palimpsesti Vaticani inuentore 1822 institutus adhuc in editionibus hic illic mutatus tamen fere seruaretur, Powell eas, prae-

[265] Pro cretici prima longa syllaba breuis ponitur, si uerbi accentum gerit, cf. 1, 1, 1 *stúdium contulerunt* et anteced. *pénitus dedidissent*, quod uariae lectioni *p. dedissent* numeri causa praetulimus; aliter Bryce l. c. 484; pro cretico tribrachys e. g. opif. 1, 13 *fúerit exsecutus (cf. Heck, VChr 23, 1969, 289).*
[266] Cf. Hofmann–Szantyr 717 et Casey (supra n. 261), 159–161.
[267] Bryce 480–487 passim.
[268] In libro V e. g. 5, 3, 19. 13, 9. 23, 1; in libro I e. g. 1, 1, 23 *praecipítia labantur* (aliter Bryce 486).
[269] In libro V e. g. 5, 5, 10. 16, 10 *ílle sed stultus est* Brandt contra numerum deleuit; in libro I 1, 1, 10 *quodámmodo disserenda* etiam numeri causa contra Brandt seruandum (aliter Bryce 484).
[270] Adsentimur fere e. g. Bryce 485 ad 1, 15, 23; quibusdam locis potius ‘numero peiore’ dici oportuit quam ‘contra numerum’.
[271] Cyprien de Carthage, A Démétrien . . . ed. J.-C. Fredouille, SChr 467, Parisiis 2003.
[272] Ciceronis De re publica, De legibus, Cato maior de senectute, Laelius de amicitia rec. . . . J. G. F. Powell, Oxonii 2006; cf. W. Görler, Mnemosyne 4. ser. 61, 2008, 324–328, praesertim 324–326.

sertim locos a posterioribus laudatos, in nouum ordinem redegit, de quo certe multa disputabuntur. Nobis placuit Cic. rep. et secundum ordinem pristinum a K. Ziegler[273] redditum et secundum eum quem induxit Powell indicare.

In apparatus sectione **Test.** 26 locis Lucifer Calaritanus (cf. p. XLIV n. 142) adfertur, sed Lactantium non semper uerbo tenus laudauit; ergo illius textum ex Lucifero mutare non licet[274].

In adnotatione critica 'prob.' amplius quam p. LV significat 'probauit uel probabile putauit / probante . . . putante'.

c. Commentationibus (pp. LI–LIII. LXIX) adde quas diximus pp. LXXI–LXXXII: Walter (n. 238), Ingremeau (n. 247), Bryce (censura, n. 258), Casey (n. 261), praeterea ad 5, 20–23 E. Heck, ΜΗ ΘΕΟΜΑΧΕΙΝ oder: Die Bestrafung des Gottesverächters, Francofurti ad Moenum al. 1987.

d. Corrigenda: Fasc. 1: p. XXI l. 17 '7, 3, 19 *curae haberet*'; XXIII l. 8 '*quas*; LII l. 33 post 'Pichon' dele ', 152–158'[275]. Fasc. 2: p. LVIII l. 17 '30, 2. 6. 11' – Ad 4, 12, 9 *saluator* adn. crit. post 'P' adde '*recc., edd., Buen; cf. Thes. X 2, 2585, 70*'.

Gratias denique agimus iis, quae huic fasciculo auxilio fuerunt; ultra p. L et LXIX hic denuo appellamus: Miriam Bräuer (n. 232), Monika Köstlin (n. 231), Katrin Fürst (n. 235), quae etiam in hoc fasciculo relegendo nos adiuuit; praeterea nobis profuit Christiane Ingremeau (n. 246).

Tubingae et Moguntiaci, E. H.
mense Iunio a. MMIX A. W.

[273] Cic. rep. rec. K. Ziegler, Lipsiae 1915, 1969[7]. Quomodo loci ex Cic. rep. a Lact. praesertim in libris V et VI laudati a philologis ante Powell tractati sint, refert Winger, 1999, ad unum quemque locum.

[274] Quod fecit Brandt 5, 19, 25 et 6, 3, 17; praeterea Lucif. in adn. crit. mentionem facimus 5, 1, 7. 13, 15. 18, 7. 9.

[275] Hunc unum errorem recte monet B. Colot, Gnomon 79, 2007, 700 sq., inter nonnullas reprehensiunculas falsas uel ineptas.

CONSPECTVS SIGLORVM
CODICVM EDITORVM CRITICORVM

(De siglis B^1 B^2 B^3 D^{ac} D^{pc} P^{ar} P^{pr} sim. u. p. XLVIII)

A	fragmenta lib. IV / V in codd. Auerbodensi 44 et Florentino Laur. Ashb. 1899, saec. IX; u. p. LXXII–LXXV
B	codex Bononiensis bibl. uniu. 701, saec. V (m. 3 saec. V / VI); u. p. XIV sq. LVII
D	Cameracensis bibl. mun. 1219, saec. IX; u. p. XVI sq.
G	Sangallensis 213 (rescriptus) saec. V; u. p. XV sq. LXXI
H	Palatino-Vaticanus 161, saec. IX; u. p. XIX sq. LIX
K	Casinensis 595, saec. XI; u. p. XXI sq.
M	Montepessulanus schol. med. 241, saec. IX; u. p. XX. LIX
P	Parisinus BN lat. 1662 (Puteani), saec. IX; u. p. XVIII
R	Parisinus BN lat. 1663 (Regius), saec. IX; u. p. XXIII sq. LIX. LXXV
S	Parisinus BN lat. 1664, saec. XII; u. p. XXII
V	Valentianensis bibl. mun. 147, saec. IX; u. p. XVII
recc.	codices recentiores; cf. p. XLIII
edd.	editores omnes uel plurimi (saepe de coniectura incerti auctoris ante Brandt uulgo recepta; cf. p. X n. 17)
Br	Brandt (1890)
Buen	Bünemann (1739)
Fr	Fritzsche (1842)
Hm	Heumann (1736)
Ingr	Ingremeau (2007 inst. VI; u. p. LXXVII–LXXX)
Le	Le Brun – Lenglet-Dufresnoy (1748)
Mo	Monat (1973 inst. V; u. p. LXXVI)
St 230	Stangl (1915) p. 230
Win	Winger (1999, 126–251 inst. V et VI; u. p. LXXVI sq.)

L. CAELI FIRMIANI LACTANTI

DIVINARVM INSTITVTIONVM

LIBER QVINTVS

DE IVSTITIA

5 1. Non est apud me dubium, *Constantine imperator,* quin hoc opus nostrum, quo singularis ille rerum conditor et huius immensi rector adseritur, si quis attigerit ex istis inepte religiosis, ut sunt nimia superstitione impatientes, insectetur etiam maledictis et uix lecto fortasse principio adfligat proiciat exsecretur
10 seque inexpiabili scelere contaminari atque adstringi putet, si haec aut legat patienter aut audiat. ab hoc tamen si fieri potest 1 2

Epit.: 5, 1, 1–9] 47, 2–5 *(quaedam ex 5, 9, 3–10 sumpta)* 5, 1, 1 insectetur . . . audiat] 47, 2 cumque . . . 3 insectantur

Auct.: **11** §§ 2–6] *cf.* Tert. apol. 1, 2 unum . . . 6 odisse

Test.: **5** §§ 1–4] *cf.* Salu. gub. 5, 20

Codd.: *ab initio extant* B DV PA HM KS R **5** *a* non *incipit* A *fol. 2^r col. sin. integra*

4 *de inscriptione u. p. XXVI sq. XXVIII; in* A *periit; u. p. LVIII* **5** constantine imperator KSR, c. i. maxime DV *(cf. 1, 1, 13 et p. XXXVII n. 109), om. cet.* quiin HM **6** ille *bis* D *(pr. del.)* V *post* huius *s.l. m.1?* eius D **7** immensi] mentis HM attigerit *ex* obt-*?* B3*;* atting- HM ex istis] existit KS inepte] in B1*, corr.* B3*;* -tę PK, -tae HMS*;* -tis R religionis HMS **8** ut *ex* et B3 sunt] nt *in ras. m.3* B*;* sint Vac patientes R1 insecte˜|tur, ˜ *m.3?,* B, -tatur HM*;* sectetur Aac **9** et] ut *ex* et B3 adfligat] l *exp.* V **10** inexpiabili *ex* -pleb- B3*;* a *in ras. 3 litt.* S*;* -lis P **11** ab] ob PA

humanitatis iure postulamus, ut non prius damnet quam uniuersa cognouerit. nam si sacrilegis et proditoribus et ueneficis potestas defendendi sui datur nec praedamnari quemquam incognita causa licet, non iniuste petere uidemur, ut si quis erit ille qui inciderit in haec, si leget, perlegat, si audiet, sententiam differat in 5
3 extremum. sed noui hominum pertinaciam; numquam impetrabimus. timent enim ne a nobis reuicti manus dare aliquando
4 clamante ipsa ueritate cogantur. obstrepunt igitur et intercedunt,
399 ne audiant, et oculos suos opprimunt, ne lumen uideant quod offerimus; quo plane ipsi diffidentiam suae perditae rationis os- 10 tendunt, cum neque cognoscere neque congredi audent, quia
5 sciunt se facile superari. et idcirco disceptatione sublata

'pellitur e medio sapientia, ui geritur res',

ut ait Ennius. et quia student damnare tamquam nocentes quos utique sciunt innocentes, constare de ipsa innocentia nolunt, 15 quasi uero maior iniquitas sit probatam innocentiam damnasse
6 quam inauditam. sed ut dixi uerentur, ne si audierint, damnare

Epit.: 5, 1, 4–6] 47, 4 scilicet . . . noluerunt

Auct.: **13** Enn. ann. 268 Vahlen (248 Skutsch)*; cf.* Cic. Mur. 30

Codd.: **11** *in* cum neque *desinit* A *fol. 2^r^ col. sin., seq. col. dext. resecta; u. p. LXXIV*

2 si] etsi HM ueneficiis P *(tert.* i *exp.)* M^ar^*;* beneficiis*, alt.* i *eras.,* B **3** defendendi . . . datur] defend|deatur B^1^, e *ante* a *eras.,* endi sui *in ras. suppl.* B^2^*;* defendi s. d. AM^1^ **3–4** incognita . . . non *om.* P **4** iuste D^1^ V uideremur A fuerit B **5** legerit, i *ex* e*,* D^2^*;* -gat P^ac^*;* -get et HM audiat V^1^ HMR*;* -iet *ex* -ies*?* A **6** impetrauimus AM^ac^ **7** dare *ex* dere P^3^ **8** intercidunt HM **10** offerrimus P*;* offerem- A*;* offendunt B^1^, *corr.* B^3^ quo PAR*;* quod *cet.* diffidentia BHM sui HM **11** congredi audent *in* A *angulo abscisso deest* audeant BHM *Br (in addendis), Mo, Win, sed anteced.* cum *q. d. identicum* **12** et *om.* HM **13** sapientiae D^ar^ P *(in* A *extat* sapientia*)* ui] cui B res *om.* H **15** cumstare DV **16** quiasi D^ac^ V^ac^ uero *ex* uestra B^3^*;* uere M **17** ne si] nisi HM^1^

non possint, et ideo cultores dei summi hoc est iustos homines torquent interficiunt exterminant, nec causas odiorum reddere ipsi possunt, qui tam uehementer oderunt. 7 quia ipsi errant, irascuntur iis, qui ueram uiam sequuntur, et cum corrigere se 5 possint, errores suos insuper crudelibus factis coaceruant, innocentium cruore maculantur et dicatas deo mentes euisceratis corporibus extorquent. 8 cum talibus nunc congredi et disputare contendimus, hos ad ueritatem ab inepta persuasione traducere, qui sanguinem facilius hauserint quam uerba iustorum. 9 quid 10 igitur? operamne perdemus? minime. nam si lucrari hos a morte, ad quam concitatissime tendunt, non potuerimus, si ab illo itinere deuio ad uitam lucemque reuocare, quoniam ipsi saluti suae repugnant, nostros tamen confirmabimus, quorum non est stabilis ac solidis radicibus fundata et fixa sententia. nutant enim

400

Epit.: 5, 1, 9 ipsi . . . repugnant] 47, 2 . . . saluti

Test.: **1–7** cultores . . . extorquent] Lucif. moriend. 2 l. 21–26 Diercks

Codd.: **11** *in* illo *desinit* A *fol.* 2^r *col. dext., seq. fol.* 2^v *col. sin. resecta (u. p. LXXIV); ceterum extant* B DV P HM KS R

1 possunt D^ac V^ac*;* -sit MK^ac*;* audeant p. R hoc est] aut HM **3** tam] uitam M uehementes K[1] quia] quam B erant D[1] V[1] **4** iis R *Br,* his *cet. (*h *exp.* P, A *deest), Win (ut semper)* uiam ueram P se *exp.* V[2]*;* se ipsi R *Mo; cf. Lucif.* te possis **5** possunt AM^ac*;* -sent R[2] coacerbant B[3] *(ex* cognita gerunt*)* H, -arcebant M innocentum KS **6** dictas A^ac uisceratis B[1], *corr.* B[2]*;* deui- DV **7** nunc congredi] non concredunt, credunt *in ras. m.2,* H*;* cum *(s.l. m.2)* non *(deinde 3 litt. eras.)* credunt M et *om.* HM **8** hos] nec HM incepta B^ar transducere HM*; sup.* trad- *add.* cupimus R[2] **9** sanguine P*;* sansuinem HM^ar *(ex utraque* s *ras.* i*)* auserint P *(in* A *extat* |rint*);* hauserunt R **10** perdamus B[1], *corr.* B[3]*;* -derem DV **11** ad] d *in ras.* D*;* at P **12** uitam] u. dirigere B lucemque *s.l.* B[3] reuocare *ex* inuoc- B[3]*;* -cari HM*; sup.* r. *add.* non ualemus R[2] salutis H^ar M^ar **13** repugnant] re *s.l., ceterum extat* pug| A confortabimus B*; cf. Br ad l. et 4, 15, 13. 20, 12* non *om.* P *(et* A *ut uid.; extant 2 hastae potius litt.* m *quam* n*)* **14** fixa] fida HM

10 plurimi ac maxime qui litterarum aliquid attigerunt. nam et in hoc philosophi et oratores et poetae perniciosi sunt, quod incautos animos facile inretire possunt suauitate sermonis et carmi-
10 add. num dulci modulatione currentium. *mella sunt haec uenena te-*
11 *gentia.* ob eamque causam uolui sapientiam cum religione 5 coniungere, ne quid studiosis inanis illa doctrina possit officere, ut iam scientia litterarum non modo nihil noceat religioni atque iustitiae, sed etiam prosit quam plurimum, si is qui eas didicerit,
12 sit in uirtutibus instructior, in ueritate sapientior. praeterea etiamsi nulli alii, nobis certe proderit: delectabit se conscientia, 10 gaudebitque mens in ueritatis se luce uersari, quod est animae
13 pabulum incredibili quadam iucunditate perfusum. uerum non est desperandum, fortasse 'non canimus surdis'. nec enim tam in
13 add. malo statu res est – *aut plus impuris spiritibus quam sancto licet*
(13) –, ut desint sanae mentes, quibus et ueritas placeat et monstra- 15
401 14 tum sibi rectum iter et uideant et sequantur. circumlinatur modo poculum caelesti melle sapientiae, ut possint ab impru-

Auct.: **13** Verg. ecl. 10, 8 **16** § 14] *cf.* Lucr. 1, 936–942 = 4, 11–17

Codd.: **17** *in* mel | *desinit* A *fol.* 2^v *col. sin., seq. col. dext. integra*

1 terrarum P *(in* A *extat* rum*)* attingerunt D V S[ar], -tigerint, in *ex alia litt.,* K*;* adierunt B in *om.* D V **2** incautas *(deinde 6–7 litt. eras.)* animas M **3** sauitate P[ac]*;* uanit- D V **4** moderatione curuantur B[1], *corr.* B[3] **4–5** mella . . . tegentia K S R *tantum, ex retractatione; cf. Heck, 1972, 179* **4** uenenum K S agentia S **6** coniungere] fung- D V efficere B[1] *(corr.* B[3]*)* K S **7** scientiam H M[ar] non *om.* K S religione M[ac] R[1] **8** eas *om.* M **9** instructior] strict- P A scientior H *(*sti-*)* M **10** etiamsi] quamsi B prodeerit B*; cf. 2, 3, 1* se *om.* P A conscientiam H M[ar] **11** gaudebit mens P ueritates P[ac] V[ac] *(*D *deest)* se *om.* V *(*D *deest)* est *om.* K **12** uerum] *pr.* u *in ras. m.3, post* e *1 litt. eras.* B **13** non canimus] nunc an- D V H[ac] M[ac] **14** aut . . . licet K S R *tantum, ex retractatione; cf. Heck, 1972, 179 sq.* **15** et *post* quibus *om.* B **16** rectum] regnum R iter et] inter et B[ar]*;* iret H M circumliniatur B S[2] **17** poculum] pabulum B*; cf. § 12 et 1, 1, 19* caeleste B *Walter (u. p. LXXVI n. 238) 328–333;* -tis H M S[2] sapientiae melle caelesti P *Mo*

dentibus amara remedia sine ulla offensione potari, dum inliciens prima dulcedo acerbitatem saporis asperi sub praetexto suauitatis occultat. 15 nam haec in primis causa est cur apud sapientes et doctos et principes huius saeculi scriptura sancta
5 fide careat, quod prophetae communi ac simplici sermone ut ad populum sunt locuti. 16 contemnuntur itaque ab his, qui nihil audire uel legere nisi expolitum ac disertum uolunt, nec quidquam haerere animis eorum potest nisi quod aures blandiore sono mulcet; illa uero quae sordida uidentur, anilia inepta uul-
10 garia existimantur. 17 adeo nihil uerum putant nisi quod auditu suaue est, nihil credibile nisi quod potest incutere uoluptatem; nemo rem ueritate ponderat, sed ornatu. 18 non credunt ergo diuinis, quia fuco carent, sed ne illis quidem qui ea interpretantur, quia sunt et ipsi aut omnino rudes aut certe parum docti.
15 nam ut plane sint eloquentes, perraro contingit; cuius rei causa in aperto est. 19 eloquentia enim saeculo seruit, populo se iactare et in rebus malis placere gestit, siquidem ueritatem saepius expugnare conatur, ut uim suam monstret; opes expetit, honores concupiscit, summum denique gradum dignitatis exposcit. 20 *402* ergo

Codd.: **18** *ab* ut uim *incipit* A *fol. 3^r col. sin. integra*

1 amare media P ulla R *Mo, Heck, 1972, 190, om. cet., Br* potari] amput- B **2** aceruitatem B[1] *(corr.* B[3]*)* D[ac] V[ac]*;* aceruitate HM[ac] saporis . . . praetexto] sapori sub *(*b *s.l. m.2)* pretexto *(*to *s.l. m.2)* P asperi] -pensa HM[ac] praetextu M[2] S[2] **3** suauitates R[1] occultae B[1]*, corr.* B[3] **4** principis P **5** ut *om.* BP **6** contemnentur D[ac] V *(*-mpn-*)* his *codd.,* iis *edd., Br* **7** excultum B dissertum B[ar] V[2] PA*;* dese- HM **8** inhaerere DVHMR *(*-her- HMR*)* animis] in a. HM blandiori HM **9** mulcent P*;* -lget R[1] illam P uideantur H, -dentur *ex* -deatur M **10** ideo P ueri HM **10–11** auditus uane DV **11** credibile] c. est B **12** rem] se KS ueritatem PM[ar] **13** fuco *ex* suco*?* B[3]*;* fugo A[ac] ea *ex* a B[3]*;* eam M[ar] R **14** sunt aut ipsi et omnino R **14–15** docti nam] -trinam*, s.l. m.2* consecuti R **15** contigit PR **16** eloquentia *bis* K *(pr. del. m.2)* S **18** conatur] uideatur HM *(*a *eras.)* **19** denique] eque B gradum] gaudium PA

haec quasi humilia despicit, arcana tamquam contraria sibi fugit, quippe quae publico gaudeat et multitudinem celebritatemque
21 desideret. eo fit, ut sapientia et ueritas idoneis praeconibus indigeat. et si qui forte litteratorum se ad eam contulerunt, de-
22 fensioni eius non suffecerunt. ex iis qui mihi noti sunt Minu- 5 cius Felix non ignobilis inter causidicos loci fuit. huius liber, cui Octauio titulus est, declarat quam idoneus ueritatis adsertor esse
23 potuisset, si se totum ad id studium contulisset. Septimius quoque Tertullianus fuit omni genere litterarum peritus, sed in eloquendo parum facilis et minus comptus et multum obscurus 10
24 fuit. ergo ne hic quidem satis celebritatis inuenit. unus igitur praecipuus et clarus extitit Cyprianus, quoniam et magnam sibi gloriam ex artis oratoriae professione quaesierat et admodum
25 multa conscripsit in suo genere miranda. erat enim ingenio facili copioso suaui et, quae sermonis maxima est uirtus, aperto, 15 ut discernere non queas, utrumne ornatior in eloquendo an

Auct.: **14–15** ingenio . . . copioso] *cf.* Quint. inst. 10, 1, 128

Test.: **5** § 22] Hier. uir. ill. 58, 3 meminit . . . Lactantius

1 haec quasi] doctrina si HM quasi *om.* R **1–2** fugit . . . quae] fugitque P **2** quae] q. cum M caelebritatem P **3** fit] f *in ras. m.2* B **4** indigebat V[ac] forte *om.* R litterarum B[ac] ad eam se KS **5** eius *om.* B sufferunt P*;* -ficerint *ex* -fec- H[2] iis R, his *cet.* noti sunt] nota s. M[ac]*;* -tis K[1] S[1] **6** ignorabilis P *(*ra *del. m. rec.)* A **7** octauius B[1], *corr.* B[3] **8** potuisset] -isse et A se] uere PA id *om.* BHMR Septimius] et septimus DV*;* -mus H[1] MKS **9** tertulianus HR omne H[1] M[1] peritus *ex* repletus *ut uid.* B[3] sed] et HM **10** parum *om.* HM minus] nimium HM obscurs D[1] V[1]*;* -scurum P[1], *corr.* P[2]*;* et o. HM[ar] **11** ergo . . . quidem] ne q. per tot sed apud doctos non HM ne hic *ex* nec B[3] celebritates R[1] unus *s.l.* P[2] **12** et magnam] maximam HM **13** quaesiebat D[1] V et *om.* B[1], *s.l.* qui B[3] **14** multa] mata D[1] V[1]*;* mira *s.l.* V[2] enim] cum HM **15** cupioso D[ac] V[ac]*;* copiosus HM suaui . . . sermonis] suauitate sermonis quae HM sermones P*;* -ni R *Mo* **16** non queas] neque- DP ordinatior|ri in, ri *del.,* D

felicior in explicando an potentior in persuadendo fuerit. hic 26
tamen placere ultra uerba sacramentum ignorantibus non potest,
quoniam mystica sunt quae locutus est et ad id praeparata, ut a
solis fidelibus audiantur. denique a doctis huius saeculi, quibus
5 forte scripta eius innotuerunt, derideri solet. audiui ego quen- 27 *403*
dam hominem sane disertum, qui eum immutata una littera
Coprianum uocaret, quasi quod elegans ingenium et melioribus
rebus aptum ad aniles fabulas contulisset. quodsi accidit hoc ei, 28
cuius eloquentia non insuauis est, quid tandem putemus accidere
10 eis, quorum sermo ieiunus est et ingratus? qui neque uim per-
suadendi neque subtilitatem argumentandi neque ullam prorsus
acerbitatem ad reuincendum habere potuerunt.

2. Ergo quia defuerunt apud nos idonei peritique doctores, 1
qui uehementer, qui acriter errores publicos redarguerent, qui
15 causam omnem ueritatis ornate copioseque defenderent, pro-
uocauit quosdam haec ipsa penuria, ut auderent scribere contra

Codd.: **1** *in* sua | *desinit* A *fol. 3^r col. sin., seq. col. dext. mg. resecto mutila; u. p. LXXIV; ceterum extant* B DV P HM KS R

1 facilior V *(ex* fel-*)* KS an] aut KS suadendo B A^ac *(extat* sua |, *s.l.* per*)* **2** tam R^1 sacramenti HM **4** huius *om.* M **5** solent HM ergo P *(*A *deest)* **6** dissertum KS*;* dese- HM*;* sacrilegum B eum] cum KS inmuta P^1*, corr.* P^2*;* mutata R una *om.* HM **7** cyprianum P^1*, corr.* P^2 quod *om.* B eligans KS ingenium] in ingenio HM **8** contulisset] c. unde apparet disertissimo et doctissimo uiro quantum ad sacrilegos adtinet refellendos non facultatem dicendi sed consilium defuisse in eo praecipue quo demetrianum ueritatis expertem non ratione prudentiae mundanae *(ex* -ne *m.2)* qua uti in principio debuit sed auctoritate caelestium praeceptorum quorum ille se hostem fatebatur adstrinxit B *ex 5, 4, 3–6* accedit D^1 V hoc accid- HM **9–10** accidere eis BR*;* eis a. KS*;* eis *om.* DVPHM *(*A *inc., desintne 11 an 14 litt.); ad* eis *cf. 5, 6, 2* **10** ieiunus] et ieiunius*, tert.* i *eras.,* R iningratus B^ar quia PM *(*A *deest)* **11** subtilitatem] per s. R nec ullam R illam P **12** acerbitatem B^2 AMKSR, -rui- B^1 DVH, adcerui- P poterunt *ex* poterant H^2 **13** deferunt A^ac **15** ornare HMK^1 copiosoque P

2 ignotam sibi ueritatem. omitto eos, qui prioribus eam temporibus nequiquam lacessierunt. ego cum in Bithynia oratorias litteras accitus docerem contigissetque ut eodem tempore dei templum euerteretur, duo extiterunt ibidem, qui iacenti atque abiectae ueritati nescio utrum superbius an importunius insultarent. 5
404 3 quorum alter antistitem se philosophiae profitebatur, uerum ita uitiosus, ut continentiae magister non minus auaritia quam libidinibus arderet, in uictu tam sumptuosus, ut in schola uirtutis adsertor, parsimoniae paupertatisque laudator, in palatio peius cenaret quam domi. tamen uitia sua capillis et pallio et, quod 10 maximum est uelamentum, diuitiis praetegebat; quas ut augeret, ad amicitias iudicum miro ambitu penetrabat eosque sibi repente auctoritate falsi nominis obligabat, non modo ut eorum sententias uenderet, uerum etiam ut confines suos, quos sedibus agris-
4 que pellebat, a suo repetendo hac potentia retardaret. hic uero 15 qui suas disputationes moribus destruebat uel mores suos disputationibus arguebat ipse aduersum se grauis censor et accusator acerrimus, eodem ipso tempore, quo iustus populus nefarie

Auct.: **6** alter] *ignotus, non Porphyrius; cf. Wlosok, Fondation Hardt, Entretiens 51, 2005, 20–28; Riedweg, ibid. 155–161*

Codd.: **3** contigissetque] *hinc fere coepit* A *fol.* 3^{v} *col. sin. mg. resecto et litura obruta maximam partem non lecta; u. p. LXXIV sq.*

1 ignoratam P mitto V *(*D *deest,* A *inc.)* eam prioribus R eam *om.* HM **2** nequiquam B^{pr} VPAK *(*D *deest),* -quicq- B^{ar} HSR, necquicq- M lacesserunt DV *(*A *deest)* ego] et e. HM bythynia BVM *(in* D *extat* byt*),* bythyania H **3** adcitus R*;* acciditus V *(*D *deest)* ut *om.* HM **4** uerteretur V *(*D *deest)* **5** infortunius HM*;* inportunus KS *(*imp-*)* **6** antestitem D^{ac} VM^{ac} R **7** libidines *ex* -nis D **8** sumptuosus] et s. B in schola] incola P scola DVAHM **9** parsimonia . . . laudator *om.* P laudatur DVM^{ac} **11** quasi R ageret V^{ac} **12** amicitiam R *Mo; cf. Win ad l.* iudicium R^{ar} miro] isto B **13** sententiam HM **14** ut] in R **15** a *om.* R hac] ac AHMR retardet P *(*A *deest)* **16** disputationis R^{1} **17** aduersum se *om.* P graues P *(*A *inc.)*

lacerabatur, tres libros euomuit contra religionem nomenque Christianorum, professus 'ante omnia philosophi officium esse erroribus hominum subuenire atque illos ad ueram uiam reuocare id est ad cultus deorum, quorum numine ac maiestate mundus gubernetur, nec pati homines imperitos quorundam fraudibus inlici, ne simplicitas eorum praedae ac pabulo sit hominibus astutis. itaque se suscepisse hoc munus philosophia dignum, ut praeferret non uidentibus lumen sapientiae, non modo ut susceptis deorum cultibus resanescant, sed etiam ut pertinaci obstinatione deposita corporis cruciamenta deuitent neu saeuas membrorum lacerationes frustra perpeti uelint.' ut autem appareret cuius rei gratia opus illud elaborasset, effusus est in 'principum' laudes, quorum 'pietas et prouidentia', ut quidem ipse dicebat, 'cum in ceteris rebus tum praecipue in defendendis deorum religionibus claruisset. consultum esse tandem rebus humanis, ut cohibita impia et anili superstitione uniuersi homines legitimis sacris uacarent ac propitios sibi deos experirentur.' ubi autem religionis eius contra quam perorabat infirmare uoluit rationem, ineptus uanus ridiculus apparuit, quia grauis ille consultor utilitatis alienae non modo quid oppugnaret, sed etiam

Codd.: **2** *in* [chri]stianorũ *desinit* A *fol.* 3^v *col. sin., seq. col. dext. integra praeter l. 1 glutinatione opertam* **20** *in* utilitatis *desinit* A *fol.* 3^v *col. dext., seq. frustulum fol.* 4^r *col. sin., ubi nihil legitur nisi in fine l. 2* retur nesciebat*; inde extant* B DV P HM KS R

2 christianorum BAKSR *Mo, Win;* -num *cet., edd., Br* **3** terroribus HM hominibus D[1] V illo M **4** cultum B nomine B[1] *(corr.* B[3]*)* VAH maiestatem P*;* m. ut ille dicebat HM *ex § 7* **5** quorumdam PA *(*dã *s.l.)* **6** patibulo DV **7** hoc se suscepisse, *ord. lineolis rest. (cf. p. XV),* B **10** crumenta B[ac] ne BDV*;* nec HM **11** uellent BPAKS *numero meliore* apparet M **12** delaborasset A **13** principium H[ar] MR[ar] laudis *ex* -des B[2], *corr.* B[3] quidem] quem, m *eras.,* H **14** in *post* cum *om.* PM tum *om.* HM **15** tamen HM **16** ut *om.* HM*;* et P impia *in mg. m.1* A et] hac *ex* ac B[3] superstitioni P[ac] uniuerse P[1], *corr.* P[2] **18** religiones K[ac] quem P orabat B **20** *ante* utilitatis *eras.* sub *et 2 al. litt.* R oppugnare P

9 quid loqueretur nesciebat. nam si qui nostrorum adfuerunt, quamuis temporis gratia coniuerent, animo tamen derisere, utpote cum uiderent hominem profitentem se inluminaturum alios, cum ipse caecus esset, reducturum alios ab errore, cum ipse ignoraret ubi pedes suos poneret, eruditurum alios ad ue- 5 ritatem, cuius ille ne scintillam quidem unam uidisset aliquando, quippe cum sapientiae professor profligare sapientiam niteretur. 10 omnes tamen id arguebant, quod illo potissimum tempore id operis esset adgressus, quo furebat odiosa crudelitas. o philo- 11 sophum adulatorem ac tempori seruientem! uerum hic pro sua 10 inanitate contemptus est, qui et gratiam quam sperauit non adeptus est et gloria quam captauit in culpam reprehensionemque *406* 12 conuersa est. alius eandem materiam mordacius scripsit, qui erat tunc unus e numero iudicum et qui auctor in primis faciendae persecutionis fuit. quo scelere non contentus etiam scrip- 15 13 tis eos quos adflixerat insecutus est. composuit enim libellos duos, non contra Christianos, ne inimice insectari uideretur, sed ad Christianos, ut humane ac benigne consulere putaretur. in

Auct.: **13** alius] Sossianus Hierocles*; cf. mort. pers. 16, 4 et Wlosok, Fondation Hardt, Entretiens 51, 2005, 20 n. 48*

Codd.: **18** *a* con[sulere] *incipit* A *fol. 4^r col. dext.; l. 1–8 mutilis partes textus usque ad § 15* fuit *extant, ceterum* B DV P HM KS R

1 nam] quam B quis P^{ac} R^{ar} adfuisset B **2** temporibus R grati P coniuerent MR, -nibe- HKS*;* conuenir- DV*;* non congrueret B, congrueret P derideret B*;* tenere R **3** uideret B **4** ducturum B[1], *corr.* B[2] **4–5** alios . . . alios *om.* P[1], ab . . . eruditurum *in mg. inf.* P[2]*;* ab . . . alios *om.* M **5** erudituin KS[1] *(ut uid.)* **6** ille ne] nec DV **8** ille potentissimo B **9** opus B o *om.* B filosoforum DV **10** adlatorem P temporis D^{ar} VP, -re H^{ac} uerum *s.l.* B[3] **12** gloriam D^{ac} VHMKS **13** eundem M **14** tunc unus R *Heck, 1972, 190, Win;* tum *tantum cet., edd., Br* e] in M qui auctor] quia uic- B*;* q. auctori P^{ac} **15** scriptos M **16** quod H libros B **17–18** ne . . . christianos *om.* M **17** insectator H sed *om.* P **18** ad] ut H ut *om.* HM humane ac B^{pr} D^{pc} H, -nae ac B^{ar} PMKSR, -nfac D^{ac} V

quibus ita falsitatem scripturae sacrae arguere conatus est, tamquam sibi esset tota contraria. nam quaedam capita, quae re- 14
pugnare sibi uidebantur, exposuit adeo multa, adeo intima enumerans, ut aliquando ex eadem disciplina fuisse uideatur. quod 15
5 si fuit, quis eum Demosthenes poterit ab impietate defendere, qui religionis cui fuerat accensus et fidei cuius nomen induerat et sacramenti quod acceperat proditor factus est? nisi forte casu in manus eius diuinae litterae inciderunt. quae igitur temeritas 16
erat id audere dissoluere, quod illi nemo interpretatus est? bene,
10 quod aut nihil didicit aut nihil intellexit. tantum enim abest a diuinis litteris repugnantia, quantum ille afuit a fide et ueritate. praecipue tamen 'Paulum Petrumque' lacerauit 'ceterosque dis- 17
cipulos tamquam fallaciae seminatores', quos eosdem tamen 'rudes et indoctos fuisse' testatus est; nam 'quosdam eorum pis-
15 catorio artificio fecisse quaestum', quasi aegre ferret quod illam rem non Aristophanes aliquis aut Aristarchus commentatus sit.

3. Afuit ergo ab his fingendi uoluntas et astutia, quoniam 1
rudes fuerunt. aut quis possit indoctus apta inter se et cohaerentia fingere, cum philosophorum doctissimi, Plato et Aristoteles *407*
20 et Epicurus et Zenon, ipsi sibi repugnantia et contraria dixerint? haec est enim mendaciorum natura, ut cohaerere non possint.

Codd.: **18** *ab* inter *uel* se *coepit* A *fol.* 4^v *col. sin.; l. 1–8 mutilis partes textus usque ad § 2* uera est *extant, ceterum* B DV P HM KS R

1 ita *in fine lin.* B[3] sanctae BHM acuere DV **3** sibi] ut s. HM uideantur HM *ante* intima *eras. 5 litt.* B intima numerans B[1] *(corr.* B[3]*),* -mę nu- H, -me nu- M **4** fuisse *(s.l. m.2)* ex eadem disciplina B **5** *sup.* quis *m. rec.* sed P **6** qui] quae D[1] V **7** ni R **8** eius *s.l.* B[3] diuina*, deinde* m*? eras.,* HM litterae *s.l.* D[2]*, om.* V meritas P[1]*, corr.* P[2] **9** audire DVS **10** aut quod R dicit B a *om.* DVR **11** fuit*?* B **12** ceteros P **13** sectatores B*;* proseminatores R tamen *om.* HM **14** es R[1] **15** fuisse HM **16** rem *codd.,* religionem *Br male cl. 5, 3, 3* non *om.* R aristharcus BP, -tarcus HMK[ac] **17** is R uoluptas R **18** quis] quamuis DV **20** zeno R *(in* A *extat* zen*); cf. 1, 5, 20. 3. 4. 1* dixerunt HM **21** est *om.* R possint] n *eras.* B

2 illorum autem traditio quia uera est, quadrat undique ac sibi tota consentit et ideo persuadet, quia constanti ratione suffulta est.
3 non igitur quaestus et commodi gratia religionem istam commenti sunt, quippe qui et praeceptis et re ipsa eam uitam secuti sint, quae et uoluptatibus caret et omnia quae habentur in bonis 5
spernit, et qui non tantum pro fide mortem subierint, sed etiam morituros esse se et scierint et praedixerint et postea uniuersos qui eorum disciplinam secuti essent acerba et nefanda passuros.
4 'ipsum' autem 'Christum' adfirmauit 'a Iudaeis fugatum collec-
5 ta nongentorum hominum manu latrocinia fecisse'. quis tantae 10
auctoritati audeat repugnare? credamus hoc plane, nam fortasse illi hoc in somnis Apollo aliquis nuntiauit. tot semper latrones perierunt et cottidie pereunt, utique multos et ipse damnasti. quis eorum post crucem suam non dicam deus, sed homo ap-
6 pellatus est? uerum tu forsitan ex eo credidisti, quia uos homi- 15
cidam Martem consecrastis ut deum; quod tamen non fecissetis,
7 si illum Ariopagitae in crucem sustulissent. idem cum facta eius mirabilia destrueret nec tamen negaret, uoluit ostendere

Codd.: **15–16** *in* A *fol. 4*^{v} *col. dext. l. 1–2 superest* forsitan . . . consecrastis*; a* [fo]rsitan *incipit* G *p. 68, lecta l. 1 usque ad* homi | *et partes §§ 11–13* artis . . . opiniones*; ceterum extant* B DV P HM KSR

1 est quadrat] est enim *(exp. m.3)* q. et *(*e *in ras.,* t *s.l. m.2)* B ac *om.* B tota] uniuersa R*; cf. Heck, 1972, 190* **2** esset*?* B^{ar} **3** igitur] enim BP istam *om.* DV commentati B^{ar} *(*conm-*)* HM **5** sint BP^{pc} KS, sunt P^{ac} *cet.* quae *ante* et] quam H^{ar} M, qua H^{pr} **6** spernitis D^{1} V **7** moriturus R^{1} se *in ras.,* et scierint et *s.l.* B^{3} postea] p. qui HM^{ar} **8** disciplinam] m *in ras. m.1 uel 2* B acerua D^{1} VH **9** refutatum HM **10** nongentorum KSR^{2}, nung- R^{1} *cet.* qui HM **11** auctoritate M audacte pugnare V *(et* D^{1} *ut uid.);* ualeat r. HM credant HM **12** hoc illi PKS somniis KS *Mo; cf. Br ad l.* **13** cottidie B *(pr.* t *eras.)* R, coti- *cet.; cf. 1, 4, 3* et *om.* P **15** est *om.* HM tu] tum HM qua HM **16** matre V *(*D *deest);* mortem MKS ut deum *s.l.* B^{3} **17** idem] idest *plene* K*;* deinde HM acta K^{1} **18** eius] sint HM distrueret R^{1} negare R^{1}

'Apollonium uel paria uel etiam maiora fecisse'. mirum quod
Apuleium praetermisit, cuius solent et multa et mira memorari. *408*
cur igitur, o delirum caput, nemo Apollonium pro deo colit? nisi 8
forte tu solus, illo scilicet deo dignus, cum quo te in sempiter-
5 num uerus deus puniet. si magus Christus, quia mirabilia fecit, 9
peritior utique 'Apollonius', qui ut describis 'cum Domitianus
eum punire uellet, repente in iudicio non comparuit', quam ille
qui et comprehensus est et cruci adfixus. at enim ex hoc ipso 10
fortasse insolentiam Christi uoluit arguere, quod deum se con-
10 stituerit, ut ille uerecundior fuisse uideatur, qui cum maiora
faceret, ut hic putat, tamen id sibi non adrogauerit. omitto nunc 11
ipsa opera comparare, quia in secundo et in superiore libro de
fraude ac praestigiis artis magicae dixi. nego esse quemquam, 12
qui non optet in primis id sibi post mortem contingere, quod
15 etiam reges maximi concupiscunt. cur enim sibi homines se- 13
pulcra magnifica, cur statuas, cur imagines comparant? cur ali-
quibus claris factis aut etiam pro ciuibus morte suscepta student
opiniones hominum promereri? cur denique ipse ingenii tui mo-

12 in secundo et in superiore libro] 2, 16, 1–21. 4, 13, 16. 27, 5–17

Codd.: **18** *in* opiniones *desinit* G *p. 68, seq. p. 67 fere tota lecta; hinc extant* BG DV P HM KS R

1 patria V *(D deest)* maiore M nimirum H[ar] M **2** apulegium P *(*l *ex* d*?)* S mirari B[ar] **3** delibrum V *(D inc.);* dilir- P **4** forte *om.* HM illo *post* scilicet *s.l.* B[3] te *om.* P sempiternum] perpetuo B **5** uerus *s.l.* B[3] puniret V[ac]*;* -niat R magnus M **6** discribis P **7** iudicium B*;* -co M conpauit D[ac] V[ac]*;* -rauit KS[ar] **8** est *om.* P, *s.l.* R crucifixus B at] ad VM *(*D *deest);* ait KS ipso *om.* P **9** solentiam D[ac] V[ac] uoluerit R deum] dñs *i. e.* dominus KS constitueret HM **10** ut . . . uere-cundior] uere conditor KS **11** id *s.l.* P, *om.* HM adsignauerit HM **12** computare KS quia] q. et HM in *post* et *om.* S **13** ac] ac de P **14** oportet V **15** regis P[ac] **16** magnificant HM con[p]arantes *ut uid.* G aliquis B *(*G *inc.)* **17** pro *ex* prae *m.1?* B **18** monimentum P *(cf. 1, 11, 45. 18, 6. al.);* -to HM

numentum hoc detestabile stultitia tamquam caeno aedificatum constituere uoluisti, nisi quod immortalitatem de memoria nomi-
14 nis speras? stultum igitur est id putare Apollonium noluisse quod optaret utique, si posset, quia nemo est qui immortalitatem recuset, maxime cum 'eum' dicas 'et adoratum esse a quibus- 5
409 dam sicut deum et simulacrum eius sub Herculis Alexicaci no-
15 mine constitutum ab Ephesiis etiamnunc honorari.' non potuit ergo post mortem deus credi, quia et hominem et magum fuisse constabat, et ideo alieni nominis titulo adfectauit diuinitatem, quia suo nec poterat nec audebat. noster uero et potuit deus 10
16 credi, quia magus non fuit, et creditus est, quia uere fuit. 'non' inquit 'hoc dico, idcirco Apollonium non haberi deum, quia noluerit, sed ut appareat nos sapientiores esse, qui mirabilibus factis non statim fidem diuinitatis adiunximus, quam uos, qui ob
17 exigua portenta deum credidistis.' non est mirum si tu, qui a 15 dei sapientia longe remotus es, nihil prorsus intellegis eorum quae legisti, cum Iudaei, qui a principio prophetas lectitauerant quibusque sacramentum dei fuerat adsignatum, tamen quid

1 detestabile] *sup. ult.* e *eras.* a*?* B *(*G *inc.);* -li HM stultitiae B tamquam] quoad*,* a *eras.,* B aedificatur B*;* -tam R **4** oporteret M utique si] uel quasi*?* B[1] *(corr.* B[3]*)* G *(inc.)* possit P **5** maxime] et m. HM eum cum B[1] *(ord. lineolis rest.* B[3]*)* G dicat *ex* -cas B[3] *(*G *inc.)* *post* esse *eras.* eum P **6** et] ac BG simulacrum *ex* si mulier*?* B[3] *(*G *inc.)* alexi cacci D*,* -xiaci P*,* -xitaci HM **7** ephesis HM *(*heph-*)* onorari B[1] *(corr.* B[3]*)* P[ac] **8** ergo *om.* KS mortem . . . quia et *om.* G deus *s.l. m.1, antea* ne *s.l. m.2 nunc extersum* B qui B[1]*,* quem B[2] magnum H[ar] M[ar] **9** constabat et ideo] bat *et* deo *in ras. m.3* B*;* constat et i. G diuinitatem *ex* id nisi temeraria B[3] **10** nec *post* suo] non B *(*G *inc.)* audiebat B[ar] **11** magnus V[ar] et *om.* HM est] e. deus HM fuit] f. deus BGHM **12** ntoluerit B[ar] **14** adiungimus G **14–15** qui ob exigua] quibus exitus B[1]*, corr.* B[3]*, supra haec add.* cum eorum B[2]*;* q. o. esigua G **15** portenta *ex* pareant B[3]*, ex* -tent P[2] qui *om.,* a *s.l.* D **16** remotus es *in mg.* P[2]*;* -tos es M[ac] prosus P intellegas HM **17** iudaei *ex* iudices*?* B[3]*;* iudei|es G lectitauerunt PHM **18** consignatum G

legerent ignorauerint. disce igitur, si quid tibi cordis est, non idcirco a nobis deum creditum, quia mirabilia fecit, sed quia uidimus in eo facta esse omnia quae nobis adnuntiata sunt uaticinio prophetarum. fecit mirabilia. magum putassemus, ut et uos nunc putatis et Iudaei tunc putauerunt, si non illa ipsa facturum prophetae omnes uno spiritu praedicassent. itaque deum credimus non magis ex factis operibusque mirandis quam ex illa ipsa cruce, quam uos sicut canes lambitis, quoniam simul et illa praedicta est. non igitur suo testimonio – cui enim de se dicenti potest credi? –, sed prophetarum testimonio, qui omnia quae fecit ac passus est multo ante cecinerunt, fidem diuinitatis accepit, quod neque Apollonio neque Apuleio neque cuiquam magorum potuit aut potest aliquando contingere. cum igitur talia ignorantiae suae deliramenta fudisset, cum ueritatem penitus excindere conisus esset, ausus est libros suos nefarios ac dei hostes φιλαληθεῖς adnotare. o caecum pectus, o mentem Cimmeriis ut aiunt tenebris atriorem! discipulus hic fortasse Anaxagorae

Auct.: **16–17** mentem . . . atriorem] *cf.* Cic. ac. 2, 61 **17** Anaxagorae] *u. 3, 23, 11*

Codd.: **2** *in* creditum *desinit* G *p. 67; hinc extant* B DV P HM KS R

1 legerint B[1] *(corr.* B[3]*)* GPKSR *recte?* dice B[ac] si quid] quit G est *s.l.* R non] n. solum BG **2** creditum] c. xp̃m *i. e.* christum HM fecit *om.* DV sed] uerum etiam B **3** uidemus B uaticino V[ac]*;* -igi-*,* g *sup. exp.* c*,* R **4** propheta KS[1] magnum BDVPH[ar] M[ar] putassem P **5** nuncupatis B[1] *(corr.* B[3]*)* DVPHM et] ut HM facturum] f. xp̃m HM **6** omnes *om.* KS praedixissent DV *Br numero peiore;* -dicarent HM **7** non magis] tam B ex factis] exact- KS operibus P quam] quem D[1] V **8** ipsa *om.* HM illa *s.l.* B[3] **9** praedicata B[3] *(ex* praedata*)* DVP[ac] *numero peiore* de *in fine lin.* B[3] **10** sed *om.* HM **11** multi HM finem R **12** maiorum HM **13** alia P **14** suae] seu P fuisset K[ac] excidere DVPHMR **15** nisus B*;* conixius DV ausus] aut sus P **16** φιλαληθειc *uariis litt.* α / λ, η / ν BDVP*,* -λιϑ- K *(s.l. m.2* fila li theis*)* S*,* -ηειc R*;* φλααηνηϑcιρ *sic* HM cimmeriis *del.* R **17** atriorem *in ras.* B[3]*;* tetr- HM*;* -iosem KS*;* acriore *(del. m.1)* a. R

fuerit, cui niues atramentum fuerunt. atquin eadem caecitas est et uero falsitatis et mendacio ueritatis nomen imponere. uidelicet homo subdolus uoluit lupum sub ouis pelle celare, ut fallaci
24 titulo posset inretire lectorem. uerum esto, inscitia hoc, non malitia feceris. quam tandem nobis attulisti ueritatem, nisi quod 5
25 adsertor deorum eos ipsos ad ultimum prodidisti? prosecutus enim ‘summi dei’ laudes, ‘quem regem, quem maximum, quem
411 opificem rerum, quem fontem bonorum, quem parentem omnium, quem factorem altoremque uiuentium’ confessus es, ademisti Ioui tuo regnum eumque summa potestate depulsum in 10
26 ministrorum numerum redegisti. epilogus itaque te tuus arguit stultitiae uanitatis erroris. adfirmas enim deos esse et illos tamen subicis et mancipas ei deo, cuius religionem conaris euertere.
1 4. Hi ergo de quibus dixi cum praesente me ac dolente sacrilegas suas litteras explicassent, et illorum superba impietate 15 stimulatus et ueritatis ipsius conscientia et, ut ego arbitror, deo, suscepi hoc munus, ut omnibus ingenii mei uiribus accusatores iustitiae refutarem, non ut contra hos scriberem qui paucis uerbis obteri poterant, sed ut omnes, qui ubique idem operis effi-

Auct.: **3** lupum . . . pelle] *cf.* Matth. 7, 15

1 ferit P[ac], fuit R niuis P adquin DHM, atqui KS **2** et *post* est] ea H, *ras. tantum* M **4** possit PHM lectorum B[1], *corr.* B[3] inscia DVP[ac]; inscientia KS; scientia R **4–5** hoc] uerum h. HM non malitia hoc R **5** tandem *ex* de B[3] attulisti] aut tu- D **7** summi *om.* DVHM **8** opificum DV bonorum quem] -rumque R patrem KS **9** altoremque KSR; alit-, em *ex* um, B; altio- DV; auct- P; alitorem HM adimisti B **10** regnũmeumque, ˜ *eras.*, R **11** numero R redigisti HM arguat B **12** deos] et illos d. B **13** mancipias D[ac] V ei *om.* HM deo *om.* P cui P **14** hic P praesente me] -ntes B ac] *sup.* a *eras.* h B; et HM dolente] delegentes *ex* delentes B[2] **15** suas *om.* P **16** deo] ideo B; *de coniecturis circa* deo *temptatis u. Br ad l.* **17** ingeniis P **19** subteri B; obtineri DV; -tinere HM id *ex* idem M operis *ex* opruis B[2]

ciunt aut effecerunt, uno semel impetu profligarem. non dubito 2
enim, quin et alii plurimi et multis in locis et non modo Graecis,
sed etiam Latinis litteris monumentum iniustitiae suae struxerint.
quibus singulis quoniam respondere non poteram, sic agendam
5 mihi hanc causam putaui, ut et priores cum suis omnibus scriptis
peruerterem et futuris omnem facultatem scribendi aut respondendi amputarem. praebeant modo aures; efficiam profecto, ut
quicumque ista cognouerit, aut suscipiat quod ante damnauit
aut, quod est proximum, deridere aliquando desistat. quam- 3
10 quam Tertullianus eandem causam plene perorauerit in eo libro
cui Apologetico nomen est, tamen quoniam aliud est accusan- *412*
tibus respondere, quod in defensione aut negatione sola positum
est, aliud instituere, quod nos facimus, in quo necesse est doctrinae totius substantiam contineri, non defugi hunc laborem, ut
15 implerem materiam, quam Cyprianus non est exsecutus in ea
oratione, qua 'Demetrianum' sicut ipse ait 'oblatrantem' atque
'obstrepentem' ueritati redarguere conatur. qua materia non est 4
usus ut debuit. non enim scripturae testimoniis, quam ille utique
uanam fictam commenticiam putabat, sed argumentis et ratione

Auct.: **16–17** Cypr. Demetr. 1, 1 (l. 1–2 Simonetti)

Test.: **11–13** Apologetico ... positum est] *cf.* Isid. orig. 6, 8, 6 **17** §§ 4–6] *cf.* Hier. epist. 70, 5, 1

1 efficerunt B simul HM*; cf. 3, 26, 10* **2** alia M et *ante* non *om.* P **3** monumenta B iustitiae P instruxerint B*;* strinx- DV*;* struxerunt HMR **4** qui P[ac] responde P[ac] **5** ut *om.* PKS et *s.l.* P **6** omne K **7** amputare P **8** suspiciat B **9** quam B[1], *corr.* B[2]*;* quam quoniam HM **10** plene *ex* paene B[3] **11** cui *om.* P apologeticum B *Br;* -cus HM causantibus M **12** quod] q. est R in] aut in B*;* aut HM aut] aut in HM **13** est *om.* R fecimus PKS quo *ex* suo*?* B[3]*;* qua KS **14** contineri *s.l.* B[3] defugii B[ar]*;* -gio HM **15** inplere B*;* -pleam HM in ea] ne P **16** ratione H[ac] qua] quã *(˜ eras.?)* ad *(s.l. m.2)* B demetrium DV **17** quã materiã*?* B[ar] **19** unam M commenticiamque B*;* -titiam DV, -tatiam M, -taticiam H

5 fuerat refellendus. nam cum ageret contra hominem ueritatis ignarum, dilatis paulisper diuinis lectionibus formare hunc a principio tamquam rudem debuit eique paulatim lucis principia
6 monstrare, ne toto lumine obiecto caligaret. nam sicut infans solidi ac fortis cibi capere uim non potest ob stomachi teneri- 5 tudinem, sed liquore lactis ac mollitudine alitur, donec firmatis uiribus uesci fortioribus possit, ita et huic oportebat, quia nondum poterat capere diuina, prius humana testimonia offerri id est philosophorum et historicorum, ut suis potissimum refuta-
7 retur auctoribus. quod quia ille non fecit raptus eximia erudi- 10 tione diuinarum litterarum, ut his solis contentus esset quibus fides constat, accessi deo inspirante, ut ego facerem et simul ut
8 uiam ceteris ad imitandum pararem. ac si hortatu nostro docti
413 homines ac diserti huc se conferre coeperint et ingenia sua uimque dicendi in hoc ueritatis campo iactare maluerint, eua- 15 nituras breui religiones falsas et occasuram esse omnem philosophiam nemo dubitauerit, si fuerit omnibus persuasum cum hanc solam religionem, tum etiam solam ueram esse sapientiam. sed euagatus sum longius quam uolebam.

Auct.: **4–7** sicut . . . possit] *cf.* I Cor. 3, 2. Hebr. 5, 12–13

1 cum] c. et KS **2** a *om.* P **3** rudes R deberet H*;* -buerat M **4** demonstrare B*;* monstarent *sic* H*; post* monstrare *2 litt. eras.* M caligaret] *post* g *2–3 litt. eras.* B **5** ciui K^{ac} stomaci B **6** liquorem BKS^{ar}*;* liquiore D^{ar} donec] d. et *ex* decet B^{3} **6–7** uesci firmatis uiribus P uiuesci B^{ar} **7** et *om.* HM huhic, hu *exp.*, D qui P*;* quoniam HM nondum] adhuc n. B **8** offerres B*;* -rre P*;* adferri HM **9** historicorum ut *om.* DV istoricorum P, istoic- B^{ar} R*;* stoic- B^{pr} HM **11** his *codd.* (is R^{ac}), iis *edd., Br* contemtus V **12** et] ac HM*;* ut R ut] et R **13** ad] id DV parare P ortatu VM, hostatu K, hoc statu S **14** hominis P diser R^{1}*;* deserti HM coeperunt V^{ac} HM **15** lactare D maluerunt KS euaniturism M*;* -rus K **16** religione HR*;* -nem M falsam HM hoccasuram V^{ar} (D *inc.*)*;* -rum M **17** cum] tum D **18** etiam] e. et P uere M **19** euacatus R*;* uagatus *ex* uac- P^{2}

5. Nunc reddenda est de iustitia proposita disputatio. quae aut ipsa est summa uirtus aut fons est ipsa uirtutis; quam non modo philosophi quaesierunt, sed poetae quoque, qui priores multo fuerunt et ante natum philosophiae nomen pro sapientibus habebantur. (2) hi plane intellexerunt abesse hanc a rebus humanis eamque finxerunt offensam uitiis hominum cessisse terra in caelumque migrasse. atque ut doceant quid sit iuste uiuere – solent enim praecepta per ambages dare –, a Saturni temporibus, quae illi uocant aurea, repetunt exempla iustitiae narrantque in quo statu fuerit humana uita, dum illa in terra moraretur. (3) quod quidem non pro poetica fictione, sed pro uero habendum est. Saturno enim regnante, nondum deorum cultibus institutis nec adhuc illa gente ad diuinitatis opinionem consecrata, deus utique *(414)* colebatur. (4) et ideo non erant neque dissensiones neque inimicitiae neque bella,

Epit.: 5, 1, 1 – 7, 1] 20, 1–3. 54, 4 – 55, 1 *passim* 5, 1, 1 poetae . . . 3 colebatur] 20, 1

Test.: **1** iustitia . . . uirtutis] *cf.* Zeno 2, 1, 11

Codd.: **7** *a* soleant *incipit* G *p. 54 praeter partes §§ 4–5 paene tota lecta; hinc extant* BG DV P HM KS R

2 est *post* fons] ÷ *s.l.* P^{2}*; cf. 4, 12, 16* ipsa *codd.;* ipse *Walch (1715), Br, ft. recte; cf. Buen ad l.* **3** quierunt B^{1}, *corr.* B^{2} quoque *om.* P qui *s.l.* B^{2}*;* qui et KSR **4** pro sapientibus] prospicient- B^{1}, *corr.* B^{3}*; ante* prosp- *s.l.* a B^{2} **5** hii P, ii R humanibus DV^{1} **6** eamque *om.* D terram BHM **7** edoceant B*;* doceat S^{ac} soleant G **8** ambage KS^{1} a] et a, a *s.l.*, P saturnis G temporis P **9** illi uocant] inuoc- P exempla] et e. KS iustitia R narrant quae B^{ac} P*;* narrentque HM quos H^{1} **10** quod] quae B^{1}, *corr.* B^{2} **11** non . . . habendum] nondum R pro poetica] poetica G*;* pro etica K^{1} S^{1} fictio P **12** regnante] regna tenenti BG *contra numerum* cultoribus BG **13** illo *ex* illa B^{3}*;* ulla *recc., Le, Mo, sed cf. 5, 6, 13* eius progenie gens R ad] a HM opinionem] ad o. G*;* opinione HM consecrata] consita B deus] adeo B^{1}, *corr.* B^{3} **14** colebantur B^{ar} et *om.* B erat B^{1}, *corr.* B^{2}

'nondum uesanos rabies nudauerat enses',
ut Germanicus Caesar in Arateo loquitur carmine,
'nec consanguineis fuerat discordia nota',
immo ne alienigenis quidem, sed neque ulli omnino gladii qui
5 nudarentur fuerunt. quis enim praesente ac uigente iustitia aut 5
de tutela sui, cum nemo insidiaretur, aut de pernicie alterius
cogitaret, cum nemo quidquam concupisceret?
'malebant tenui contenti uiuere cultu',
ut Cicero in suo narrat, quod est proprium nostrae religionis.
'ne signare quidem aut partiri limite campum 10
fas erat; in medium quaerebant',
6 quippe cum deus communem omnibus terram dedisset, ut communem degerent uitam, non ut rabida et furens auaritia sibi
omnia uindicaret, nec ulli deesset quod omnibus nasceretur.
7 quod poetae dictum sic accipi oportet, non ut existimemus nihil 15
415 omnino tum fuisse priuati, sed more poetico figuratum, ut in-

Auct.: **1** Germ. 112 **3** ibid. 113 **8** Cic. Arat. frg. 17 Soubiran **10–11** Verg. georg. 1, 126 sq

Codd.: **16** *in* omnino *desinit* G *p. 54, seq. p. 53, cuius l. 1–3 (*tunc ... natas sibi*) partim legi possunt; ceterum extant* B DV P HM KS R

1 ensen K^{ac}*,* ensus R **2** Caesar] ar *in ras. m.2* S*,* caesunt K arateo DV*;* -to BHM*(*G *inc.);* -ti P*;* -te R*;* -tisteo KS **2–3** carmine ... consanguineis] carne non sanguine B^{1}, *corr.* B^{3} **3** fuerit D^{1} V nata HM **4** ne *s.l.* B^{3}*;* nec HM ullo M^{ac}*;* ullis K^{1} omnino ulli P cladii DV^{ac} **5** dudarentur DV^{1} praesente] in p. V ac] aut P **6** de *s.l.* P^{2} tutela] te *s.l. m.2* DV insidianter HM **7** cum ... concupisceret *in mg. inf.* P^{2} concupesceret R *(cf. Thes. IV 104, 79)* **8** mallebant, ll *in ras. m.3,* B **9** cicero DV *(in ras. m.2 ex* maro*?)* PKSR*;* maro B, maro ut G*;* uergilius HM **10** partire K^{ac} S limitem H^{ar} M **11** medio P querebat M^{ac} K^{ac} **12** communem *bis ut uid., sed pr. inc.,* G*;* commune KS **13** non *s.l.* B^{3} rauida *ut uid.* G*;* rapida DV^{1} R furente BG **13–14** auaritia ... uindicaret *om.* D **14** uindicarent B *(*G *inc.)* ulli] ubi B^{1} *(corr.* B^{3}*)* G *ut uid.* deesset] datum est B*;* esset G **15** sic] si G **16** tunc BGHM priuatum BG*;* -tim KS **16–p. 455, 1** priuati ... fuisse *in mg. inf.* P^{2}

tellegamus tam liberales fuisse homines, ut natas sibi fruges non includerent nec soli absconditis incubarent, sed pauperes ad communionem proprii laboris admitterent.

'flumina iam lactis, iam flumina nectaris ibant.'

5 nec mirum, cum promptuaria iustorum benigne paterent omnibus nec auaritia intercipiens beneficia diuina famem sitimque uulgo faceret, sed omnes aequaliter abundarent, cum habentes non habentibus large copioseque donarent. 8 sed postquam Saturnus a filio pulsus in Latiumque delatus est 9

10 'arma Iouis fugiens et regnis exul ademptis',

cum iam populus uel noui regis metu uel sua sponte deprauatus deum colere desisset regemque pro deo habere coepisset, cum ipse propemodum parricida exemplo ceteris esset ad uiolandam pietatem,

15 'deseruit propere terras iustissima uirgo',

sed non, ut ait Cicero,

'et Iouis in regno caelique in parte resedit.'

quomodo enim poterat in eius regno residere aut commorari qui 10 *416*

Epit.: 5, 5, 9 cum . . . uirgo] 54, 6 inde . . . iustitia

Auct.: **4** Ou. met. 1, 111 **10** Verg. Aen. 8, 320 **15** Germ. 137 **17** Cic. Arat. frg. 19 Soubiran

1 natos sibi fructus R non] nec HM **2** includerunt M incubarent] *post* in *1 litt. eras.* P **3** communem DV **5** nec mirum *bis, alt. eras.,* V propria B[1], promturia B[3], promptaria PR *(*m *s.l. m.1)* benigne *om.* R*;* -gnae VH[ac], -gna KS **6** interficiens B[1], *corr.* B[3] famemque KS **7** facerent B abundaret P[ac] **8** copiosoque H donare KS[1] **9** a *s.l. m.2?* P, *om.* R filios KS[ar] inlatumque M **10** regni P **11** depriuatus K *et ft.* S[ac] **12** desiisset S*;* dedisse M **12–13** cum . . . esset *om.* B[1], *in mg. inf. suppl.* B[3] *signis* hd· *et* hs· *usa* **13** uolandam D **15** deseruit] deserit ut B propere *edd. cum correctore cod. Germ. S;* proprie PKR *cum parte codd. Germ., quod ft. legit Lact.,* propriae BDVHMS *cum aliis codd. Germ.* terra B[1] *(corr.* B[3]*)* P*;* -rae HM iustissimas R **16** non *om.* P aut K[1] Cicero] maro *ex* c. B[3]*; cf. § 5* **18** regnum HM

patrem regno expulit, bello persecutus est, exulem toto orbe iactauit?

> ‘ille malum uirus serpentibus addidit atris
> praedarique lupos iussit’,

id est odium et inuidiam et dolum hominibus inseuit, ut tam 5
11 essent quam serpentes uenenati, tam rapaces quam lupi. quod quidem uere faciunt ii, qui iustos ac fideles deo persequuntur
12 dantque iudicibus saeuiendi aduersus innoxios potestatem. fortasse aliquid eiusmodi Iuppiter fecerit ad expugnandam tollendamque iustitiam et idcirco efferasse serpentes ac lupos acuisse 10 tradatur.

> ‘tum belli rabies et amor successit habendi.’

13 neque immerito. sublata enim dei religione boni quoque ac mali scientiam perdiderunt. sic hominibus intercidit communitas
14 uitae et diremptum est foedus societatis humanae. tum inter se 15 manus conserere coeperunt et insidiari et gloriam sibi ex humano sanguine comparare.

1 6. Quorum omnium malorum fons cupiditas erat, quae scilicet ex contemptu uerae maiestatis erupit. non tantum enim non

Epit.: 5, 5, 13–14] 20, 2*; cf.* 54, 6 diremptum . . . humani

Auct.: **3–4** Verg. georg. 1, 129 sq **12** Verg. Aen. 8, 327

1 belloque B est] et HM exulet H, -ltet, *pr.* t *eras.,* M **2** iactabit D^1 V^1*;* iactatus HM*;* agitauit *coni. Br contra numerum* **3** uirum D^1 addit B^1*, corr.* B^2 **4** praedaritque*?* H^{ar} M^{ar} **5** insaeuit B^{ar}*;* inseruit HMS^2 **6** essent *om.* HM uenati D^1 **7** uera R ii R*,* hii P*,* hi *cet.* fidelis P^{ac}*,* fedeles R dei HM persequentur D^1 V^1 **8** aduersos M **9–10** Iuppiter . . . iustitiam] ad exp. delendamque iust- iupp- f. R **9** fecerat B **10** efferasse] etfer- B*;* et feras et R acuisse] seuisse HM **11** traditur HMR **12** tum] cum HM*;* et *Verg.* rabies] ratio HM et *s.l.* B^3 **13** religione dei B **14** intercedit KS **15** diremptum *edd.;* -remtum BR*,* -reptum DVPHM*,* -remptus KS*; cf. epit. 54, 6* est BKS*, om. cet.* foedus . . . tum *om.* P **16** conserere] inferre HM ex] de R humana VD *(ut uid.)* **17** compare P **18** malo R **19** contemptum B^1*, corr.* B^3 non *post* enim *om.* HM

participabant alios quibus aliquid afluebat, sed aliena quoque *417*
rapiebant in priuatum lucrum trahentes omnia, et quae antea in
usus omnium etiam singuli laborabant, in paucorum domos con-
ferebantur. 2 ut enim seruitio ceteros subiugarent, in primis ne-
5 cessaria uitae subducere et colligere coeperunt eaque firmiter
conclusa seruare, ut beneficia caelestia facerent sua, non propter
humanitatem, quae nulla in eis erat, sed ut omnia cupiditatis et
auaritiae instrumenta corraderent. 3 leges etiam sibi iustitiae
nomine iniquissimas iniustissimasque sanxerunt, quibus rapinas
10 et auaritiam suam contra uim multitudinis tuerentur. tantum igi-
tur auctoritate, quantum uiribus aut opibus aut malitia praeua-
lebant. 4 et quoniam nullum in iis uestigium iustitiae fuit, cuius
officia sunt humanitas aequitas misericordia, iam superba et tu-
mida inaequalitate gaudebant altioresque se ceteris hominibus
15 satellitum comitatu et ferro et insigni ueste faciebant. 5 hinc
honores sibi et purpuras et fasces inuenerunt, ut securium gla-
diorumque terrore subnixi quasi iure dominorum perculsis ac
pauentibus imperarent. 6 in hac condicione humanam uitam rex

Epit.: 5, 6, 6] *cf.* 20, 12 nam . . . conderet

18–p. 458, 1 rex ille] Iuppiter*; cf. 1, 10, 10–14*

1 alios] hi HM affluebat *ex* afl- V2 aliene M **2–3** ad *(pro* in*)* priuatum . . . laborabant *in mg. inf.* P2 **3** omnium *edd., Br;* hominum *codd. (etiam* P2*), uix recte def. Win* conferrebantur Dac Vac **5** eoque P **7** eis*,* e *ex* i*? m.1,* R *Br;* his *cet., Win ft. recte; u. 5, 1, 28 et ind. form.* **8** strumenta B1*, corr.* B3 contraderent*, pr.* t *eras.,* H sibi] sub B **9** nomine] n. munitas HM iustissimasque HM sanxerunt *ex* sancse- B2*;* saxe- Dac V1 rapinam P **11** aut opibus *post* malitia *s.l.* B3 malitia] auaritia HM **12** iis R*,* his *cet. (*D *deest)* iustitiae uestigium HM **13** officio HM iam] tam P **14** se *om.* DV **15** et ferro et] et f. B*;* efferro et P*;* f. et HM hic B1*,* sic B2 **16** honoras D1*;* -rem HM et *ante* fasces *s.l.* B3 ut *ex* et B3 securum KS1*;* -ri S2 **17** terrores Har M **18** inperabant HM

ille constituit, qui debellato ac fugato parente non regnum, sed impiam tyrannidem ui et hominibus armatis occupauit et aureum illud iustumque saeculum sustulit coegitque homines malos et impios fieri uel ex hoc ipso, quod eos auertit a deo ad se
418 adorandum; quod terror insolentissimae potestatis expresserat. 5
7 quis enim non metueret eum, quem arma cingebant, quem ferri et gladiorum fulgor insuetus circumdabat? aut cui parceret alieno, qui ne patri quidem suo pepercerat? quem uero metueret, qui Titanum robustam et excellentem uiribus gentem bello ui-
8 cerat, occisione deleuerat? quid mirum si omnis multitudo 10 insolito metu pressa in unius adulationem concesserat? hunc
9 uenerabantur, huic honorem maximum deferebant. et quoniam mores ac uitia regis imitari genus obsequii iudicatur, abiecerunt omnes pietatem, ne exprobrare regi scelus uiderentur, si pie ui-
10 uerent. sic adsidua imitatione corrupti diuinum fas reliquerunt 15 et paulatim male uiuendi consuetudo mos factus est. nec iam quidquam ex antecedentis saeculi pio atque optimo statu mansit, sed explosa iustitia et ueritatem secum trahens reliquit homini-

Epit.: 5, 6, 10 explosa iustitia] *cf.* 54, 6

Test.: **9** Titanum . . . gentem] *cf.* Isid. orig. 9, 2, 134

2 impium M   impiam . . . ui et] imperium tyrannidemque B   uim HMS[ar]   ornatis HM   **3** illum B[1] *(corr.* B[3]*)* VP   coegit KS   **4–5** auertis DV   auertit . . . adorandum] a ueritate et a deo ad se ador- traduxit R*; cf. Heck, 1972, 190*   **4** ad se *s.l.* P[2]   **6** cingebat R   **7** et] et quem B   **8** nec HM   suo quidem B   **9** qui *s.l.* B[2]   titanam BD[2] R   et *om.* P   uirtutibus BP   **10** occidione BP   **11** unius] humus S   adulatione B[2] *(ex* -nem*)* HMKS   cesserat *ex* conc- B[2]   **12** ueraebantur D[pc]*,* uerab- D[ac] V   **13** imitaturi HM   obsequi V *(*D *deest)*   iudicabatur HMR   abierunt HM   **14** exprobare B[1]*, corr.* B[2]   regis B   **15** relinquerunt fas*, pr.* n *eras., ord. lineolis rest.,* B   relinquerunt HM   **16** uiuendi *ex* -do P[2]   mos factus] mox facta *ex* m. f. D[2]   **18** explosa] -pulsa *ex* -plosa S[2] *(u. Br ad l.);* exemplo M   et] ac B   ueritate BHM[ac]

bus errorem ignorantiam caecitatem. imprudenter igitur poetae, 11
qui eam confugisse cecinerunt ad Iouis regnum. si enim saeculo
quod uocant aureum iustitia in terra fuit, a Ioue utique pulsa est,
qui aureum saeculum commutauit. saeculi autem commutatio 12
5 et expulsio iustitiae nihil aliud ut dixi quam desertio diuinae
religionis putanda est, quae sola efficit, ut homo hominem
carum habeat eumque sibi fraternitatis uinculo sciat esse con-
strictum, siquidem 'pater idem omnibus' deus est, ut dei patris- *419*
que communis beneficia cum iis qui non habent partiatur, nulli
10 noceat, nullum premat, non forem claudat hospiti, non aurem
precanti, sed sit 'largus beneficus liberalis'; quas 'regias esse
laudes' Tullius existimauit. haec est profecto iustitia et hoc 13
aureum saeculum, quod Ioue primum regnante corruptum, mox
et ipso et omni eius progenie consecrata deorumque multorum
15 suscepto cultu fuerat omne sublatum.

7. Sed deus ut parens indulgentissimus appropinquante 1
ultimo tempore nuntium misit, qui uetus illud saeculum fuga-
tamque iustitiam reduceret, ne humanum genus maximis et

Epit.: 5, 6, 11–13] 20, 1–3*; cf.* 54, 6 5, 7, 1–2] *cf.* 55, 1

5 ut dixi] *cf.* 5, 5, 2–3. 9–13

Auct.: **1** poetae] *u.* 5, 5, 9 **8** Lucr. 2, 992*; cf. opif. 19, 3*
11–12 Cic. Deiot. 26

2 qui *exp.* D eum B^{ac} M confugisse] ad caelum c. HM
saeculum BR **3** uocat B iustitiae HM^{ar} itaque D
5 expulsio] e. iouis B*;* -pulso D*;* pulsio P desertio] ser *in maiore ras.* V^{2}*;* -to M **7** eumque *ex* quemque B^{3} **8** pater idem] p. i. pater
HM^{ar} ut] et R **9** cummunis V*;* -nia HM iis R, his *cet.*
partiantur BHM^{ar} KS **10** noceant HM^{ac} fores BPKS*;* -re HM
claudit V^{ac} aurum P^{1}*, corr.* P^{2}*;* -reum M*;* auarus B **11** sit] si P
liberabilis P **12** laude R est *om.* HM **13** regnantem KS^{ac}
14–15 multorum . . . fuerat *om.* B^{1}*, in mg. inf. signis* hd· *et* hs· *usa suppl.* B^{3} **15** cultu *(*-to D*)* suscepto DV cultum KS^{ac}
ablatum HM **17** *post* nuntium *s.l.* suum B^{3} uerus KS
18 redduceret HM^{ar} humanus V^{ac}

2 perpetuis agitaretur erroribus. rediit ergo species illius aurei temporis et reddita quidem terrae, sed paucis adsignata iustitia est, quae nihil aliud est quam dei unici pia et religiosa cultura.
3 sed moueat aliquem fortasse, cur si haec sit iustitia, non omni humano generi sit data nec in eam multitudo uniuersa consen- 5 serit. magnae hoc disputationis est, cur a deo, cum iustitiam terrae daret, sit retenta diuersitas; quod et alio loco declaraui et
4 ubicumque opportune inciderit explicabitur. nunc designare id breuissime satis est, uirtutem aut cerni non posse, nisi habeat uitia contraria, aut non esse perfectam, nisi exerceatur aduersis. 10
5 hanc enim deus bonorum ac malorum uoluit esse
distantiam, *naturam,*
420 ut qualitatem boni ex malo sciamus, item mali ex bono, nec alterius ratio intellegi sublato altero potest. deus ergo *iustitiam reducturus* non exclusit malum, ut ratio uirtutis constare posset. 15
6 quomodo enim patientia uim suam nomenque retineret, si nihil esset quod pati cogeremur? quomodo laudem mereretur deuota deo suo fides, nisi esset aliquis qui a deo uellet auertere? nam ideo potentiores esse
iniustos permisit, *uoluit iniustos,* 20

7 alio loco] 3, 29, 3–10*; cf. Heck, 1972, 49 sq.*

2 tempore V terrae] terra est HM[ac] **3** pia *s.l.* B[3] religiosa et pia HM **4** omnino KS **5** datum P[ac] ea HMKS **6** iustitia R **7** daret] redderet R *Mo* retenta] reperta H *(*-pp-*)* M declarauit R **9** *ante* aut *3–4 litt. eras.* D **9–10** nisi . . . esse *in mg. inf.* V **10** est KS[1] aduersus B **11** haec B **12** distantiam] naturam R *ex retractatione; u. Heck, 1972, 190* **13** ut] aut B[ar] boni ex . . . mali ex *om.* B[1]*, in mg. inf. cum signis* hd· *et* hs· *suppl.* B[3] sciant HM idem B[3] **14–15** iustitiam reducturus KSR *tantum, ex retractatione? u. Heck ibid. 180* **15** non] nec M excludit P[ac] posset *ex* -sit B[3] **16** *ante* quomodo *exp.* et D retinet B[1], *corr.* B[3] sic B[ar] **17** esset *om.* KS **18** ni H aliquid P **19** ideo BP*;* et i. *cet. ft. recte; cf. Br ad l.* potiores DV **20** iniustos permisit] uoluit i. R *ex retractatione; u. Heck l. c. 190*

ut cogere ad malum possent, ideo plures, ut uirtus esset pretiosa,
quod rara est. quod quidem ipsum Quintilianus egregie ac breuiter ostendit in Capite obuoluto: 'nam quae' inquit 'uirtus esset (7)
innocentia, nisi laudem raritas dedisset? uerum quia natura sic
5 comparatum est, ut odium cupiditas ira in id quod incubuerunt
agant caecos, supra hominem uidetur culpa uacare. alioquin si
natura pares omnibus adfectus dedisset, pietas nihil erat.' hoc (8)
quam uerum sit, docet necessitas ipsa rationis. si enim uirtus est
malis ac uitiis fortiter repugnare, apparet sine malo ac uitio nul-
10 lam esse uirtutem. quam deus ut absolutam perfectamque redderet, retinuit id quod erat ei contrarium, cum quo depugnare
posset. agitata enim malis quatientibus stabilitatem capit et (9)
quanto frequenter impellitur, tanto firmiter roboratur. haec ni- (10)
mirum causa efficit, ut quamuis sit hominibus missa iustitia, *421*
15 tamen aureum saeculum non esse dicatur, quia malum non sustulit, ut retineret diuersitatem, quae sacramentum diuinae religionis continet sola.

8. Qui ergo putant iustum esse neminem, ante oculos habent (1)
iustitiam, sed eam nolunt cernere. quid est enim, cur illam uel in

Auct.: **3–7** Quint. decl. frg. 6 Lehnert = inc. 2 Winterbottom *(uterque solum* nam . . . dedisset *Quint. tribuit; u. Lehnert ad l.)*

Test.: **12** § 9] *cf.* Lucif. moriend. 2 l. 56–58 Diercks

1 cogi P **2** quo P ipsum *ex* -su B[2] **3** obluto B[1], *corr.* B[3] nam quae *(*a *s.l.)* inquid *s.l.* B[3] namque PKS[ac] inquit] id quid HM *(eras.)* **4** innocentiae B[3] *(ex* -tia*)* HM **5** id *om.* R*; ad* in id quod *cf. epit. 22, 1* incubuerint *recc., edd., prob. Br* **6** caecos] eos KS culpa] a c. B uagare D **7** natura *om.* HM pares] similem *ex* similisest*? m.1* B adfectum B*;* -tibus VR *(*D *deest)* **8** rationes KS[ac] **9** ac uitiis *ex* ait his B[3] ac uitio] aui- HM nullam] nihil B **10** ut *s.l. m.1 uel 2* B **11** ei contrarium *ras. ex* etiam contraria *et 2 litt. inc.* B[3] quod repugnare B[ar] M[ar] S[1] **13** nimirum] enim mirum P **14** hominibus] in h. HM **15** quia] quam B[1], quas B[2], *corr.* B[3] non *s.l.* B[3] **16** quam B[1] *(corr.* B[3]*)* HM sacramenta B[1], *corr.* B[3] **17** continent B[1] *(corr.* B[3]*)* DV **19** noluit D[1] est *om.* HM illa B

carminibus uel in omni sermone describant conquerentes eius
2 absentiam, cum sit facillimum bonos esse, si uelint? quid uobis
inanem iustitiam depingitis et optatis cadere de caelo tamquam
in aliquo simulacro figuratam? ecce in conspectu uestro est;
suscipite si potestis eamque in domicilio uestri pectoris collo- 5
3 cate, nec difficile aut alienum a temporibus existimetis. estote
aequi ac boni, et sequetur uos sua sponte iustitia quam quaeritis.
deponite omnem malam cogitationem de cordibus uestris, et sta-
tim uobis tempus illud aureum reuertetur; quod aliter consequi
4 non potestis, quam si deum uerum colere coeperitis. uos autem 10
manente cultu deorum iustitiam desideratis in terra, quod fieri
nullo pacto potest. sed ne tum quidem potuit, cum putatis, quia
nondum natis diis istis quos impie colitis necesse est unius dei
cultum fuisse per terram, eius scilicet qui exsecratur malitiam
exigitque bonitatem, cuius templum est non lapides aut lutum, 15
sed homo ipse, qui figuram dei gestat; quod templum non auri et
gemmarum donis corruptibilibus, sed aeternis uirtutum mune-
5 ribus ornatur. discite igitur, si quid uobis reliquae mentis est,
homines ideo malos et iniustos esse, quia dii coluntur, et ideo
mala omnia rebus humanis cottidie ingrauescere, quia deus 20
422 mundi huius effector et gubernator derelictus est, quia susceptae
sunt contra quam fas est impiae religiones, postremo quia

2 esse] se P si *s.l.* P[2] **4–5** est si suscipite si, *pr.* si *del. m.2,* K **5** pectoris *ex* corporis P **6** difficilem HM **7** aequi ac] ec *sic* R uos . . . quaeritis] sibi quem quaeritis *(*-tis *ex* -tes*)* R **8** malam *ex* -lum PM cogitationem] cogam c. R et *om.* R statim] confestim B *ft. recte (alias in Lact. non legitur)* **10** non *om.* R **11** manete P culto HM doerum] dei iam HM **12** nec B tunc HM cum putatis] computastis P qui nondam B **13** diis istis] deseritis B unius *ex* in eius B[3] **14** per *s.l.* B[3] eius *in ras.* B[3] **15** exigit P lapis HM lutum *ex* aurum B[3] **16** templum] t. dei B **17** corruptilibus BVP *(*-bt-*;* D *deest)* R uirtutis B **18** disce KS[1] quis M **19** malos . . . ideo *om.* R **20** cottidie B *(pr.* t *eras.)* R, coti- *cet.; u. 5, 3, 5* **21** huius mundi KS est *om.* R suscepta M **22** sint HM quam fas est] fas HM religionis R

ne coli quidem uel a paucis deum sinitis. quodsi solus deus coleretur, non essent dissensiones et bella, cum scirent homines unius se dei filios esse ideoque diuinae necessitudinis sacro et inuiolabili uinculo copulatos, nullae fierent insidiae, cum scirent cuiusmodi poenas deus animarum interfectoribus praepararet, qui clandestina scelera et ipsas etiam cogitationes peruidet, non essent fraudes et rapinae, si deo praecipiente didicissent et suo et paruo esse contenti, ut fragilibus et caducis solida et aeterna praeferrent, non essent adulteria et stupra et mulierum prostitutiones, si esset omnibus notum damnari a deo quidquid appetitur ultra generandi cupiditatem, nec feminam necessitas cogeret pudorem suum profanare, ut uictum sibi obscenissimum quaerat, cum et mares libidinem continerent et habentium pia et religiosa collatio non habentibus subueniret. non essent igitur, ut dixi, haec omnia in terris mala, si ab omnibus in legem dei coniuraretur, si ab uniuersis fierent quae unus noster populus operatur. quam beatus esset quamque aureus humanarum rerum status, si per totum orbem mansuetudo et pietas et pax et innocentia et aequitas et temperantia et fides moraretur! denique

Auct.: **7–8** et suo . . . contenti] *cf.* Cic. off. 1, 70

1 necloquidem D[1], nec·culi q. M a *om.* R initis DV solus *ex* -um B[3] deus *om.* KS **2** coletur D[ac] et] t *in ras. m.2* P **3** dei filios se B*;* d. s. f. R filius D[ac] P[ac] necessitudine K[ac] **4** ininuiolabili P copulatis R insidie cum scirent *s.l.* P[2] **5** dei HM praepararent H *(*ra *s.l.)* M*;* -rarit R **6** clamdestina B[1]*, corr.* B[3]*;* clandestinata S praeuidet DV **7** et] nec HM rapina HM **7–8** et suo et paruo] et s. H*;* et s. p. MKR*;* et et *(hoc eras.)* s. p. S **8** essent BHMR *Mo, Win haud recte, quia ex anteced.* didicissent *ortum* ut] et ut P et *ante* aeterna *om.* KS **9** praeferrentur HM **10** sic KS[ar] esset] e. et P **11** feminas HM **13** quaerant HM cum *om.* HM **14** non habentibus *om.* HM non essent igitur] nec e. mutua B*;* n. e. *om.* HM **15** hominibus V[ar] lege HMKS **16** coniurarent B[1]*, corr.* B[3] **17** quamquam M **19** et *ante* aequitas *om.* B

ad regendos homines non opus esset tam multis et tam uariis
423 legibus, cum ad perfectam innocentiam dei lex una sufficeret,
neque carceribus neque gladiis praesidum neque terrore poena-
rum, cum praeceptorum caelestium salubritas humanis pectori-
10 bus infusa ultro ad iustitiae opera homines erudiret. nunc 5
autem mali sunt ignoratione recti ac boni. quod quidem Cicero
uidit. disputans enim de legibus 'sicut una' inquit 'eademque
natura mundus omnibus partibus inter se congruentibus cohaeret
ac nititur, sic omnes homines inter se natura confusi prauitate
dissentiunt neque se intellegunt esse consanguineos et subiectos 10
omnes sub unam eandemque tutelam. quod si teneretur, deorum
11 profecto uitam homines uiuerent.' uniuersa igitur mala, quibus
humanum genus se ipsum inuicem conficit, iniustus atque im-
pius deorum cultus induxit. nec enim poterant retinere pietatem
qui communem omnium patrem deum tamquam prodigi ac re- 15
belles liberi abnegassent.

Auct.: **7–12** Cic. leg. frg. 2 Ziegler–Görler = 3 Powell *(post 1, 33 ins. Ziegler, sed u. Görler in addendis ad p. 36, 2)*

1 esset *om.* B[1], *s.l.* est B[2], *corr.* B[3]*;* essent R tam uariis] tantis HM **3** praesidum neque] -dumque B*;* -dium n. D[ac] P[ac] K neque *om.* R terrores HM **4** cum *s.l.* B praeceptorem P[ac]*;* -tarum R **5** infuso M ad *om.* B operam *ex* -ra B[2] erueret DV **6** quo P*;* quam M **7** disputans enim] ualide d. HM eaque B*;* eaedemque V*;* eadem quae M*;* eadem KS **8** coherere HM **9** ac *om.* HM homines *om.* R se natura] sanatura D[1] V confusi] coniuncti *Ziegler, Powell; trad. seruat Görler* **11** omnis DVKS una B *(ex* unam*)* PHMS[2] *(ex* unã*)* R[ac] eademque B *(ex* eand-*)* HMS[2] *(ex* eand-*)* R tutela B *(ex* -am*)* PHMS[2] *(ex* -lã*)* si teneretur] sit fen- R deorum] a *(s.l. m.2)* deo B **12** uitam] u. beatam B*;* uita PHMS **13** ipsum se HM iniustos BHM inpios BH *(*imp-*)* M **14** indixit KS poterat D[1] VHM **15** commune P prodigi ac *codd. (nisi quod* prodigia R*);* perfidi ac *Br cl. 1, 10, 3. 5, 9, 11. al., sed de* filio prodigo *sec. Luc. 15, 11–32 (praesertim 15, 13. 30) iam egit Tert. pudic. 9, 8–11. al.; u. ipsum Br ad l. et Thes. X 2, 1611, 65–68* **16** libere *ex* -ri B[2]

9. Nonnumquam tamen sentiunt se malos esse et ueterum saeculorum statum laudant et de suis moribus meritisque coniectant abesse iustitiam, quam obuersantem oculis suis non tantum non suscipiunt nec agnoscunt, uerum etiam uiolenter oderunt et persequuntur et exterminare contendunt. fingamus hanc interim non esse iustitiam quam nos sequimur. quomodo si illa uenerit quam ueram putant, eam recipient? qui laniant et occidunt eos, quos et ipsi fatentur imitatores esse iustorum, quia bona operentur et iusta, cum si tantummodo malos occiderent, digni essent ad quos iustitia non ueniret, cui nulla fuit alia causa linquendi terram quam humani cruoris effusio. quanto magis, cum pios interficiant et ipsos iustitiae sectatores pro hostibus ducant, immo uero plus quam pro hostibus? quibus utique, cum animas eorum et opes et liberos ferro et igni appetant, tamen parcitur uictis et est locus inter arma clementiae, aut si adeo saeuiri placuit, nihil plus in eos fit quam ut occidantur uel in seruitutem abducantur. hoc uero inenarrabile est quod fit aduersus eos qui male facere nesciunt, et nulli nocentiores haben-

Epit.: 5, 9, 3–10] 47, 3–5 *(quaedam ex 5, 1, 1–9)* 3] 47, 3 idemque . . . habet 4 . . . innocentes] 47, 4 . . . meretur

Test.: **15–18** parcitur . . . aduersus] Lucif. moriend. 3 l. 11–14 Diercks

2 saecularium *ex* -lorum B² et *om.* P moribus] honor- *ex* oner- B² **3** abesse] tabesse P*;* obesse KS obseruantem V^ac^ **4** suspiciunt B **5** persequentur V^ac^ fingamus *ex* digna- B² **5–6** interim hanc*, om.* non*,* HM **7** eam *om.* PM recipiant D^ac^*;* precipient V^ar^ **8** *ante* eos *s.l.* in D² esse *ex* esset*, deinde fere 8 litt. eras.* M **9** operarentur V cum] cum hii *ex* cur ii B² tantum B*;* -ntomodo R occiderint DV **11** liquendi HMS¹*,* relinqu- R humana R **12** sectatoribus P hostiis R **13** pro *om.* DV quibus *om.* HMR*;* qui*,* bus *eras.,* B cum] et B **14** ferro *om.* P et *ante* igni *om.* R **15** inter] et i. P*;* interra M clementia HM **16** seuiri *ex* seueri B³ H *(*saeu-*);* -re D eos *ex* deo B³*;* eo HM **16–17** uel . . . abducantur *om.* P **18** qui *ex* quia B³ male facere] fa *in ras., antea eras.* q P

tur quam qui sunt ex omnibus innocentes. audent igitur homines improbissimi iustitiae facere mentionem, qui feras immanitate uincunt, qui placidissimum dei gregem uastant

425 'lupi ceu
raptores atra in nebula, quos improba uentris 5
exegit caecos rabies.'

5 uerum hos non uentris, sed cordis rabies efferauit nec atra in nebula, sed aperta praedatione grassantur nec eos umquam conscientia scelerum reuocat, ne sanctum ac pium nomen iustitiae ore illo uiolent, quod cruore innocentium tamquam rictus bes- 10
6 tiarum madet. huius tanti et tam pertinacis odii quam potissimum causam esse dicamus? utrumne 'ueritas odium parit', ut ait poeta quasi diuino spiritu instinctus, an erubescunt coram iustis et bonis esse nequam, an potius utrumque? nam et ueritas ideo semper inuisa est, quod is qui peccat uult habere liberum pec- 15
candi locum nec aliter se putat male factorum uoluptate securius
7 perfrui posse, quam si nemo sit cui delicta non placeant. ergo tamquam scelerum et malitiae suae testes extirpare funditus nituntur et tollere grauesque sibi putant, tamquam uita eorum co-
8 arguatur. cur enim sint aliqui intempestiue boni, qui corruptis 20
moribus publicis conuicium bene uiuendo faciant? cur non

Epit.: 5, 9, 6 . . . dicamus] 47, 4 quae . . . est causa 6 utrumne . . . 7 coarguantur] 47, 5 ut . . . peccare

Auct.: **4–6** Verg. Aen. 2, 355–357 **12** Ter. Andr. 68

1 audeant M **2** facere] ferrae P inmanitatem B[ar] **5** raptos P[1], *corr.* P[2] quas P[1], *corr.* P[2] **6** exiget B[1], *corr.* B[3] **8** praedicatione DV **9** ne] nec M iustitia R **10** uiolento HM rictu HM*;* ritus BP **11** madent *ex* -et B[2] et] ac R **12** causam *om.* HM **13** an] sane R **14** utrumque *ex* uir- P et *om.* R ideo] odio KS semper ideo HM **15** is] his MKS *post* qui *eras.* in V **17** sit] esse possit HM placeat R **18** tamquam] quasi HM nitundur DV **19** grauesque] -s quos BD[2] *(ex* -sque*);* -s qui HM uitam P **20** aliquid D[ac] intempestiue . . . qui *om.* R quo V[ac] **21** conuitium P*;* uitium B*;* conuictum HM faciunt M[ac]

omnes sint aeque mali rapaces impudici adulteri periuri cupidi
fraudulenti? quin potius auferantur quibus coram male uiuere
pudet, qui peccantium frontem etsi non uerbis, quia tacent, ta-
men ipso uitae genere dissimili feriunt et uerberant. castigare
5 enim uidetur quicumque dissentit. nec est magnopere miran- 9
dum, si aduersus homines ista fiunt, cum aduersus ipsum deum
propter eandem causam insurrexerit etiam populus in spe con- *426*
stitutus nec dei nescius, sequiturque iustos eadem necessitas
quae ipsum iustitiae uiolauit auctorem. uexant ergo et exqui- 10
10 sitis poenarum generibus excruciant parumque habent interfi-
cere quos oderunt, nisi etiam crudelitas corporibus inludat.
si qui autem doloris uel mortis metu uel suapte perfidia caeleste 11
sacramentum deseruerint et ad funesta sacrificia consenserint,
eos laudant et honoribus mactant, ut eorum exemplo ceteros
15 inliciant. qui autem magni aestimauerint fidem cultoresque se 12
dei non abnegauerint, in eos uero totis carnificinae suae uiribus,
ueluti sanguinem sitiant, incumbunt et desperatos uocant, quia

Epit.: 5, 9, 10] 47, 5 . . . lacerant

Test.: **9–17** uexant . . . incumbunt] Lucif. moriend. 3 l. 58–62 Diercks

Codd.: **12** *a* mortis *incipit* G *p. 91 fere tota lecta; hinc extant* BG DV P HM KS R

2 aut ferantur HM^{ac} **3** qui tacet B^{1}*, corr.* B^{2} **4** ipso] in i. P genere *ex* -ri B^{2} **7** insurrexerunt B^{ar} etiam *om.* B in *om.* B constitutus *ex* -secutus *ut uid.* B^{3}*;* -tos M^{ac} **8** iustas easdem *ex* -tos ead- D^{2} **9** uexanter P^{ac} **10** poenarum *s.l.* B^{3} habentes*,* s *s.l. m.2,* B **11** corporis P^{ac} **12** quis MR dolores P metum P suapte] p *exp.,* r *s.l.* D^{2}*; ante* a *s.l.* e P*;* sua BGR *Mo, Win* perfidia] *alt.* i *exp.* D*;* -diae HM **13** ad *s.l.* B^{2}*, om.* G conserint HM **14** laudent R **15** inliceant B^{1} *(corr.* B^{2}*)* GP^{pc} *(*e *ex* i*)* magnam aestimauerunt G cultores se KS^{1} *(*-res esse se *m. rec.)* **15–16** se dei non] eorum B **16** abnegauerunt B^{ac} V^{ac} uero *om.* P*, exp.* S totos R carnificae B^{ac} V **17** sanguine R sitint *sic* G et *om.* R disperatos B qua P

corpori suo minime parcunt, quasi quidquam desperatius esse possit quam torquere ac dilaniare eum quem scias esse innocen-
13 tem. adeo nec pudor ullus apud eos superest, a quibus abest omnis humanitas, et retorquent in homines iustos conuicia sibi
14 congruentia. impios enim uocant, ipsi scilicet pii et ab humano 5 sanguine abhorrentes, cum si et actus suos considerent et illorum quos tamquam impios damnant, iam intellegant, quam mendaces sint et iis omnibus quae aduersus bonos aut dicunt aut
426 15 faciunt digniores. non enim de nostro, sed ex illorum numero semper existunt qui uias obsideant armati, maria praedentur, uel 10 si palam grassari non licuit, uenena clam temperent, qui uxores necent, ut dotes earum lucrentur, aut maritos, ut adulteris nubant, qui natos ex se pueros aut strangulent aut, si nimium pii
16 fuerint, exponant, qui libidines incestas nec a filia nec sorore nec matre nec sacerdote contineant, qui aduersus ciues suos pa- 15 triamque coniurent, qui nec culleum metuant, qui denique sa-

Epit.: 5, 9, 14] 49, 6 et dum . . . nuncupant. 50, 4 . . . sequuntur 15–17] 54, 7. 9 . . . uenditabant

Codd.: **15** *in* nec sa| *desinit* G *p. 91, seq. p. 92 usque ad* libidinibus *maximam partem lecta; ceterum extant* B DV P HM KS R

1 parcant R quidquam *ex* -icqu- B[2]*;* quiqu- G desperatus D[1] **2** diliniare D*,* delan- P eum quem] -mque D[ac] V esse *om.* P **3–4** omnis humanitas abest HM **4** conuitia PM *(*con *eras.)* SR **5** ipsi] ii si HM impii B *(*im *s.l. m.3)* P **6** suos *om.* P **7** damnat B[1]*, corr.* B[2] intellegent *ex* -gant B[3]*;* -gunt HM **8** et] ex HM iis R*,* his *cet. (*G *inc.)* quae *om.* R aut dicunt *ex* audent B[3]*,* a[ud]ent G *spatio indice* **9** nostros G **10** praehendentur H[ar]*;* -dantur R **11** uenenum HM temperant R **12** negent P*;* noc- M dotibus P ut *post* maritos] aut S[ar] R adulteros D[ac]*;* -riis M[ar] **13** stringulent B[1] *(corr.* B[2]*);* stranguilent GR sii B[ar] si nimium] simium K*;* si minus S **14** a *ante* filia *s.l.* D*, om.* BGVHM *ft. recte; cf. Heck, 1972, 176* sorore] a s. P **15** matre] a m. P sacerdote] a s. P*;* socru D patriaque HM **16** culleum] acull-*,* a *s.l. m.3,* B*;* cule- V[ac]*;* ulleum P*;* ullum HM*;* eculeum R qui denique] quid enim P

crilegia committant et deorum quos colunt templa despolient et,
ut quae leuia sunt atque usitata dicamus, qui hereditates captent,
testamenta supponant, iustos heredes uel auferant uel excludant,
qui corpora sua libidinibus prostituant, qui denique immemo- 17
5 res, quid nati sint, cum feminis patientia certent, qui sanctissi-
mam quoque corporis sui partem contra fas omne polluant ac
profanent, qui uirilia sua ferro metant et, quod est sceleratius, ut
sint religionis antistites, qui ne uitae quidem suae parcant, sed
extinguendas publice animas suas uendant, qui si iudices sede-
10 ant, aut immeritos perdant mercede corrupti aut noxios impune
dimittant, qui caelum quoque ipsum ueneficiis appetant, tam-
quam illorum malitiam terra non capiat, – haec, inquam, et his 18 *428*
plura scelera utique ab iis fiunt qui deos colunt. quis inter haec
tot et tanta iustitiae locus est? et ego de multis pauca collegi,
15 non ut arguerem, sed ut ostenderem. qui uolet scire omnia, 19
Senecae libros in manum sumat, qui morum uitiorumque pu-
blicorum et descriptor uerissimus et accusator et insectator acer-
rimus fuit. sed et Lucilius tenebrosam istam uitam circum- 20

Auct.: **16–18** Senecae . . . fuit] *cf.* Quint. inst. 10, 1, 129

1 et] ac HM templa quos colunt HM dispolient BGHM **1–2** ut et GR **2** ut quae] utque D *(*ut|que*)* PM[1]*;* uterque KS[ac] laeuia BG atque *om.* KS usitata] illis u. *ex* u. B[2]*;* usita V[1]*;* uisitata H[ar] hereditatis P capiant B[1], *corr.* B[3] **3** testamenta] et t. HM **5** nati sunt V *(in ras.)* M patientiae R certant KS **6** fas] has P omne *ex* -nium B[3] polluant *ex* -lunt *m.2 et 3* B **7** profanant B[1] *(corr.* B[3]*)* P qui] de eunucis qui HM metant *ex* -tunt*?* B[3] **8** antestites D[ac] V nec uitae suae quidem B **9** publicae B[ar] DR suas *om.* DV **12** malitia MKS[1] **13** plurima BHM iis R*,* his *cet.* **14** tot et] t. ac KS est *om.* HM et ego] ut *(eras.)* ergo B **15** non aut K **16** sumat in manum B sumant V morum *ex* mir- B[3]*;* manum HM **17** accusator et insectator R *Win sec. Heck 1972, 190 sq., dubitanter recepimus;* acc- *tantum cet., edd., Lausberg 1970, 13 ft. recte;* ins- *tantum Br, Mo cl. Quint.* **18** lucillius P circumscriptae PKS*;* -scribit HM

scripte breuiterque depinxit his uersibus:

'nunc uero a mane ad noctem, festo atque profesto
totus item pariterque die populusque patresque
iactare indu foro se omnes, decedere nusquam,
uni se atque eidem studio omnes dedere et arti, 5
uerba dare ut caute possint, pugnare dolose;
blanditia certare, bonum simulare uirum se;
insidias facere, ut si hostes sint omnibus omnes.'

429 21 nostro autem populo quid horum potest obici, cuius omnis re-
22 ligio est sine scelere ac sine macula uiuere? cum igitur uideant 10
et se ac suos ea quae diximus gerere, nostros autem nihil aliud
operari nisi aequum et bonum, poterant, si quid saperent, ex hoc
intellegere et illos qui bonum faciunt pios esse et se impios qui
23 nefanda committunt. neque enim fieri potest ut, qui in omnibus
uitae suae actibus non errant, in ipsa summa errent, hoc est in 15
24 religione, quae rerum omnium caput est. impietas enim sus-
cepta in eo quod est summum per cetera uniuersa sequeretur.

Auct.: **2–8** Lucil. 1228–1234 Marx

Codd.: **1** *a* | s[ibus] *incipit* G *p. 97, in qua usque ad* nusquam *perpauca uidentur (nulla uar. l. certa); ceterum extant* B DV P HM KS R

1 breuiter B[ac]*;* et breuiterque HM uerbis BPKS **2** a mane BKSR*;* a mani DV *Br, Marx, alii edd. Lucil.;* amem P*;* ament HM*; cf. Thes. VIII 276, 70 – 277, 17* festo *ex* fert B[3] atque profesto *om.* HM **2–3** profesto . . . populosque *om.* B[1]*, in mg. inf. suppl., repet.* adque*, signis* hd *et* ·hs· *usa* B[3] **3** pariterque die] -ter quidem R dies DVHM populosque HM patresquae B[ar]*;* -trisque HM **4** iacturae B indi *ex* -du B[3]*;* -do P foro se R, foros HM*;* -rum se B *ft. recte;* -rus se P, -rus set DV; -ry se K, -ri se S omne P[ac] **4–5** nusquam . . . dedere *om.* M onusquam R **5** idem DHKS **5–6** dedere . . . caute] dedaretater | queauadereutcautae B[1], dedaretartier | queeuadere ut c. B[2], dederet *ex* dedaret B[3] **6** dolosa B*;* dolo HM **7** blanditiae M*;* -diri KS **8** si *in ras.* B[3]*, eras.* M **11** et *om.* B *Br; cf. Hofmann–Szantyr 516* ac] et H ea quae] eamque KS genere KS **13** esse *ex* se B[2] et se *om.* P **15** errant B[1] *(corr.* B[2]*)* D[ac] **17** sequeretur] quaereretur B*;* se sequitur P

aeque fieri non potest, ut ipsi qui errant in omni uita, non et in religione fallantur, quoniam pietas in summo regulam tenens tenorem suum seruaret in ceteris. ita fit, ut in utraque parte de condicione rerum quae geruntur qualis sit summa ipsa noscatur.
5 10. Operae pretium est cognoscere illorum pietatem, ut ex 1 iis quae clementer ac pie faciunt possit intellegi, qualia sint quae ab iis contra iura pietatis geruntur. ac ne quem uidear incle- 2 menter incessere, aliquam mihi personam poeticam sumam, quae sit uel maximum pietatis exemplum. apud Maronem rex 3
10 ille,

‘quo iustior alter
nec pietate fuit nec bello maior et armis’,

quae nobis documenta iustitiae protulit?

‘uinxerat et post terga manus, quos mitteret umbris *430*
15 inferias, caeso sparsurus sanguine flammas.’

quid potest hac pietate clementius quam mortuis humanas uic- 4

Auct.: **11–12** Verg. Aen. 1, 544 sq. **14–15** ibid. 11, 81 sq.

Codd.: **6** *a* possit *incipit* G *p. 98 paene tota lecta; hinc extant* B G D V P H M K S R

1 aeque] atquin B*;* eoque P*;* eaque H M ut . . . errant in *om.* P*;* qui e. ut ipsi in D V **2** relegione D V **3** seruat P fit] fuit H M utrasque partes H M **4** quas *ex* quae D[2] gerunt D V nascatur H[ac] **5** operae*,* a *s.l. m.2,* B*,* -re *cet.* illarum B pietate H M **6** iis R*,* his *cet.* piae K S sunt H M **7** iis R*,* his *cet.* iure P ne quem] neque K S quam B[ac] uidear *ex* -am B[2]*;* uider *sic* R inclementer *om.* R **8** incessere] lacessere*,* la *ex* in*? m.2, antea s.l. m.3* arguere et*,* B*,* lac- G*;* arguere V *(*D *deest);* i. atque a re H M summam P **14** uinxerant H M[ar] posterga G D V H M *ut Verg. cod. γ, St 243* quas B[1] *(corr.* B[2]*)* G **15** caesos B G P sparsuros B G *ut plurimi codd. Verg. saec. IX* **16** potest] p. esse P *recc., edd. quid., sed cf. 3, 27, 4 et St 243 sq.* hac] ac M K S[1] *post* pietate *lac. stat. Br (alii alia temptauerant);* quam *del. Hm, St 244, Mo, sed* hac pietate *abl. modi intellexit Buen ad l.; cf. Heck, 1977, 369* mortuus H M humanas *om.* R

timas immolare et ignem cruore hominum tamquam oleo pas-
5 cere? sed fortasse hoc non ipsius uitium fuerit, sed poetae, qui illum 'insignem pietate uirum' insigni scelere foedauerit. ubi est igitur, o poeta, pietas illa quam saepissime laudas? ecce 'pius Aeneas' 5

'Sulmone creatos
quattuor hic iuuenes, totidem quos educat Vfens,
uiuentis rapit, inferias quos immolet umbris
captiuoque rogi perfundat sanguine flammas.'

6 cur ergo dicebat eodem ipso tempore quo uinctos homines ad 10 immolationem mittebat:

'equidem et uiuis concedere uellem',

cum uiuos quos habebat in potestate uice pecudum iuberet oc-
431 7 cidi? sed haec, ut dixi, culpa non illius fuit, qui litteras fortasse non didicerat, sed tua; qui cum esses eruditus, ignorasti tamen 15 quid esset pietas, et illud ipsum quod nefarie, quod detestabiliter fecit, pietatis esse officium credidisti; uidelicet ob hoc unum
8 pius uocatur, quod patrem dilexit. quid quod 'bonus Aeneas

Auct.: **3** Verg. Aen. 1, 10 **4** ibid. 1, 220. 305 *al.* **6–9** ibid. 10, 517–520 **12** ibid. 11, 111 **18–p. 473, 1** ibid. 11, 106

Codd.: **16** *in* illut *desinit* G *p. 98; hinc extant* B DV P HM KS R

1 igne G cruorem HM^ar hominem V *(*D *inc.)* pascere] spargere P **2** uitio B^1 *(et* G *ut uid.), corr.* B^3 **3** illum KSR*, om. cet., edd., Br; cf. Heck, 1972, 176* pietatem P insigna HM **4** o KSR*, om. cet.; cf. 1, 18, 12* quem G laudes P^ac*;* uindicasti HM ecce] cum *ex* ecce *ut uid.* B^2*,* tum B^3 **6** submone V^ac *(*D *inc.)* KS **7** totidem *om.* P **7–8** educat . . . uiuentis] educatu fensui uentis V, educatu sensui ue- D **7** utens P^ac **8** rapit *bis, alt. eras.,* K*;* rapiat HM **9** captiuosque B^ar G **10** uictos M homines *om.* HM **11** mitteret *ut uid.* P^ac **12** equidem] et qu- B^ar*;* eo qu- P*;* ẹqu- KS uiuus V^ac **13** habebant G pecudum uice P **14** ipsius B *(*G *non legitur);* ullius H^ac **15** cumque*,* que *eras.,* B essis*,* i *ex* e*,* B^2 **16** et *s.l.* B^3*, om.* G nefariae B^ac PKS **17** fecerit R unum *ex* unus*?* B^3 **18** pius] per ius*,* e *exp.* D bonus] non b. HM

haud aspernanda precantis' trucidauit? adiuratus enim per eundem patrem et 'spes surgentis Iuli', nequaquam pepercit 'furiis accensus et ira'. 9 quisquamne igitur hunc putet aliquid in se uirtutis habuisse, qui et furore tamquam stipula exarserit et ma-
5 nium patris per quem rogabatur oblitus iram frenare non quiuerit? nullo igitur modo pius, qui non tantum non repugnantes, sed etiam precantes interemit. 10 dicet hic aliquis: quae ergo aut ubi aut qualis est pietas? nimirum apud eos qui bella nesciunt, qui concordiam cum omnibus seruant, qui amici sunt etiam inimicis,
10 qui omnes homines pro fratribus diligunt, qui cohibere iram sciunt omnemque animi furorem tranquilla moderatione lenire. 11 quanta igitur caligo, quanta tenebrarum et errorum nubes hominum pectora obduxit, qui cum se maxime pios putant, tum maxime fiunt impii? quanto enim religiosius terrenis istis simula-
15 cris inseruiunt, tanto magis scelerati aduersus nomen uerae diuinitatis existunt. 12 itaque pro merito impietatis suae grauioribus malis saepe uexantur. quorum causam quia nesciunt, fortunae *432* culpa omnis adscribitur, et locum inuenit Epicuri philosophia

Auct.: **2** Verg. Aen. 10, 524 **2–3** ibid. 12, 946 **18–p. 474, 2** Epicur. rat. sent. 1 ap. Lucr. 2, 646–651. Cic. nat. deor. 1, 45. *al.; cf. 3, 17, 42*

1 aut spernenda R precantes P *ut Verg. cod. R et M m.2* trucidaui Ita DV **2** spe B[1] *(corr.* B[3]*)* P*;* spem HM*;* per spes R[1] *(cf. testes Verg. ap. Geymonat),* p. spem R[2] surgentes V[ac] *(*D *inc.);* gentis HM iuli *s.l.* B[2] necquaquam B[ar] HM **2–3** pepercit . . . quisquam *(*ne *extat) om.* R **2** furtis DV **3** iram H se uirtutis] seruit- KSR **4** furorem KS*;* -ror et H *(& ex* e*?)* M manum V[ac] *(*D *inc.)* MK[ac]*;* manu H **5** uocabatur R ira HM **6** modo *om.* R non *post* tantum *om.* HMKSR repugnantes *ex* -tis B[3] **7** precantis B[1] *(corr.* B[2]*)* D[ac] V decet D[1] V quae] qui M **9** omnibus] omni ui D[1] V qui *om.* V *(*D *inc.)* amicis KS[ar] **12** quanto M*;* quan S[ac] errorem VP **13** pectore M **14** fiant V[ac] *(*D *inc.)* enim] ergo B religiosis DV*;* -sus M[ac] **15** uerae *om.* DV, uere PM **17** causa B[1] *(corr.* B[3]*)* HM fortunae] f. causa HM **18** omnis *ex* -nes B[3] aduenit P[1]*, corr.* P[2]

nihil ad deos pertinere censentis nec gratia eos tangi nec ira moueri, quia et contemptores eorum saepe uideant beatos et
13 cultores saepe miseros. quod eo fit quia, cum religiosi uideantur et natura boni, nihil tale creduntur mereri quale saepe patiuntur. consolantur se tamen accusatione fortunae nec sentiunt 5
14 quod, si esset ulla, cultoribus suis numquam noceret. merito igitur huiusmodi pietatem poena consequitur et offensa diuinitas scelere hominum praue religiosorum graui eos infortunio mactat. qui licet sanctis moribus uiuant in summa fide atque innocentia, tamen quia deos colunt, quorum ritus impios ac profanos 10
deus uerus odio habet, a iustitia et a nomine uerae pietatis alieni
15 sunt. nec est difficile docere, cur deorum cultores boni et iusti esse non possint. quomodo enim sanguine abstinebunt qui colunt cruentos deos Martem atque Bellonam? quomodo aut parentibus parcent qui expulsorem patris sui Iouem aut natis ex 15
se infantibus qui Saturnum? quomodo pudicitiam tuebuntur qui colunt deam nudam et adulteram et quasi apud deos prosti-
16 tutam? quomodo se rapinis et fraudibus abstinebunt qui Mercurii furta nouerunt docentis non fraudis esse decipere, sed astutiae? quomodo libidines coercebunt qui Iouem Herculem Li- 20
433 berum Apollinem ceterosque uenerantur, quorum adulteria et

1 ad eos R[1] censetis V[ac] KS, -ntes P; -nti si HM *(*cons-*);* contestantis B **1–2** iram *(*m *eras.?)* noueri R **2** condemptores D[1] V uidebant KS beatiores PR et cultores *om.* R[1], c. *tantum in mg.* R[2] **4** bona V[ac] quales D[ac] **5** consolatur D[1] accusatione] occasione HM nec *ex* haec*?* B[3] **6** ultoribus HM numquam *om.* KS **7** hoc modo HM poenas B[ar] diuinitatis HM[ar] **8** eos *ex* os B[3] infortuno D[1] **9** uiuat K[ac] **10** quia *bis, pr. eras.* H*;* qui ad S[ac] **11** a *post* habet *in ras.* H et *s.l.* B[3] a nomine *ex* animi et B[3]*;* a nomina R[1] **12** sint H cur *s.l.* B[3] *ante* boni *exp.* quod B[3] **14** bellonem D[ac] P[ac] autem S **15** parcent] parent HMKS aut] ut P **16** se *s.l.* H **17** deos] eos KS*;* eosdem *(*dem *ins. m.2)* deos R **18** rapinis] a r. R mercurii PKSR*;* -ri *cet., Br; cf. 1, 6, 3* **20** libidines *om.* R

stupra in mares et feminas non tantum doctis nota sunt, sed exprimuntur etiam in theatris atque cantantur, ut sint omnibus notiora? possuntne inter haec iusti esse homines, qui etiamsi 17 natura sint boni, ab ipsis tamen diis erudiantur ad iniustitiam? ad 5 placandum enim deum quem colas iis rebus opus est, quibus illum gaudere ac delectari scias. sic fit, ut uitam colentium 18 deus pro qualitate numinis sui formet, quoniam religiosissimus est cultus imitari.

11. His igitur hominibus qui deorum suorum moribus con- 1 10 gruunt quia grauis est et acerba iustitia, eandem impietatem suam, qua in ceteris rebus utuntur, aduersus iustos uiolenter exercent, nec immerito a prophetis 'bestiae' nominantur. praeclare 2 itaque Marcus Tullius: 'etenim si nemo est,' inquit 'quin emori malit quam conuerti in aliquam figuram bestiae, quamuis homi- 15 nis mentem sit habiturus, quanto est miserius in hominis figura animo esse efferato? mihi quidem tanto uidetur, quanto praesta-

Auct.: **12** bestiae] Ezech. 34, 25. 28 **13–p. 476, 1** Cic. rep. 4, 1 = frg. dub. 4 Powell

Test.: **12** Lucif. moriend. 5 l. 27 sq. Diercks

1 et *post* mares] et in BHM feminasque *sub fine col. dext.,* q· *add. m.3,* B dictis B **2** cantatur B[1] *(corr.* B[2]*)* KS*;* incantantur P[1]*, corr.* P[2]*;* cantur H **3** possum ne*,* n *exp.,* D*;* possunt P etiam HM **4** diis *ex* dii P[2] iustitiam D[1] VPKS **5** iis R[1]*,* his R[2] *cet.* **6** delectari] letari P sic *ex* sit P[2] uitia*, alt.* i *eras.,* B colentium] l *ex* a *m.1?* B **7** numinis R*;* nom- *cet. (*s *s.l. m.2* D*)* **9** his *codd. nisi quod* hic P*;* iis *edd., Br* homines P **10** grauis . . . iustitia] grauem habent acerbamque iustitiam P acerua B[1] *(corr.* B[2]*)* D[1] V iustitiae D[ac] V eademque HM[ac]*,* eandemque M[pc] inpietate sua *ras. ex* -tem suam B **11** quia B[ar] M[ar]*;* quam R exerceant*,* a *s.l. m.2,* R **12** ne P a prophetis] pro factis B **13** marcus R[2] *(cf. 1, 6, 14. 3, 1, 10. al. 5, 16, 13),* ·m̃· DVP, ·m· KSR[1]*; om.* B*;* meminit HM quin *om.* R mori P **15** sit *om.* D in *om.* R *post* in hominis *exp.* in homini D **16** esse *s.l.* P[2]*;* fuisse HM ferato*, post* esse *una* f*,* B*;* effrenato H *(*-enta-*)* M

3 bilior est animus corpore.' aspernantur utique corpora beluarum, quibus sunt ipsi saeuiores, sibique adeo placent, quod homines nati sint, quorum nihil nisi liniamenta et summam figu-
434 4 ram gerunt. nam quis Caucasus, quae India, quae Hyrcania tam immanes, tam sanguinarias umquam bestias aluit? quoniam fe- 5
rarum omnium rabies usque ad uentris satietatem furit fameque
5 sedata protinus conquiescit. illa, illa est uera bestia, cuius una iussione

'funditur ater ubique cruor, crudelis ubique
luctus, ubique pauor et plurima mortis imago.' 10

6 nemo huius tantae beluae immanitatem potest pro merito describere, quae uno loco recubans tamen per totum orbem ferreis dentibus saeuit et non tantum artus hominum dissipat, sed et ossa ipsa comminuit et in cineres furit, ne qui extet sepulturae locus, quasi uero id adfectent qui deum confitentur, ut ad eorum 15
7 sepulcra ueniatur, ac non ut ipsi ad deum ueniant. quaenam illa feritas, quae rabies, quae insania est lucem uiuis, terram mortuis

Auct.: **4–5** quis . . . aluit] *cf.* Verg. Aen. 4, 366 sq. **9** funditur . . . cruor] ibid. 11, 646 **9–10** crudelis . . . imago] ibid. 2, 368 sq.

Test.: **2–4** homines . . . gerunt] Lucif. moriend. 5 l. 30 sq. Diercks

1 animi KS[1] corpore KS*; -ri cet.* utique R*, Heck, 1972, 185 n. 90;* itaque *cet. ex § 2, edd., Br* **2** seueriores M[1]*;* sequiores KS sibi R **3** nisi *om.* KS lineamenta B[ac] *Br; cf. 2, 3, 8* summam *del., s.l.* solum R[2] **4** india quae *s.l.* B[3]*;* indiaeque M **5** tam *ante* sanguinarias] tamquam *ex* tamque M alui H **6** fuerit R[ar] **7** illa illa DV *et ft.* R[ar] *(*illa *post eras.* illa*?);* illa R[pr] *cet.* est *s.l.* K **9** ater] at KS **10** pauorque et HM*; cf. Schol. Veron. Aen. 9, 402* **11** tantae beluae] tandem bestiae HM **12** recubat B[1], *corr.* B[3] per . . . orbem] toto orbe*, deinde* per *eras.* B per *s.l.* H **13** artus] actus K[1] S dissupat B **14** ossa] exosa H *(et ft.* M[ac]*)* furit] *post* u *1 litt. eras.* K*;* fudit HM ne qui D *(sup.* i *litt. inc., ft.* e*)* V *(*i *s.l. pro exp.* e*)* PHMKSR*;* ne quis*,* i *ex* e *m.1,* B *edd., Br* **16** ueniat M[ac]*;* peruen- DV **17** feritas quae] ferit. acq; H*,* -tas. atquae M terra R

denegasse? dico igitur nihil esse miserius iis hominibus, quos ministros furoris alieni, quos satellites impiae iussionis necessitas aut inuenit aut fecit. 8 non enim honor ille aut prouectio dignitatis fuit, sed hominis damnatio ad carnificinam, dei uero 5 ad poenam sempiternam. 9 quae autem per totum orbem singuli gesserint, enarrare impossibile est. quis enim uoluminum numerus capiet tam infinita, tam uaria genera crudelitatis? accepta enim potestate pro suis moribus quisque saeuiuit. 10 *435* alii prae nimia timiditate plus ausi sunt quam iubebatur, alii suo proprio 10 aduersus iustos odio, quidam naturali mentis feritate, nonnulli, ut placerent et hoc officio uiam sibi ad altiora munirent; aliqui ad occidendum praecipites extiterunt, sicut unus in Phrygia, qui uniuersum populum cum ipso pariter conuenticulo concremauit. 11 sed hic quanto saeuior, tanto clementior inuenitur. illud uero 15 pessimum genus est cui clementiae species falsa blanditur, ille grauior, ille saeuior est carnifex qui neminem statuit occidere. 12 itaque dici non potest huiusmodi iudices quanta et quam grauia tormentorum genera excogitauerint, ut ad effectum propositi sui peruenirent. 13 haec autem non tantum ideo faciunt, ut gloriari

Epit.: 5, 11, 13–17] 49, 4 at enim . . . 6 immittant

Test.: **14** § 11] *cf.* Lucif. moriend. 6 l. 22. 31 Diercks

1 denegare B*;* designasse KS dicet HM iis R*, om.* B, his *cet.* **2** furoris *om.* M iussionis *ex* -nes B[2] **4** dignatis H*,* -nitas M hominis] h. prouecti R dei] dehinc R **5** autem *ex* aut B[2] **6** cesserint D[ac] V **7** capiet *s.l.* B[3]*;* -pit HM infini B[1]*, corr.* B[2] **8** moribus] pioribus *sic* DV saeuiit*, pr.* i *eras.,* B*;* siuiuit HM[1] prae nimia] praemia D[1] V*;* pro n. HM **9** iubebatur BPHM[1] R *Mo, Win (uterque uertit sec.* -bantur*);* -bantur DVM[2] *Br (uariant edd. antea);* iubeatur KS pro|prio *ex*|prio B[2] **10** aduersum DV natura alimentis R feritatem HM[ac] **11** hoc *om.* HM uiam] u. iam HM aliqui] alii qui HM **13** conuerticulo HM[ac] **15** species *in mg. inf.* P[2] **16** grauior] g. est P **17** humodi B[1]*, corr.* B[2] quanta huiusmodi iudices R quam] tam PH *(*quam *sup. fere 2 eras. litt.* M[2]*)* **18** excogitauerunt V *(*D *deest)* **19** gloria KS

possint nullum se innocentium peremisse – nam et ipse audiui aliquos gloriantes, quod administratio sua in hac parte fuerit incruenta –, sed et inuidiae causa, ne aut ipsi uincantur aut illi
14 uirtutis suae gloriam consequantur. itaque in excogitandis poenarum generibus nihil aliud quam uictoriam cogitant; sciunt 5
15 enim certamen esse illud et pugnam. uidi ego in Bithynia praesidem gaudio mirabiliter elatum tamquam barbarorum gentem aliquam subegisset, quod unus, qui per biennium magna
16 uirtute restiterat, postremo cedere uisus esset. contendunt igitur ut uincant et exquisitos dolores corporibus immittunt et nihil 10
436 aliud euitant quam ut ne torti moriantur, quasi uero mors tantummodo beatos faciat ac non etiam tormenta quanto fuerint
17 grauiora, tanto maiorem uirtutis gloriam pariant. illi autem pertinaci stultitia iubent curam tortis diligenter adhiberi, ut ad alios cruciatus membra renouentur et reparetur nouus sanguis ad 15 poenam. quid tam pium, tam beneficum, tam humanum fieri
18 potest? non curassent tam sollicite quos amarent. haec est deorum disciplina, ad haec opera cultores suos erudiunt, haec sacra desiderant. quin etiam sceleratissimi homicidae contra pios iura impia condiderunt. nam et constitutiones sacrilegae et 20
19 disputationes iuris peritorum leguntur iniustae. Domitius de

Auct.: **21** Domitius Vlpianus*; cf. Liebs, HLL 4, 181 (§ 424 B 14 T 28)*

Test.: **11–13** quasi . . . pariant] Lucif. moriend. 6 l. 32–34 Diercks

1 nam] tamen HM **3** et *om.* HM **4** poenarum *om.* HM **5** uictoriam cogitant] m, git, n *in ras. m.3* B **6** esse . . . et] illud esset HM illum B et] in R bythynia BV, bythin- M[2] R*;* bythiniam HM[1] **7** praeside HM[1] **9** gedere H[ac] M[ac], cęd- KS esset] est B*;* est et R **10** et *om.* R exquisitas P **11** deuitant PKS *Br;* uitant R **12** ac] hac R quanto] quae *(s.l.* B[2]*;* que M*)* q. BHM **13** maioris BHM pariunt HM **14** adhibere HM **15** cruciatos B[1] *(corr.* B[3]*)* PM[ac] paretur DV*;* irepar- R **17** *post* quos *s.l.* non B[2] **18** ad] si ad HM erudiuit KS **19** sacre D desiderent R quin *ex* quia B[3] contra pios] -trarios DV **20** iuriampia P[1]*, corr.* P[2] **21** iure *ex* iuries P[2] domitium HM

officio proconsulis libro septimo rescripta principum nefaria collegit, ut doceret quibus poenis adfici oporteret eos qui se cultores dei confiterentur.

12. Quid iis facias, qui ius uocant carnificinas ueterum tyrannorum aduersus innocentes rabide saeuientium? et cum sint iniustitiae crudelitatisque doctores, iustos se tamen ac prudentes uideri uolunt, caeci et hebetes et rerum et ueritatis ignari. adeone uobis, o perditae mentes, inuisa iustitia est, ut eam summis sceleribus adaequetis? adeone apud uos perit innocentia, ut ne morte quidem simplici dignam iudicetis, sed supra omnia facinora habeatur nullum facinus admittere pectusque purum ab omni sceleris contagione praestare? et quoniam communiter cum deorum cultoribus loquimur, liceat per uos bene facere uobiscum; haec est enim lex nostra, hoc opus, haec religio. si uobis sapientes uidemur, imitamini, si stulti, contemnite aut etiam ridete, si libet; uobis enim stultitia nostra prodest. quid

Epit.: 5, 12, 1 et cum . . . ignari] *cf.* 52, 9 stultos . . . aequales 5, 12, 3 si uobis . . . 4 amplectimur] 48, 10

Test.: **4** § 1] *cf.* Lucif. moriend. 6 l. 48–52 Diercks

Codd.: **10** *a* sed supra *incipit* G *p. 37 usque ad § 4* stultitiam *fere lecta; ceterum extant* B DV P HM KS R

1 libris KS septimo *om.* D, VII· VPK, VII *et s.l. m.1?* tẽ *(i. e.* septem*)* S scripta R **2** doceret *ex* dic- B3 affici, a *ex* e *uel* o, B3; adoffici Har **3** confiterent P, -tent Mac **4** quod HKS iis PR, his BDVKS; uis HM faciant HM carnificinam *sic s.l.* B3 ueterum] et u. KS **5** rabidae Bar DVPSR, -des M saeuientium *om.* M *spatio relicto;* -uienum H1, seuiunt *in mg.* H2 sunt HM **6** crudelitatis Vac iustos *in mg.* V se] se esse P **7** et *post* rerum] ac HM *prob. Br* **8** perdite PKS; -tam HMac mentis B **9–10** apud . . . ut ne] quo uos per innocentiam ne HM *(*quo *et* per *eras.)* **10** iudicatis HM **12** omne DV cogitatione KS **13** licet HM **14** est *om.* R **15** uobis *bis, alt. exp.,* P autem G **16** uobis] no- P *Mo* prodeest B *(*G *inc.); cf. 5, 1, 12*

laceratis? quid adfligitis? non inuidemus sapientiae uestrae; hanc stultitiam malumus, hanc amplectimur, hoc nobis credimus expedire, ut uos diligamus et in uos ipsos qui odistis omnia
5 conferamus. est apud Ciceronem non abhorrens a uero locus in ea disputatione, quae habetur a Furio contra iustitiam. 'quaero,' 5
inquit 'si duo sint, quorum alter optimus uir, aequissimus, summa iustitia, singulari fide, alter insigni scelere et audacia, et si in eo sit errore ciuitas, ut bonum illum uirum sceleratum facinerosum nefarium putet, contra autem qui sit improbissimus, existimet esse summa probitate ac fide, proque hac opinione 10
omnium ciuium bonus ille uir uexetur rapiatur, manus ei denique auferantur, effodiantur oculi, damnetur uinciatur uratur ex-
6 terminetur egeat, postremo iure etiam optimo omnibus miserrimus esse uideatur, contra autem ille improbus laudetur colatur,
438 ab omnibus diligatur, omnes ad eum honores, omnia imperia, 15
omnes opes, omnes denique copiae conferantur, uir denique optimus omnium existimatione et dignissimus omni fortuna

Auct.: **5–p. 481, 2** Cic. rep. 3, 27 = 3, 13 Powell

Codd.: **13** *a* | netur egeat *extat cod. Cic.* **14** *a* colatur *incipit* G *p. 38 fere tota lecta; extant* BG DV P HM KS R

3 qui odistis] quod istis KS **4** est] et R abhorrendus B*;* oberrans *ex* abhor- S[2] **5** quam HM[1] habeatur B a Furio *om.* P **6** sunt HM *post* uir *s.l. repet.* alter B[3] **7** insignis H[ar] M et *ante* audacia *om.* KS **8** eos HM[ar] ut *om.* HM facinorosum HMKS **9** autem ⟨eum⟩ *Baiter (ed. Cic. 1865; cf. Halm, 1861, ad l.), Br, edd. Cic., om. Mo, Win, qui subaudit anteced.* uirum **10** aestimet HM*;* existimetur *Hm* inprobitate B[ar] ac] et HM proque] proqua HM*;* -quę S opinionem P **11** rapiatur uexetur *5, 18, 9* rapietur HM ei denique] eidem quoque B*;* eidemque HM **12** auferatur K[1] S uincatur H[ac] uratur *om.* HM **13** miserrimus omnibus B **14** improbus *in mg.* V laudetur colatur] uidetur P **15** diligatur *om.* HM **16** omnes denique *codd. ex errore Lact. uel eius exemplaris, Mo, Win;* o. undique *cod. Cic., edd. Cic., Br* copiae . . . denique *om.* P uir *om.* G **17** dignissimus et HM fortuna] f. optima *cod. Cic.; u. Win et Powell ad l.*

iudicetur – quis tandem erit tam demens qui dubitet, utrum se
esse malit?' profecto quasi diuinaret, quae nobis mala et quo- 7
modo euentura essent propter iustitiam, hoc posuit exemplum.
haec enim populus noster patitur omnia errantium prauitate.
5 ecce in eo est errore ciuitas uel potius orbis ipse totus, ut bonos 8
et iustos uiros tamquam malos et impios persequatur excruciet
damnet occidat. nam quod ait 'neminem esse tam dementem 9
qui dubitet, utrum se esse malit', ille quidem ut is, qui contra
iustitiam disserebat, hoc sensit, malle sapientem malum esse
10 cum bona existimatione quam bonum cum mala. a nobis autem 10
absit haec amentia, ut falsum uero anteponamus. an boni nostri
qualitas ex populi pendebit erroribus quam ex conscientia nostra
et iudicio dei? aut aliqua nos felicitas inliciet umquam, ut non
potius ueram bonitatem cum omni malo quam falsam cum omni
15 prosperitate malimus?

'sua sibi habeant regna reges, suas diuitias diuites', 11

ut loquitur Plautus, suam uero prudentiam prudentes. relinquant
nobis stultitiam nostram, quam uel ex hoc apparet esse sapien-

Epit.: 5, 12, 10 ut non . . . malimus] 48, 11 ego . . . uiuere

Auct.: **16** Plaut. Curc. 178

Test.: **10** § 10] *cf.* Lucif. moriend. 7 l. 5–7 Diercks **17–18** relinquant . . . nostram] ibid. l. 10

Codd.: **18** *in* esse sa | *desinit* G *p. 38; hinc extant* B DV P HM KS R

1 quid | ubi putet B[1]*, corr.* B[2] **3** proposuit HM **4** omnium HM **5** ecce] atque HM **6** malos et *om.* D *(spatio indice)* V persequitur K[1] S[1] excruciet] et cr- H *(*-uti-*)* M **7** tam dementem] *post* de *4–5 litt. eras.* V*;* tande dem- HM[ar] **8** dubitat P[ac] ille *s.l.* S[2] quidem ut is *om.* HM his GKS **12** populi] p. potius *edd., Le (unde Mo falso contra Br), trad. def. Buen* pendeuit G **13** illiciet umquam felicitas KS inliceat R **16** sibi sua *codd. Plaut.* sibi *ex* si V habeat D[ac] V regna habeant BG suas] sibi *codd. Plaut.* **17** ut] et ut P loquimur B[1]*, corr.* B[2] **18** appareret H

12 tiam, quod eam nobis inuident. quis enim stulto inuideat nisi
439 qui ipse sit stultissimus? illi autem non sunt adeo stulti, ut stultis
inuideant, sed ex eo quod accurate, quod sollicite persequuntur,
13 stultos non esse concedunt. cur enim tam crudeliter saeuiant
nisi quia metuunt, ne in dies inualescente iustitia cum diis suis 5
cariosis relinquantur? si ergo cultores deorum sapientes sunt et
nos stulti, quid metuant ne sapientes inliciantur a stultis?

1 13. Cum autem noster numerus semper de deorum cultoribus augeatur, numquam uero, ne in ipsa quidem persecutione
minuatur – quoniam peccare homines et inquinari sacrificio possunt, auerti autem non possunt a deo; ualet enim ui sua ueritas –, 10
quis est tandem tam excors tamque caecus, quin uideat in utra
2 sit parte sapientia? sed illi malitia et furore caecantur, ne
uideant, stultosque ⟨eos⟩ esse arbitrantur, quod cum habeant in
potestate supplicia uitare, cruciari tamen et emori malunt, cum 15
possint ex eo ipso peruidere non esse stultitiam, in quam tanta
hominum milia per orbem totum una et pari mente consentiant.
3 si enim feminae sexus infirmitate labuntur – nam interdum isti

1 quod] quam D V[ac]*;* quia V[pc] inuidiat D[1] V*;* -deant K[ac] S[ac] **2** sit ipse H M **3** accusare*, post* r *eras.* at*?* B **4** non] nos B S *(sup. exp.* ñ *i. e.* non*);* nos *ante* non *uel alibi inserendum coni. Br neglecto* B tam] nos tam *ex* notam M[2] **5** dies *ex* deo B[3]*;* d. si non H M[ar] inualescent K*;* -cat, at *ex 3 eras. litt.*, S[2] **6** cariosis K S R*, om.* P*;* na- B[1] H M*,* gna- B[2]*;* nanosos appellauit quod doloribus *(sic;* odoribus *recc. ap. Buen)* turis colantur nariosis D V sunt et] set K[1]*,* sed S **7** metuunt H M R **8** cur*, s.l. m. rec.* alius cum*,* S autem noster] auter R de *om.* B **9** in *s.l.* B[3]*, om.* R percutione D[1] V **10** inquinare K[1] **12** tandem] tam demens B*;* tamen D V quin] qui non B P M K S **13** malitia et] malitiae*, deinde* t *eras.*, B **14** stultosque eos esse *scripsimus;* -tos quos esse B[2] R *(falso Br, unde* -tosque eos *Heck, 1972, 185 n. 90, Win);* -tosque esse B[1] *cet., edd., Br, Mo* arbitratur P quod *codd., Heck l. c., Win;* qui *edd., Br, Mo* **15–16** tamen . . . peruidere] t. uniuersi et mori malunt eum qui possit ex eo ipso prouideri H M **15** et mori H M R **16** quam tanta] quanta D V **18** delabuntur K[1] **18–p. 483, 1** stimuliebrem H M

muliebrem aut anilem superstitionem uocant –, uiri certe sapiunt. si pueri, si adulescentes improuidi sunt per aetatem, maturi certe ac senes habent stabile iudicium. 4 si una ciuitas desipit, ceterae utique innumerabiles stultae esse non possunt. si una
5 prouincia, una natio prudentia caret, ceteras omnes habere in- *440* tellegentiam recti necesse est. 5 cum uero ab ortu solis usque ad occasum lex diuina suscepta sit et omnis sexus, omnis aetas et gens et regio unis ac paribus animis deo seruiat, eadem sit ubique patientia, idem contemptus mortis, intellegere debuerant ali-
10 quid in ea re esse rationis, quod non sine causa usque ad mortem defendatur, aliquid fundamenti ac soliditatis, quod eam religionem non tantum iniuriis et uexatione non soluat, sed augeat semper et faciat firmiorem. 6 nam et in hoc quoque illorum malitia conuincitur, qui euertisse se funditus religionem dei opi-
15 nantur, si homines inquinauerint, cum et deo satisfacere liceat et nullus sit tam malus dei cultor, quin data facultate ad placandum deum reuertatur et quidem deuotione maiore. 7 peccati enim conscientia et metus poenae religiosiorem facit et semper multo firmior est fides, quam reponit paenitentia. 8 si ergo ipsi cum

Epit.: 5, 13, 6–10] 49, 3 . . . 4 uoluntatem

2 adolescens P **3** desipiro K[1] S, -piant K[2] **4** cetera P[ac] M utique] u. in S; quoque P stulta M **5** notio K[2] S, notitio K[1] prouidentia B[1] *(corr.* B[3]*)* P ceret D[1] V ceterae H, -ra M omnis DV **6** ortus R **7** omnis sexus *om.* R omnis aetas et] aetas *(*s *s.l. m.3) tantum* B **8** regio unis] regi unitis KS paribus] similibus B deo seruiat *ex* deseru- B[3] **9** patientia] *pr.* i *s.l. m.3* B; sapientia HM **10** re] lege R non *s.l.* S[2] non sine] sic R **11** aliquid] id quod HM religione P **12** saluat D **13** et *om.* HM malitia illorum PKS **14** qui BDVPKSR, *def. Win;* quae HM; quod *Br sec. Buen, ft. recte* opinatur HM **16** tam] quam HM qui BKS **17** reuertatur] non r. BKS **18** conscientiam HM pęne KS semper] saepe HM multo] et m. P **19** paenitentia *ex* -ium*?* B; -am K[ar] S[ar] ipsi] sibi KS

deos sibi arbitrantur iratos, tamen donis et sacrificiis et odoribus placari eos credunt, quid est tandem cur deum nostrum tam immitem, tam implacabilem putent, ut uideatur is iam Christianus esse non posse, qui diis eorum coactus inuitusque libarit? nisi forte contaminatos semel putant animum translaturos, ut sua 5
9 sponte iam facere incipiant quod per tormenta fecerunt. quis id officium libens obeat quod ab iniuria coepit? quis cum uideat 441 laterum suorum cicatrices, non magis oderit deos, propter quos aeterna poenarum insignia et impressas uisceribus suis notas
10 gestet? ita fit, ut data diuinitus pace et qui fuerunt uniuersi 10 redeant et alius propter miraculum uirtutis nouus populus ac-
11 cedat. nam cum uideat uulgus dilacerari homines uariis tormentorum generibus et inter fatigatos carnifices inuictam tenere patientiam, existimant, id quod res est, nec consensum tam multorum nec perseuerantiam morientium uanam esse nec ipsam 15
12 patientiam sine deo cruciatus tantos posse superare. latrones et robusti corporis uiri eiusmodi lacerationes perferre non queunt, exclamant et gemitus edunt; uincuntur enim dolore, quia deest illis inspirata patientia. nostri autem, ut de uiris taceam, pueri et

Auct.: **16** §§ 12–14] *cf.* Min. Fel. 37, 3–5, *de exemplis § 13 Win ad l.*

1 deos] d. suos P tamen] cum HM **2** eos credunt] putant P qui S[1] **2–3** tamen immittem R **3** putant B[1], *corr.* B[3]; credant P is BHMK[1] S; his DVPK[2], iis R cristianus B[ac] **4** liberauerit, er *exp.*, B; libauerit P **5** putant animum] p. animos B; animos ita p. P; putent a. H translaturos] posse transferri P **6–7** per . . . quod *om.* DV **6** id *s.l.* B[3], *om.* P **7** subeat *ex* sob- P iuria DVH[ac], iniurio M[ac], inuria K[ac] **9** suis *om.* P notas *om.* R **10** et *om.* DV fuerunt B[1] V[pc] PHMR *edd. (subaudias* Christiani *sim.)*; -rint V[ac] D (int *inc.)* KS, *Le;* fugerunt B[2] *Fr et inde ut uid. Br (uoluitne* fuerunt*? cf. Heck, 2005, 58 et n. 12)* uniuersi] auersi *Le sec. recc. quosdam* **11** aliis B[1], *corr.* B[3] **12** dilacerati KS[1], -ratos S[2] **14** existimat P; exismant HM[1] tam *om.* HM **15** morientium *om.* DV unam P **16** cruciatus *ex* -tos B[3] K[2] posset, t *s.l. m.2,* V; sponte sua B **17** uiri *om.* R **19** inspiratio HM; inspirita R patientiae HM ut . . . pueri] pueri ut de u. t. pueri HM

mulierculae tortores suos taciti uincunt et exprimere illis gemitum nec ignis potest. 13 eant Romani et Mucio glorientur aut Regulo, quorum alter necandum se hostibus tradidit, quod captiuum puduit uiuere, alter ab hostibus deprehensus cum uideret 5 mortem se uitare non posse, manum foco iniecit, ut pro facinore suo satisfaceret hosti quem uoluit occidere, eaque poena ueniam quam non meruerat accepit. 14 ecce sexus infirmus et fragilis aetas dilacerari se toto corpore urique perpetitur non necessitate, quia licet uitare si uelint, sed uoluntate, quia confidunt deo. 10 15 *442* haec est uera uirtus, quam philosophi quoque gloriabundi non re, sed uerbis inanibus iactant disserentes nihil esse tam congruens uiri sapientis grauitati atque constantiae quam nullis terroribus de sententia et proposito posse depelli, sed tanti esse cruciari et emori, ne fidem prodat, ne ab officio discedat, ne metu mortis 15 aut dolore acerbo subactus aliquid faciat iniustum; 16 nisi forte delirare illis uidetur Flaccus in lyricis, cum dicit:

‘iustum et tenacem propositi uirum
non ciuium ardor praua iubentium,

Auct.: **17–p. 486, 2** Hor. carm. 3, 3, 1–4

Test.: **8–14** dilacerari . . . emori] Lucif. moriend. 8 l. 9–13 Diercks

1 et . . . illis] quibus exprimere P **2** igni B^{ac} potes D^{1} V **3** reigulo HM^{ar} quod] et q. HM^{ar} **5** se mortem HM manu HM^{ac} **6** safaceret D^{1} V hosti quem] hostemque B **7** accipit DV infirmus *ex* -um B^{3}*;* -mis HM^{ac}*;* infimus KS*;* femineus DV **8** dilacerare M perpetitur] repperitur DV non *s.l.* S^{2}*, om.* K **9** quia] i *eras.* B*,* qua HM si] se P uellint P^{1}*, corr.* P^{2} deo] in deo P*;* de *(s.l. m.2)* deo S **10** gloriabant H *(deinde 2 litt. eras.)* M rem DV **11** lactant R **12** grauitate atque constantia HM **13** sententia et proposito] p. et s. HM*;* et *om.* KS*, unde* sententiae *ex* -ia S^{2} tanto HM **14** emori KSR *Lucif.;* mori *cet.* prodat *ex* -ant *m.1 uel 2* B metum H **15** dolorem H *(*et M*?)* aceruo B^{1} *(corr.* B^{3}*)* D^{1} V*;* -rbe KS subactu KS^{1} nisi] ne R **16** diirare D*;* deliberare HM **18** non ciuium] nuncium P praue *ex* -ua D^{2} iuuentium VHMKS^{1}*;* uiue- *ex* inue- D^{2}

non uultus instantis tyranni
mente quatit solida.'

17 quo nihil uerius dici potest, si hoc ad eos referatur qui nullos cruciatus, nullam mortem recusant, ne a fide iustitiaque declinent, qui non tyrannicas iussiones, non praesidum gladios tremunt, quominus ueram et solidam libertatem constanti mente defendant, quae in hoc solo tuenda sapienti est. 18 quis enim tam insolens, tam elatus est qui me uetet oculos in caelum tollere, qui imponat mihi necessitatem uel colendi quod nolim uel quod uelim non colendi? *443* 19 quid iam nobis ulterius relinquetur, si etiam hoc quod uoluntate fieri oportet libido extorquet aliena? nemo istud efficiet, si quid nobis ad contemnendam mortem doloremque uirtutis est. quam constantiam si tenemus, cur stulti iudicamur facientes ea quae philosophi laudant? 20 recte igitur Seneca incongruentiam hominibus obiectans ait: 'summa uirtus illis uidetur magnus animus, et idem eum qui contemnit mortem pro

Auct.: **9–10** *cf.* Tert. apol. 24, 6 **15–p. 487, 1** Sen. frg. 29 Haase*; cf. Lausberg, 1970, 193 sq.*

Test.: **3–6** nullos . . . tremunt] Lucif. moriend. 8 l. 33–35 Diercks

Codd.: **7** *a* | dant quae *incipit* G *p. 83 paene tota lecta; hinc extant* B G D V P H M K S R

1 uultis M¹ stantis H M*;* infandi B tyrannorum B **2** mentem quatit solidam B D K S R *Mo; u. Win ad l.* **3** quo] qua *ex* quam*?* H*;* quia M nullus K^ac **4** iustitiae quae H M^ar **7** in] mihi *ex* me *m.1 uel 2* B sola K S sapienti R*;* -tia *cet.* **8** insolens tam] -nsestam *sic* G me uetet] metuet H M¹*;* metet K S¹, uetet S² uetet *ex* -tat B³ **9–10** quod nolim . . . colendi *om.* P **9** nolim] uelim *ex* uolim D² **10** relinquatur P^ac H M *Br, Mo (*D *inc.)* **11** hoc *om.* B G quo P uoluntati G*;* -tem H M*;* uolunt P extorqueat R *Br, Mo, Win contra numerum* **12** efficiat H M contempnendam *ex* -dum B³ **13** tenemus] exhibemus t. R*, unde* tenet exh- *Heck, 1972, 185 n. 90 (dubitanter), Win* iudicemur B G **14** facntes*,* c *eras.,* P **15** obiectantibus H M illius H M **16** magnis D^ac idem] ideo B G contemnet B G

furioso habent, quod est utique summae peruersitatis.' sed hi 21
uanarum religionum cultores eadem stultitia id obiciunt qua
uerum deum non intellegunt; quos Sibylla Erythraea κωφοὺς et
ἀνοήτους uocat, surdos scilicet et excordes, qui nec audiant
5 diuina nec sentiant, sed terram digitis suis imaginatam metuant
et adorent.

14. Quae uero causa sit, ut eos qui sapientes sunt stultos 1
putent, magna ratio est – nec enim frustra falluntur –; quae nobis
diligenter est explicanda, ut errores suos tandem si fieri possit
10 agnoscant. iustitia suapte natura speciem quandam stultitiae 2
habet, quod ego et diuinis et humanis testimoniis confirmare *444*
possum. sed nihil fortasse apud istos agamus, nisi eos de suis
doceamus auctoribus non posse quemquam iustum esse, quod
est coniunctum cum uera sapientia, nisi idem stultus esse uide-
15 atur. Carneades Academicae sectae philosophus – cuius in 3

Epit.: 5, 14, 3 – 16, 11] 50, 5 – 51, 5 5, 14, 3–5] 51, 8

Auct.: **3–4** *cf.* Orac. Sib. 8, 397 **15** §§ 3–5] Cic. rep. 3, 9

Codd.: **12** *in* fortasse *desinit* G *p. 83, seq. p. 84, in qua usque ad § 3* qui nescit *pauca leguntur; ceterum extant* B DV P HM KS R

1 futurioso B[ar] summum KS*;* -me R prauitatis BG hii PR*;* illi | G*;* mihi HM **2** religionum] r[e]rum*, alt.* r *inc.,* G *(antea non plus quam 7–8 litt. euan.)* cultores *ex* colit- B[3] id obiciunt *om.* KS quia HM*;* quo S[ac] **3** deum uerum M quos PKSR*, om.* G*;* quod B *(post paenult. lin. col. m.3)* DVHM erythrea sibylla *in ult. lin. uacua* B[3]*, eadem ft.* G *(legitur* | erit *et* sib*?)* κιοιφουc B*;* κ. . . . ἀνοήτους *spatio relicto om.* G et] εc V *(*D *inc.)* **4** ανοητοιc P*;* ανεcϑητουc B*;* ανοcιουc R*;* ἄναυδοι *codd. Sib.* uocat *ex* -ant P[2] et *om.* HM[1] KS audiunt B[1] *(corr.* B[2]*)* K[ac] S *(*G *inc.)* **5** imaginatam *ex* ema-*?* B[2]*;* -ta GHM[1] **5–6** metuunt et adorant HM **7** uera BGM[1] sapientes *ex* -tis B[2] **8** quae] quam H*;* que a *ex* qua M[2] **9** potest HM **10** suapte natura] s[ue*?*]te-neaturet B[1], suaque n. B[3] quadam HM[1] **11** ego et] ego ex HM humanis] inanis G **12** de] ex HM **13** quem P **14** cum *om.* P **15** carneades academicae B *(ult.* c *in ras. m.3)* DVKS, -neacadem- P, -neadem- R*;* c. academiae HM sectae *s.l.* B[3] in *s.l.* B[3]

disserendo quae uis fuerit, quae eloquentia, quod acumen, qui nescit ipsum, ex praedicatione Ciceronis intelleget aut Lucilii, apud quem disserens Neptunus de re difficillima ostendit non posse id explicari, ‘non Carneaden si ipsum Orcus remittat’ –, is cum legatus ab Atheniensibus Romam missus esset, disputauit 5 de iustitia copiose audiente Galba et Catone Censorio maximis 4 tunc oratoribus. sed idem disputationem suam postridie contraria disputatione subuertit et iustitiam quam pridie laudauerat sustulit, non quidem philosophi grauitate, cuius firma et stabilis debet esse sententia, sed quasi oratorio exercitii genere in utram- 10 que partem disserendi. quod ille facere solebat, ut alios quidlibet 5 adferentes posset refutare. eam disputationem, qua iustitia euertitur, apud Ciceronem Lucius Furius recordatur, credo quoniam de re publica disserebat, ut defensionem laudationemque eius induceret, sine qua putabat regi non posse rem publi- 15 445 cam. Carneades autem ut Aristotelen refelleret ac Platonem iustitiae patronos, prima illa disputatione collegit ea omnia quae 6 pro iustitia dicebantur, ut posset illa, sicut fecit, euertere. erat

Epit.: 5, 14, 5 Aristotelen . . . patronos] 50, 5 . . . uirtutem

Auct.: **4** Lucil. 31 Marx*; cf. Win ad l. n. 1036*

Codd.: **17** *ab* |nia quae *incipit* G *p. 69 usque ad § 7* qui primam *magnam partem lecta; ceterum extant* B DV P HM KS R

2 nos|cit P[ac] intellegit B[1], *corr.* B[3] lucili P*,* -cillii R **4** explicari *ex* -re B[3] non carneaden *(*-dem HM*)* si BDVHMR*;* nec si c. *(*-dẽ KS*)* PKS dimittat B is *om.* R*;* ipse *ex* -sum M[2] **5** disputabit B[1], *corr.* B[3]*;* -tatu it *sic ex* -tatu id P **6** dei*?* B[ar] censoribus HM **7** posttridie BDV **8** pridem B **9** quidem] tamen PKS firma et] prudentiae HM **10** esse debet KS exercitio generi HM **11** quidquidlibet P*;* quodl- HMKS*;* quil- R **12** adferentes BPKSR *(*aff- KS*) Mo, Win cl. 5, 16, 2. 17, 6;* adser- DVHM *Br; u. Win ad l.* possit D eam] eadem BP*;* et in HM **13** lucilius B[ar]*;* ·l· HMR **16** ut *om.* DV*, s.l.* P[2] aristotelem H *(*te *s.l. m.2)* M *(*-til-*),* -lẽ KS ac] et B **17** patronos] platonos R colligit R **18** ille HM*;* illam *Br cl. anteced.* iustitia euertitur

enim facillimum iustitiam radices non habentem labefactare, quia tum nulla in terra fuit, ut quid esset aut qualis a philosophis cerneretur. atque utinam tot ac tales uiri quantum eloquentiae, 7 quantum animi, tantum etiam scientiae ad implendam defensio-
5 nem summae uirtutis habuissent, cuius origo in religione, ratio in aequitate est! sed ii qui primam illam partem nescierunt, ne secundam quidem tenere potuerunt. uolo autem prius circum- 8 scripte ac breuiter quid sit ostendere, ut intellegatur philosophos ignorasse iustitiam nec id quod minime nouerant potuisse de-
10 fendere. iustitia quamuis omnes simul uirtutes amplectatur, 9 tamen duae sunt omnium principales quae ab ea diuelli separarique non possunt, pietas et aequitas. nam fides temperantia probitas innocentia integritas et cetera eiusmodi uel natura uel institutis parentum possunt esse in iis hominibus qui iustitiam ne-
15 sciunt, sicuti semper fuerunt. nam Romani ueteres, qui iustitia 10 gloriari solebant, his utique uirtutibus gloriabantur quae, ut dixi, proficisci a iustitia possunt et ab ipso fonte secerni. pietas uero 11 *446* et aequitas quasi uenae sunt eius, his enim duobus fontibus constat tota iustitia. sed caput eius et origo in illo primo est, in

Epit.: 5, 14, 11] *cf.* 51, 1 . . . obtemperare

Codd.: **19** *a* sed *incipit* G *p. 70 tota lecta; extant* BGDVP HM KSR

1 labefactare] -ri P*;* labentem l. B*;* l. ut diceret an *(ex quo* hanc M²*)* habentem laborare HM **2** tum *om.* KS ut *s.l.* P²*, om.* R qualis a] quod non HM **3** quantum eloquentiae *om.* P*;* quamquam e. H *(*quantum *sup. 6–7 eras. litt.* M²*)* **4** quantumque *(*q· *m.2?)* animi B scientiae *om.* P **5** summa HM¹ habuisset HM **6** sed *om.* M*;* prae esset H ii R*,* hii GP*,* hi *cet.* primum HM partem illam P parte K ne] nec et B *(idem in* G *uidit Br)* **7** secundam *ex* -dum P² poterunt HM prius *ex* praes*?* B³ circumscribtae B^ar R, -ptae P, -ptę KS **9** iustitia HM nec *om.* HM **10** iustitiam P¹*, corr.* P² omnis B simul omnes PKS **11** tamen] amen D¹ V *(sup.* a *ras.)* **14** possent*,* e *ex* u*?,* B iis R*,* his BPHMKS*;* hisdem DV iustiam DV **15** fuerunt] nescierunt P nam Romani] r. autem P iustitiam KS **16** gloriaturi P his] iusti DV*;* iis *edd., Br* **18** enim] eius DV **19** illo *om.* G in *post* est] et in R

secundo uis omnis ac ratio. pietas autem nihil aliud est quam dei notio, sicut Trismegistus uerissime definiuit, ut alio loco dixi-
12 mus. si ergo pietas est cognoscere deum, cuius cognitionis haec summa est ut colas, ignorat utique iustitiam qui religionem dei non tenet. quomodo enim potest eam ipsam nosse qui unde 5
13 oriatur ignorat? Plato quidem multa de uno deo locutus est, a quo ait constitutum esse mundum, sed nihil de religione; somniauerat enim deum, non cognouerat. quodsi iustitiae defensionem uel ipse uel quilibet alius implere uoluisset, in primis deorum religiones euertere debuit, quia contrariae sunt pietati. 10
14 quod quidem Socrates quia facere temptauit, in carcerem coniectus est, ut iam tunc appareret, quid esset futurum iis hominibus, qui iustitiam ueram defendere deoque singulari seruire
15 coepissent. altera est iustitiae pars aequitas. aequitatem dico non utique bene iudicandi, quod et ipsum laudabile est in homi- 15 ne iusto, sed se cum ceteris coaequandi, quam Cicero 'aequa-
16 bilitatem' uocat. deus enim, qui homines et generat et inspirat, omnes aequos id est pares esse uoluit, eandem condicionem uiuendi omnibus posuit, omnes ad sapientiam genuit, omnibus immortalitatem spopondit; nemo a beneficiis eius caelestibus 20

Epit.: 5, 14, 12] *cf.* 51, 1 nescierunt . . . tenuerunt 16–18] 50, 6

2 alio loco] 2, 15, 6

Auct.: **2** Trismegistus] CH IV 110 (frg. 10) **16** Cicero] de orat. 1, 188. off. 1, 88. *al.; cf. Win ad l.*

Codd.: **20** *in* eius *desinit* G *p. 70; hinc extant* B DV P HM KS R

1 omni sacratio PKS^{ar} *(*ac *eras.)* **2** definiuit *in scribendo ex* -nit B*;* difi- D **5** enim *ex* eum P ipsam *om.* PKS **6** multa *om.* KS est *om.* P **7** religiones |, nes *euan.,* R somniauertat H^{ar} M^{ar} **8** quodsi] quia si B defensione HM **9–10** deorum religiones] regiones deorum HM^{1} *(*relig- M^{2}*)* **11** carcere HM **12** est *om.* HM *post* ut *eras.* de H iis R*, om.* B*,* his G *cet.* **13** seruire *om.* KS **14** pars iustitiae HM **16** aequalitatem GV **17** et *ante* generat *om.* DVP*, s.l.* K spirat HM **19** omnesapientiam P^{ac}

segregatur. nam sicut omnibus unicum suum lumen aequaliter 17
diuidit, emittit omnibus fontes, uictum subministrat, quietem *447*
somni dulcissimam tribuit, sic omnibus aequitatem uirtutemque
largitur. nemo apud eum seruus est, nemo dominus. si enim
5 cunctis idem pater est, aequo iure omnes liberi sumus. nemo 18
deo pauper est nisi qui iustitia indiget, nemo diues nisi qui uirtutibus plenus est, nemo denique egregius nisi qui bonus et innocens fuerit, nemo clarissimus nisi qui opera misericordiae largiter fecerit, nemo perfectissimus nisi qui omnes gradus uirtutis
10 impleuerit. quare neque Romani neque Graeci iustitiam tenere 19
potuerunt, quia dispares multis gradibus homines habuerunt, a pauperibus ad diuites, ab humilibus ad potentes, a priuatis denique usque ad regum sublimissimas potestates. ubi enim non 20
sunt uniuersi pares, aequitas non est, et excludit inaequalitas
15 ipsa iustitiam, cuius uis omnis in eo est, ut pares faciat eos qui ad huius uitae condicionem pari sorte uenerunt.

15. Duobus igitur illis iustitiae fontibus immutatis omnis 1
uirtus et omnis ueritas tollitur et ipsa iustitia remigrat in caelum. ideo non est uerum illud bonum a philosophis repertum, quia
20 ignorabant uel unde oreretur uel quid efficeret; quod nullis aliis

Epit.: 5, 14, 19 . . . 15, 1 efficeret] 50, 7

Auct.: **5** cunctis . . . est] *cf.* Lucr. 2, 992 *et supra 5, 6, 12*

1 segregetur B[1], *corr.* B[3] suum *om.* R lumen *ex* nu- B[3] **2** diuidi HM[1] emittit] et e. R fontibus P[1], *corr.* P[2] suum minist[rat] D **3** somnii *ex* -ni P[2] **4** illum R si enim *om.* P **6** iustitiam BR **7** qui *s.l.* B[3] innocus *sic* B **8** operam BKSR **9** perfectissimis P[ac]; -mus est KS **10** neque Romani *om.* R **12** ad diuites ab humilibus *om.* R **13** rerum DV; regnum KS[ar], regni S[pr] non *om.* H **14** sint V[1] et *om.* BPHM **15** ipsam KSR faciet P **16** pare R **17** duo P[1], *corr. m. rec.* **18** et *ante* omnis *om.* B et *ante* ipsa *om.* R **19** illud uerum B illum V[ac] (D *inc.)* *post* bonum *s.l.* quod V[2] filosofiis DV **20** ignorabat B[1] *(corr.* B[2]) HM[1] K[ac] oriretur, i *ex* e *m.2,* BDMR, -rir- *m.1* S effeceret R nullus V

2 praeterquam nostro populo reuelatum est. dicet aliquis: nonne sunt apud uos alii pauperes, alii diuites, alii serui, alii domini? nonne aliquid inter singulos interest? – nihil, nec alia causa est, cur nobis inuicem fratrum nomen impertiamus, nisi quia pares
3 esse nos credimus. nam cum omnia humana non corpore, sed 5
448 spiritu metiamur, tametsi corporum sit diuersa condicio, nobis tamen serui non sunt, sed eos et habemus et dicimus spiritu
4 fratres, religione conseruos. diuitiae quoque non faciunt insignes, nisi quod possunt bonis operibus facere clariores. diuites sunt enim non quia diuitias habent, sed quia utuntur illis ad 10 opera iustitiae, et qui pauperes uidentur, eo tamen diuites sunt,
5 quia et non egent et nihil concupiscunt. cum igitur et liberi seruis et diuites pauperibus humilitate animi pares simus, apud deum tamen uirtute discernimur; tanto quisque sublimior est
6 quanto iustior. si enim iustitia est parem se etiam minoribus 15 facere, quamquam hoc ipso praecellit, quod se inferioribus coaequauit, tamen si non tantum quasi parem, sed etiam quasi minorem se gesserit, utique multo altiorem dignitatis gradum deo
7 iudice consequetur. nam profecto in hac uita saeculari quoniam breuia et caduca sunt omnia, et praeferunt se alteris homines et 20 de dignitate contendunt, quo nihil foedius, nihil adrogantius, nihil a sapientiae ratione submotius; rebus enim caelestibus

1 preter V, *in* D *extat* praeter| dicit B **3** nec] ne KS aliqua R **4** impertiamus] in peritiam dei P[1], *corr.* P[2]*;* -mur R **6** men|[tiamur], n *exp.,* D*;* metamur, *post* e *1–2 litt. eras.,* H*;* metimur M tametsi] tamen si P corpore D **7** et *post* eos *om.* P spiritu *ex* spiri B[2] **9** nisi *ex* num*?* B[3] quos B[1] *(corr.* B[3]*)* D[2] *(ex* -od*)* M[2] *(sup. eras. litt.)* **11** qui] quia V[ar] *(*D *inc.)* HM[ar] R[ac] **13** serui HM sumus DVHM **14** tamen] autem B tanto] et t. KSR **15** iustior] i. est *(exp. m.3)* B patrem D[ar] V etiam] e. et B **16** facere] f. debet R*; cf. Heck, 1972, 191* quam P hoc *om.* D praecellat P, -lleat KS **17** parem . . . quasi *om.* DV **18** dignitas P[1], *corr.* P[2] **19** consequitur KS **20** omnia *om.* B alteris] a litteris B hominis P **21** foedius] est f. P **22** a *s.l.* P, *om.* R sapientis DV*;* -ti PKS[1]*;* -tium S[2] submotus H[ac] M

contraria sunt ista uniuersa terrena. sicut enim 'sapientia hominum summa stultitia est apud deum', stultitia, ut docui, summa sapientia est, sic deo humilis et abiectus est qui fuerit conspicuus et sublimis in terra. nam ut taceam, quod haec praesentia terrae bona, quibus magnus honos tribuitur, uirtuti contraria sunt et uigorem mentis eneruant, quae tandem potest firma esse nobilitas, quae opes, quae potentia, cum possit deus reges quoque ipsos inferiores etiam infimis facere? et ideo consulens nobis deus inter diuina praecepta illud praecipue posuit: 'qui se extollit, humiliabitur, et qui se humiliat, exaltabitur.' cuius praecepti salubritas docet quod, qui se apud homines planum fecerit humilemque praebuerit, hic apud deum praecellens et insignis habeatur. neque enim falsa est illa sententia quae apud Euripiden fertur in hunc modum:

'quae hic mala putantur, haec sunt in caelo bona.'

16. Exposui causam, cur philosophi nec inuenire iustitiam nec defendere potuerunt; nunc redeo ad id quod intenderam. Carneades ergo, quoniam erant infirma quae a philosophis adfe-

Epit.: 5, 16, 2–3] 51, 2*; cf.* 3 quod si . . . contendant

2 ut docui] 5, 12, 3–4. 7–13. 14, 1–2

Auct.: **1–2** I Cor. 3, 19 **9–10** Matth. 23, 12 **15** TrGF F 1118*; cf. Frgg. poet. Rom. ed. Blänsdorf, 1995, 379 sq.* **18** §§ 2–4] Cic. rep. 3, 21*, ap. Powell ad* 3, 8 *et* 12

1 ista] omnia uel HM sicuti HM **2** est . . . stultitia *om.* PR summa *om.* B **3** est *om.* P si R et *om.* DV **4** hae P **5** terrae bona *ex* terrena B^3*;* terra b. D^{ac} V*;* -rena b. D^{pc} honor DVP *(*r*? ex* s*?)* uirtutis BP^{ac} **6** eneruat KS firma potest B firma] summa HM **7** deos, d *eras. et exp.,* M*; om.* KS reges *om.* M **8** infirmis D^{ac} KS*;* infirmos D^{pc} **10** humilabitur R*; cf. Heck–Wlosok ad epit. 43, 2* cuius] quibus R **11** hominem HM **12** praecellens *ex* -les B^3 **13** euripiden DVP *(*-pyd-*)*, -dem B *(*-pyd-*)* HMR, -dẽ KS **14** in *om.* P **17** potuerint *Hm; cf. epit. 14, 2. al.* noncredeo P^1*, corr.* P^2 **18** adferebantur *(*aff- KSR*) codd., Mo, Win (u. ad 5, 14, 4);* adser- *recc., edd., Br cl. 5, 17, 6*

rebantur, sumpsit audaciam refellendi, quia refelli posse intel-
3 lexit. eius disputationis summa haec fuit: iura sibi homines pro
utilitate sanxisse, scilicet uaria pro moribus, et apud eosdem pro
temporibus saepe mutata, ius autem naturale esse nullum; om-
nes et homines et alias animantes ad utilitates suas natura du- 5
cente ferri; proinde aut nullam esse iustitiam aut, si sit aliqua,
summam esse stultitiam, quoniam sibi noceret alienis commodis
4 consulens. et inferebat haec argumenta: omnibus populis qui
450 florerent imperio et Romanis quoque ipsis, qui totius orbis po-
tirentur, si iusti uelint esse, hoc est si aliena restituant, ad casas 10
5 esse redeundum et in egestate ac miseriis iacendum. tum omis-
sis communibus ad propria ueniebat. 'bonus uir' inquit 'si ha-
beat seruum fugitiuum uel domum insalubrem ac pestilentem,
quae uitia solus sciat, et ideo proscribat ut uendat, utrumne pro-
fitebitur fugitiuum ⟨seruum⟩ se uel pestilentem domum uendere 15
6 an celabit emptorem? si profitebitur, bonus quidem, quia non
fallet, sed tamen stultus iudicabitur, quia uel paruo uendet uel

Epit.: 5, 16, 4] 51, 3 . . . reuertentur 6] *cf.* 51, 5 si uolet . . . nocebit

Auct.: **11** §§ 5–11] Cic. rep. 3, 29–30 = 3, 15–16 Powell

1 *post* posse *1 litt. eras.* B **2** dispositionis HM fuit *om.* R **3** sanc|sisse B, -ncxi- D *(*c *exp.)* PM **3–4** et . . . temporibus *s.l.* P[2] **4** omnis DVKS omnes et] -ne sed HM[ac], -nes *tantum* M[pc] **7** summa KS[1] stultitiam] iustitiam D **9** florent DV*;* flos erant B poterentur P[1] *(corr.* P[2]*)* HMR[1] **10** hoc est *bis* D *(pr. del.)* V *(alt. exp.); om.* P **11** et . . . iacendum *om.* P in egestate] necessitate DV tum omissis KSR*;* cum o. BD *(*o *s.l.)* VP*;* commi- HM **12** ueniebant BD[2] *(*ã *ex* a*)* HM habeat] *alt.* a *in ras. 2 litt. m.2* B **13** fugitium B[ac] H **14** sol|lus B[ar] perscribat *ex* pros- B[2] **15** seruum se *dubitanter scripsimus* seruum *ante* se *excidisse rati;* seruum *tantum,* se *m.1,* r *m.1 uel 2,* uũ *s.l. m.2,* S*;* se *tantum* BDVHMR, sė *sic* K*; utrumque om.* P*;* se seruum *Br ex recc. quibusdam cl. anteced.* habeat seruum *et 5, 17, 32, deinde edd. Cic.;* seruum, *sed* se *post* domum *alii recc., edd., Buen cl. 5, 17, 32, unde numeri causa recipias* ⟨se⟩ domum **16** profitebitur] p. emptorem fugitiuum esse P **17** fallit BHM uendet *ante* uel *ex* -dit B[3]

omnino non uendet; si celabit, erit quidem sapiens, quia rei consulet, sed idem malus, quia fallet. 7 rursus si reperiat aliquem qui orichalcum se putet uendere, cum sit illud aurum, aut plumbum, cum sit argentum, tacebitne, ut id paruo emat, an indicabit, ut
5 magno? stultum plane uidetur malle magno.' 8 unde intellegi uolebat et eum qui sit iustus ac bonus stultum esse et eum qui sapiens malum, et tamen sine pernicie fieri posse, ut sint homines paupertate contenti. 9 *451* transcendebat ergo ad maiora, in quibus nemo posset sine periculo uitae iustus esse. dicebat enim:
10 'nempe iustitia est hominem non occidere, alienum prorsus non attingere. 10 quid ergo iustus faciet, si forte naufragium fecerit et aliquis imbecillior uiribus tabulam ceperit? nonne illum tabula deturbabit, ut ipse conscendat eaque nixus euadat, maxime cum sit nullus medio mari testis? si sapiens est, faciet; ipsi enim
15 pereundum est, nisi fecerit; si autem mori maluerit quam manus inferre alteri, iam iustus ille, sed stultus est, qui uitae suae non

Epit.: 5, 16, 7] 51, 4 8] *cf.* 51, 3 quod si . . . contendant. 5 . . . damno est 9–11] 51, 5 quid? . . . nocebit

Codd.: **5** *a* magno unde *incipit* G *p. 51 maiorem partem lecta; hinc extant* BG DV P HM KS R

1 celauit B[ac] celabit erit] -lauerit P rei] sibi *ex* rei*?* B[2] **2** qua B fallit HM rursum B repperiat BPHMR*; u. 3, 8, 37* **3** orichalcum BR, -ica- D[1] V, -ichalch- P, -icalch- HM, auricalcum D[2] KS*; cf. epit.* **4** ut] aut P ema K, emãt, t *add. m.2,* S an *om.* P **5** stultum . . . magno *in mg. inf.* P[2] uideatur HM **6** et *post* uolebat *om.* KS; ut R et . . . esse *bis, alt. exp.* V **7** tamen . . . pernicie *om.* P potest BG **8** transcendat B[1], *corr.* B[3]*;* -ced- H, tras- K[ac] **9** posset *ex* -se P[2] **9–10** iustus . . . nempe *om.* R **10** nempe] p *in ras. m.3* B *(*G *inc.)* iustitiam B[ar]*;* iusti HM **11** ergo *ex* enim P[2] naufragium] *ante* g *1 litt. eras.*, ũ *in ras. m.2* B (G *inc.)* faceret P[1], *corr.* P[2] **12** aliqui P inbeccillior BG*; u. ind. form.* **12–13** tabulam deturbauit R **14–15** faciet . . . est *om.* R **15** per eundem V manus *ex* malus B[2] **16** iam M *(deinde 2–3 litt. eras.)* KS *Br;* iam non est BG*;* iam non *cet., Mo; cf. Heck, 1972, 199* sed ⟨idem⟩ *Br contra numerum* est *om.* R

11 parcat, dum parcit alienae. item si acie suorum fusa hostes insequi coeperint et iustus ille nactus fuerit aliquem saucium equo insidentem, eine parcet, ut ipse occidatur, an deiciet ex equo, ut ipse hostem possit effugere? quod si fecerit, sapiens, sed idem malus, si non fecerit, iustus, sed idem stultus sit ne- 5
12 cesse est.' ita ergo iustitiam cum in duas partes diuisisset alteram ciuilem esse dicens, alteram naturalem, utramque sub- uertit, quod illa ciuilis sapientia sit quidem, sed iustitia non sit, naturalis autem illa iustitia sit quidem, sed non sit sapientia.
13 arguta haec plane ac uenenata sunt et quae Marcus Tullius non 10 potuerit refellere. nam cum faciat Laelium Furio respondentem
452 pro iustitiaque dicentem, inrefutata haec tamquam foueam prae- tergressus est, ut uideatur idem Laelius non naturalem, quae in crimen stultitiae uenerat, sed illam ciuilem defendisse iustitiam, quam Furius sapientiam quidem esse concesserat, sed iniustam. 15
1 17. Quod ad praesentem disputationem pertinebat, ostendi quomodo iustitia similitudinem stultitiae gerat, ut appareat non sine causa decipi eos qui putant nostrae religionis homines

Epit.: 5, 16, 13 – 19, 1] 52, 1–10 5, 16, 13 . . . sunt] 52, 1 . . . sane

Auct.: **6** §§ 12–13] Cic. rep. 3, 31*, ap. Powell ad* 3, 18

Test.: **6–7** iustitiam . . . naturalem] *cf.* Zeno 2, 1, 2

Codd.: **10** *in* sapientia a[rguta] *desinit* G *p. 51, ab* haec *seq. p. 52 usque ad* uideatur *lecta; ceterum extant* B DV P HM KS R

1 parcit] -cet P fulsa P[ac] hostis *ex* -tes B[2]*;* ostes HM[1] **2** nactus M[pr] KS[2], -nct- BDVPHM[ar] *Br,* nacius R*;* natus S[1] *(*G *non legitur); u. 1, 10, 9* fuerint P[ac] **3** deiciat DV **7** alteram . . . alteram] unam ciuilem et alteram R **10** plana B[ac] benenata G*;* uenetata H Marcus] ·m· KSR **12** inrefutata . . . foueam] *sup.* i. *2, sup.* t. *1 lineolae ordinis signa eras.,* foueam *s.l. m.3,* B **13** in crimen *ex* incrementum B[3] **14** euenerat*, pr.* e *s.l. m.3,* B **15** quam] q. quidem*, postea* quidem *seruato,* HM sapientiam . . . esse] q. e. s. R consenserat HM sed iniustam *om.* M iniustitiam V[ac] *(*D *deest)* **17** iustitiam V[ar] *(in* D *extat* ius|*)* stultitiae similitudinem HM generat R

stultos esse, qui talia facere uideantur qualia ille proposuit.
nunc maius a me exigi sentio, ut ostendam, quare iustitiam deus 2
stultitiae specie conuolutam ex oculis hominum uoluerit auferre,
si prius Furio respondero, quia parum plene respondit Laelius.
5 qui profecto licet sapiens fuerit, ut uocabatur, patrocinari tamen
uerae iustitiae nullo modo poterat, qui caput ipsum fontemque
iustitiae non tenebat. nobis autem facilior est ista defensio, 3
quibus caelesti beneficio familiaris est ac penitus nota iustitia
quique illam non nomine, sed re nouimus. nam Plato et Aris- 4
10 toteles honesta quidem uoluntate iustitiam defendere cupierunt
effecissentque aliquid, si conatus eorum bonos, si eloquentiam,
si uirtutem ingenii diuinarum quoque rerum doctrina iuuisset.
itaque opus illorum inane atque inutile iacuit nec cuiquam homi- 5
num persuadere potuerunt, ut eorum praescripto uiueret, quia
15 fundamentum a caelo disciplina illa non habuit. nostrum opus 6 *453*
certius sit necesse est, quos deus docuit. illi enim depingebant
uerbis et imaginabantur iustitiam, quae in conspectu non erat,
nec praesentibus exemplis confirmare poterant quae adferebant.
responderi enim posset ab audientibus non posse ita uiui, sicut 7
20 illi sua disputatione praescriberent, adeo ut nulli adhuc extiterint
qui id genus uitae sequerentur. nos autem non uerbis modo, 8

Epit.: 5, 17, 3] 52, 1 sed . . . possumus 4–5] *cf.* 50, 5

2 deus *ex* deum B[2] **3** speciem B **4** plene *ex* plane B[3] **5** fuerit *ex* -rat B[3] **6** qui] quia DV *Br* fontemque] -m qui DV **9** quique] qui *ex* que B[3] **10** honeste H *(ex* -tae*)* M uoluntatem P cupiuerunt BP[2] *(ex* -ie-*)* HMKS **11** fecissentque B[1]*, corr.* B[3] conatos D[1]*, corr. m. rec.* **12** *post* uirtutem *s.l.* animi et B[3] iuuisset *ex* iussisset*?* B[2] **14** perscripto R uiuerent BHM **15** a caelo] e c. B*;* ad caelos*,* d *s.l. m.2,* M **16** quod B[ac] V doluit V[1] enim *om.* D **17** iustitiam *bis* P non erat *bis, alt. exp.* V **18** adferebant B[3] PKSR *Mo, Win;* aufe- B[1]*;* adse- DVHM *Br; cf. 5, 14, 4. 16, 2* **19** possit HM sicut] quemadmodum R *Win, ft. recte; u. Heck, 1972, 191* **20** perscriberent B ut *om.* B **21** qui id] quid B[1] *(corr.* B[3]*)* R*;* quid id P[1]*, corr.* P[2] sequeretur B[1]*, corr.* B[2] modo uerbis PKS

sed etiam exemplis ex uero petitis uera esse quae a nobis di-
9 cuntur ostendimus. sensit igitur Carneades quae sit natura iusti-
tiae, nisi quod parum alte perspexit stultitiam non esse; quam-
quam intellegere mihi uideor qua mente id fecerit. non enim
uere existimauit eum stultum esse qui iustus est, sed cum sciret 5
non esse et rationem tamen cur ita uideretur non comprehen-
deret, uoluit ostendere latere in abdito ueritatem, ut decretum
disciplinae suae tueretur, cuius summa sententia est nihil percipi
10 posse. uideamus ergo, utrumne iustitia foedus aliquod habere
cum stultitia possit. 'iustus' inquit 'si aut equum saucio aut ta- 10
bulam naufrago non ademerit, ut ipse animam suam liberet, stul-
11 tus est.' primum omnium nego ullo modo fieri posse, ut ho-
454 mini, qui quidem uere iustus sit, eiusmodi casus eueniat, quia
iustus neque cuiquam nato inimicus est neque quidquam omnino
12 appetit alienum. cur enim nauiget aut quid petat ex aliena terra, 15
cui sufficit sua? cur autem belligeret ac se alienis furoribus mis-
ceat, in cuius animo pax cum hominibus perpetua uersetur?

Auct.: **10–12** *ex* Cic. rep. 3*, sed aliunde ac 5, 16, 10–11; u. Win ad l.; cf. Powell ad* rep. 3 frg. inc. 4

Codd.: **12** *a* | tus est *incipit* A *fol. II*^{r} *hac pag. usque ad § 21* nomen *hic illic lituris adfecta; u. p. LXXV; hinc extant* B DV PA HM KS R

1 sed etiam *bis, alt. eras.* S*;* exemplis *bis, pr. eras.* K uero] uestro S **3** quod parum] quorum P[1]*, corr.* P[2] patrum*?* B[ar]*;* paruum HM alter P*;* alta KS*;* a te HM[pc] *(ex* apte*)* respexit B*;* prosp- S stultitia B non *del., deinde lac. stat. Br; cf. Heck, 1972, 197 n. 7* est B quam B **5** uere *om.* B existimauerit V[ac] eum] e. uero B est sed] esset BH **6** et *eras.* B tamen *om.* B ita *in mg. m.1 uel 2* S uideatur B **6–7** conprehendere uoluit*, pr.* u *in ras. m.2,* B **7** latere *om.* P **8** posse percipi HM **9** aliquid B *(*-it*)* HM **10** equum B[2] P *(*q *ex* u*)* M[2] *(sup. ras. 2–3 litt.),* ecum R *Br;* aecum B[1], ęquũ KS*;* cum DVH tabula R **11** naufragio B[ar] K *(*-go, o *in ras. m.2* S*)* suam *om.* R **12** nullo HM **13** sic] s *(sic)* R casus] causa A **14** iniquus P ne P **16** sufficit *codd., def. St 245;* -ciat *Br* belligeret *ex* -rat P[2]

scilicet peregrinis mercibus aut humano sanguine delectabitur, 13
qui nec lucrum sciat appetere, cui sufficit uictus, et non modo
ipse caedem facere, sed interesse facientibus ac spectare ducat
nefas. sed omitto ista, quoniam fieri potest, ut uel inuitus ad
5 haec subeunda cogatur. adeone ergo iustitiam, o Furi uel potius 14
o Carneade, cuius est illa omnis oratio, tam inanem, tam superuacuam tamque contemptam deo putas, ut nihil possit nihilque habeat in sese quod ad custodiam sui ualeat? sed uidelicet 15
qui sacramentum hominis ignorant ideoque ad hanc temporalem
10 uitam referunt omnia, quanta sit uis iustitiae scire non possunt.
nam et cum de uirtute disputant, quamuis intellegant aerumnis 16
ac miseriis esse plenissimam, tamen expetendam esse aiunt sua
causa; eius enim praemia, quae sunt aeterna et immortalia, nullo
modo uident. sic rebus omnibus ad hanc praesentem uitam relatis uirtutem plane ad stultitiam redigunt, siquidem tantos huius
uitae labores frustra et inaniter suscipit. sed haec alio loco 17
plenius, interim de iustitia, ut coepimus; cuius tanta uis est, ut
cum oculos in caelum sustulerit, a deo mereatur omnia. recte 18
igitur Flaccus tantam esse dixit innocentiae uim, ut ad tutelam
20 sui non egeat nec armis nec uiribus, quacumque iter fecerit:
'integer uitae scelerisque purus *455*

16 alio loco] 5, 18, 1–11

Auct.: **21–p. 500, 7** Hor. carm. 1, 22, 1–8

Codd.: **14** *hinc fere coepisse uid.* G *p. 173, in qua nihil nisi § 20* fieri . . . faciet *legitur; ceterum extant* B DV PA HM KS R

2 nec] c *eras.* B ne|plucrum *sic* H sufficiat HM *Br; u. § 12* **3** ac spectare] cs *et* re *in ras. m.2* S*;* asp- K*;* ab sp- R **5** ergo] igitur P furii D[ac] VPAR **6** carneadae R*;* -des DV **7** putas] p. esse R **8** sesed B[ar] ad *om.* P **9** quia BHM ignorat A **10** referunt *ex* repe- B[2] quanta] et q. KSR uis] ius D **12** tam R **13** inmortali M **14** relati B **15** uirtute HM[1] plane] sane HM siquid HM **16** aniter A[ac] loco *om.* R **20** *ante* sui *exp.* suam V uirtutibus HM **21** integra*, deinde* s *eras.,* B*;* interger H pura*,* a *in ras. m.2, deinde* s *eras.* B

non eget Mauris iaculis nec arcu
nec uenenatis grauida sagittis,
Fusce, pharetra,
siue per Syrtis iter aestuosas
siue facturus per inhospitalem 5
Caucasum uel quae loca fabulosus
lambit Hydaspes.'

19 non potest ergo fieri, quin hominem iustum inter discrimina tempestatum atque bellorum caelestis tutela custodiat ac non, etiamsi cum parricidis et nocentibus nauiget, aut malis quoque 10 parcatur, ut una iusta et innocens anima liberetur, aut certe pereuntibus ceteris sola seruetur. 20 sed concedamus posse fieri quod proponit philosophus. quid ergo iustus faciet, si nactus fuerit aut in equo saucium aut in tabula naufragum? non inuitus confiteor: morietur potius quam occidat. 21 nec ideo tamen iustitia, quod est 15 singulare hominis bonum, stultitiae nomen accipiet. quid enim melius, quid carius esse homini debet quam innocentia? quae utique tanto perfectior sit necesse est, quanto illam perduxeris ad extremum morique malueris, ne quid de innocentiae ratione *456* 22 minuatur. 'stultitia est' inquit 'alienae animae parcere cum 20

Auct.: **20–p. 501, 1** *ex* Cic. rep. 3*; u. supra ad § 10 et Win ad l.*

Codd.: **16** *hinc fere coepit* G *p. 174, in qua nihil legi potest (cf. § 16); ceterum extant* B DV PA HM KS R

1 egeat HM *(*aeg-*)* mauriis*?* D[ar] artu DV **3** fuscae HM*;* fuisse B*;* fugare R **4** syrtes P inter S **5** siue *ex* si B[2] **6** quae *ex* que B[2]*;* quem KS fabulosa *ex* -lo S[2] **7** labitti B[1]*, corr.* B[2]*;* ambit HM **9** caelestes P custodit K[ac] **10** parricidiis B[ar] A **11** pascatur B[1]*, corr.* B[3]*;* pacc- DV et . . . anima] a. et i. KS **12** solus seruetur*, tert.* s *s.l. m.2,* B **13** ego KS[1] nanctus DVPA*;* natus KS[1]*; cf. 5, 16, 11* **14** in equo] ne quod A *(*in aequo P*)* naufragium KS[1] **15** occidat B*;* -det *cet.* tamen *om.* B iustitiam B[ar] **16** singulare *ex* -ri B[2] hominis *ex* -ni B[3]*;* -nibus HM **17** quae *ex* qua B[3] **18** tanto *s.l.* B[3] sit *ex* est B[3] *sup* est *m.2* dici, *sed eras.* B quanto] anto *in ras. m.3* B perduxerit P[1] *(corr.* P[2]*)* HM **19** rationem A **20** muniatur V[ac] *(*D *deest)*

pernicie suae.' num etiam pro amicitia perire stultum iudicabis? quid ergo illi familiares Pythagorei laudantur a uobis, quorum alter se tyranno uadem mortis pro altero dedit, alter ad praestitutum tempus, cum iam sponsor eius duceretur, praesentiam sui
5 fecit eumque interuentu suo liberauit? quorum uirtus in tanta gloria non haberetur, quod alter pro amico, alter etiam pro fide mori uoluit, si stulti putarentur. 23 denique ob hanc ipsam uirtutem tyrannus iis gratiam rettulit utrumque seruando et hominis crudelissimi natura mutata est. quin etiam deprecatus esse di-
10 citur, ut se tertium in amicitiam reciperent, non utique tamquam stultos, sed tamquam bonos et sapientes uiros. 24 itaque non uideo quare, cum pro amicitia et fide mori summa gloria computetur, non etiam pro innocentia perire sit homini gloriosum. ergo stultissimi sunt qui nobis crimini dant mori uelle pro deo, cum ipsi
15 eum, qui pro homine mori uoluit, in caelum summis laudibus tollant. 25 denique, ut concludam disputationem, non posse eundem iustum esse ac stultum, eundem sapientem et iniustum do-

Epit.: 5, 17, 25–27] 52, 3–5

Auct.: **2–10** illi . . . reciperent] *cf.* Val. Max. 4, 7 ext. 1

Codd.: **1** *ab* amicitia peri+ *ad 5, 20, 12* etiam mimos *transsilit* P *(in mg. m. rec.* +hic plurima desunt*); hinc extant* B DV A HM KS R

1 perniciae B[ac] VP *(*-iti-*)* M[ac] R *(*par-*);* penitentiae*, ult.* e *exp.,* D sua HM *(ex* -ae*)* R num] siũ K*,* siue S amicitia] *post* ia *1 litt. eras.* M*;* amico ita R iudicabit V *(*D *inc.)* **2** spythagorei D *(*-yta-*)* V*;* -rae H *(pro* t *est* p*)* M *(*t *sup. eras. litt.)* **3** alter ad] alter *ex* ad*?* S[2] praestitum A[ac]*;* -stitit utrum HM[ar] **4** praestantiam DV **6** habetur R quod] cum DV **7** maluit HM ipsa KS[1] uirtute S[1] **8** iis R*,* is DV*,* his *cet.* retulit DVMKS*; u. ind. form.* utramque HM[1] **9** qui R **11** sapientis R **13** homini sit B stultissimi sunt] -tissimis KS **14** crimina V[ac] R *(*D *deest)* cum] qui AKS **15** uoluit mori DV **15–16** laudant tollant R **17** iustum] sapientem R iustum . . . sapientem *om.* D *(spatio indice)* V eundemque AKS sapientem et iniustum] s. e. iustum A*;* insipientem et iustum R

cet ipsa ratio. qui enim stultus est, quid sit iustum ac bonum
nescit et ideo semper peccat. ducitur enim quasi captiuus a uitiis
nec resistere ullo modo potest, quia caret uirtute, quam nescit.
26 iustus autem ab omni se peccato abstinet, quod aliter facere non
457 potest quam si habeat recti prauique notitiam. rectum autem 5
discernere a prauo quis potest nisi sapiens? ita fit, ut numquam
possit iustus esse, qui stultus est, neque sapiens, qui fuerit in-
27 iustus. quod si est uerissimum, manifestum est eum qui aut
naufrago tabulam aut equum saucio non ademerit stultum non
esse, quia haec facere peccatum est, a quo se sapiens abstinet. 10
28 uideri tamen et ipse confiteor per hominum errorem ignorantium
cuiusque rei proprietatem. itaque omnis haec quaestio non tam
29 argumentis quam definitione dissoluitur. stultitia igitur est in
factis dictisque per ignorantiam recti ac boni erratio. ergo stultus
non est qui ne sibi quidem parcit, dum ne noceat alteri, quod est 15
malum. quod quidem nobis et ratio et ueritas ipsa praescribit.
30 in omnibus enim uidemus animalibus, quia sapientia carent,
conciliatricem sui esse naturam. nocent igitur aliis, ut sibi pro-
31 sint; nesciunt enim quia malum est nocere. homo uero quia
scientiam boni ac mali habet, abstinet se a nocendo etiam cum 20
incommodo suo, quod animal inrationale facere non potest, et
ideo inter summas hominis uirtutes innocentia numeratur. qui-
bus rebus apparet sapientissimum esse, qui mauult perire, ne

Epit.: 5, 17, 31–33] *cf.* 52, 2*; ad* innocentia *cf.* 55, 4

Test.: **1–3** qui . . . nescit] *cf.* Zeno 2, 1, 8

1 qui] quis R quit B*;* qui quid R **2** dicitur M[1] **4** omini V[ar] non] numquam HM **5** quam si] nisi H **7** esse iustus AKS **9** naufragio B[ar] sauciato HM **12** itaque omnis] ita *tantum* KS **13** igitur] ergo B **14** factis] ac *in ras. m.3* B dictisque *ex* uic- B[3]*;* d. omnibus R erratio] er *in ras. m.3* B*;* -tior H*, post* o *1 litt. eras.* M **15–16** parcit . . . quidem *om.* DV **15** dum] dummodo HM **16** perscribit B[3] *(ex* pros- *uel* pres-*)* R **17** qui R sapientiam D[ac] **18** consiliatricem B sui] sibi A **19** uero] enim HM qui B[ac] HM **20–21** cum in modo KS **23** ne *om.* M[1]*, s.l.* quam M[2]

noceat, ut id officium quo a mutis discernitur seruet. nam qui 32
uendentis errorem non redarguit, ut aurum paruo emat, aut qui
non profitetur fugitiuum seruum uel pestilentem se domum
uendere lucro et commodo suo consulens, non est ille sapiens, ut
5 Carneades uideri uolebat, sed callidus et astutus. calliditas 33
autem et astutia in mutis quoque animalibus sunt, uel cum in-
sidiantur aliis et dolo capiunt, ut deuorent, uel cum insidias ali-
orum uario genere deludunt, sapientia uero in hominem solum *458*
cadit. sapientia est enim intellegentia uel ad bonum rectumque 34
10 faciendum uel ad abstinentiam dictorum factorumque improbo-
rum. lucro autem numquam sapiens studet, quia bona haec ter-
rena contemnit, nec quemquam falli patitur, quia boni uiri of-
ficium est errores hominum corrigere eosque in uiam reducere,
siquidem socialis est hominis ac benefica natura, quo solo co-
15 gnationem cum deo habet.

18. Sed nimirum haec causa efficit, ut stultus esse uideatur 1
qui egere aut mori malit quam noceat uel eripiat aliquid alteri,
quod hominem morte deleri putant. ex qua persuasione omnes
cum uulgi tum etiam philosophorum nascuntur errores. si enim 2
20 post mortem nihil sumus, profecto stultissimi est hominis non
huic uitae consulere, ut sit quam diutina et commodis omnibus
plena. quod qui faciet, a iustitiae regula discedat necesse est. si 3

Epit.: 5, 18, 1–3] 52, 6–7

Test.: **19** §§ 2–3] *cf.* Lucif. moriend. 8 l. 63–71 Diercks

1 multis B^{ar} HM **2** errore HM^{1} aurum *ex* -ro AM^{2}
3 seruum] se s. HM*; cf. 5, 16, 5* uel] aut B se *hic om.* HM
4 lucro *ex* uero B^{3} **6** astutias H^{ar} M^{ar} minutis M quoque]
quidem B **7** alii D ut *om.* D^{1} V^{1}*; s.l.* ut *uel* et D^{2}*,* ut V^{2}
insidia HM^{ac} **8** diludunt R^{1} homine V^{1} A **10** faciendum *om.*
KS ad *s.l.* V, *om.* HM abstinentia HM **12** falli patitur] -lit
potius HM **13** uiam] m *exp.* R **16** mirum A^{ac} esset, t *exp.?,* A
17 quia B mori *bis* R uel] aut A **18** quo R putent B
20 est *ex* esset B^{3}*, om.* D *(post* hominis *s.l.)* V **21** diuturna R *Mo*
22 quod qui] quod si A*;* quodsi qui KS

autem superest homini uita melior et longior, quod et philosophorum magnorum argumentis et uatum responsis et prophetarum diuinis uocibus discimus, hanc praesentem cum bonis suis contemnere sapientis est, cuius omnis iactura immortalitate pensatur. 4 apud Ciceronem idem ille iustitiae defensor Laelius 5 ‘uult’ inquit ‘paene uirtus honorem nec est uirtutis ulla alia merces’. est plane et quidem uirtute dignissima, quam tu, Laeli, *459* numquam poteras suspicari; nihil enim diuinarum noueras litterarum. ‘quam tamen illa’ inquit ‘accipit facile, exigit non acerbe.’ erras uehementer, si putas ab homine praemium solui posse 10 uirtuti, cum ipse alio loco uerissime dixeris: ‘huic tu uiro quas diuitias obicies? quae imperia? quae regna? qui ista putat humana, sua bona diuina iudicat.’ 5 quis ergo te sapientem, Laeli, putet, cum ipse tibi loquare contraria et paulo post uirtuti adimas quae dedisti? sed uidelicet ignorantia ueri facit incertam laban- 15 temque sententiam. 6 deinde quid adiungis? ‘sed si aut ingrati uniuersi aut inuidi multi aut inimici potentes suis uirtutem praemiis spoliant,’ 7 – o quam fragilem, quam inanem uirtutem in-

Auct.: **5** §§ 4–8] Cic. rep. 3, 40 = 3, 28. 29. 31 Powell*; cf. Win ad l. n. 1122*

Codd.: **18** *ab* fragilem quam *(deinde 2 litt. eras.) ad § 14* catur *(exp.)* et si *transsilit* B[1]*;* inanem . . . iudicatur *in mg. inf. et sup. fol. 146^v / 147^r suppl. signis* hd· *et* hs· *usa* B[3]*; ceterum extant* DV A HM KS R

1 longior] -re longior est HM **2** argumento A uatum] tantis u. B **4** iactura] iac *in ras. m.3* B mortalitate B[1]*, corr.* B[3]*;* -tem S[1] **6** paene] poena et B*;* plane HM nec est *om.* R*;* necesse est HM[ar], nec *tantum* M[pr] ulla] illa *ex* u. R **7** et *s.l. m.3 ut uid.* B tute HM **8** *post* diuinarum *del.* rerum *m. rec.* A **9** accepit DV*;* -cipiat S **10** posse *om.* DV **11** uirtute HMR **12** qui] quis DV **13** te *om.* R sapientissimum B laelii sapientem R **14** cum *om.* HM loquere M adimes M **15** quam HM labentemque B[3] *(ex -ban-)* D[2] *(ex -ban-)* HMR **16** sententiam] faciam R quod DV adiunges HM ingrati *ex* ignorant B[3] **17** aut *post* multi] alii ut B[ar] inimici] ci *s.l.* B[2] **18** induxistis R

duxisti, si spoliari praemio suo potest! quae si 'bona sua diuina iudicat', ut aiebas, qui possunt existere tam ingrati, tam inuidi, tam potentes, qui uirtutem spoliare ualeant iis bonis quae fuerint in eam collata diuinitus? – 8 'ne illa se' inquit 'multis solaciis 5 oblectat maximeque suo decore se ipsa sustentat.' quibus solaciis? quo decore? cum in crimen saepe ueniat et in poenam decor ille uertatur. 9 quid enim, si, ut Furius dicebat, 'rapiatur uexetur exterminetur egeat, auferantur ei manus, effodiantur oculi, damnetur uinciatur uratur', miseris etiam modis necetur, *460* 10 perdetne suum praemium uirtus aut potius peribit ipsa? minime, sed et mercedem suam deo iudice accipiet et uiuet ac semper uigebit. 10 quae si tollas, nihil potest in uita hominum tam inutile, tam stultum uideri esse quam uirtus; cuius naturalis bonitas et honestas docere nos potest animam non esse mortalem diuinumque 15 illi a deo praemium constitutum. 11 sed idcirco uirtutem ipsam deus sub persona stultitiae uoluit esse celatam, ut mysterium ueritatis ac religionis suae esset arcanum, ut has religiones sapientiamque terrenam extollentem se altius sibique multum placentem uanitatis errorisque damnaret, ut proposita

Epit.: 5, 18, 8–12] 52, 8 et si . . . nitamur*; cf.* 9 et eos . . . consecuturos

Auct.: **7–9** rapiatur . . . uratur] *u. 5, 12, 5 et Win ad l.*

Test.: **3–4** uirtutem . . . diuinitus] Lucif. moriend. 9 l. 25–26 Diercks **7–9** rapiatur . . . necetur] ibid. l. 26–27 **19–p. 506, 2** proposita . . . perduceret] *cf.* ibid. l. 30–32

1 si spoliari] ispo- H*;* si *s.l.* M[2]*, om.* R **2** aiebat R existere] exi KS **3** inpotentes B[3] uirtute HM[1] iis R, his B[3] *cet.* (D *inc.*), *Lucif.* **4** se *s.l.* V inquid B[3]*;* quidem HM **5** se *om.* A sociis R **6** quo] quae M[ac] KS decore] decorpore A poena B[3]*;* p. saepe R **7** enim] ergo A si ut] sicut B[3] uexetur rapiatur *5, 12, 5; cf. Lucif.* **8** exterminetur uexetur R auferantur] n *s.l.* B[3] A effodiant A **9** damnatur B[3] **12** potest] p. esse*, postea* esse *seruato,* R **14** animam] om̃ia S **16** personam B[3] **18** altus KS **19** placantem R damnare HM[1] **19–p. 506, 1** damnaret . . . denique *om.* R

denique difficultate angustissimus trames ad immortalitatis praemium sublime perduceret.

12 Docui, ut opinor, cur populus noster apud stultos stultus habeatur. nam cruciari atque interfici malle quam tura tribus digitis comprehensa in focum iacere tam ineptum uidetur quam in peri- 5
13 culo uitae alterius animam magis curare quam suam. nesciunt enim, quantum sit nefas adorare aliud praeterquam deum, qui condidit caelum atque terram, qui humanum genus finxit in-
14 spirauit luce donauit. quodsi seruorum nequissimus habetur qui dominum suum fuga deseruit isque uerberibus et uinculis et er- 10 gastulo et cruce et omni malo dignissimus iudicatur, et si filius eodem modo perditus atque impius existimatur qui patrem suum
461 dereliquit ne illi obsequatur, ob eamque causam dignus putatur qui sit exheres et cuius nomen in perpetuum de familia deleatur, quanto magis qui deum deserit, in quem duo uocabula domini et 15
15 patris aeque ueneranda conueniunt? nam ille qui seruum pretio comparat, quid in eum beneficii confert praeter alimenta, quae illi utilitatis suae gratia subministrat? et qui filium generat, non habet in potestate ut concipiatur, ut nascatur, ut uiuat, unde apparet non esse illum patrem, sed tantummodo generandi minis- 20
16 trum. quibus ergo suppliciis dignus est desertor eius qui et dominus uerus et pater est, nisi quae deus ipse constituit, qui

Epit.: 5, 18, 14–16] *cf.* 51, 1 . . . obtemperare. 54, 4

Codd.: **11** *a* catur *(exp.) redit* B[1]*; u. § 7; extant* B DV A HM KS R

1 angustissimos tramites ad id mortalitatis HM **3** docuit H[ar] M[ar] opinior D[ar] V[ar] habebatur HM[ar] **4** mallet HM[ar]*; om.* KS **4–5** tura . . . focum] paribus d. c. in f. tura B[3] **5** iactare HM **7** deum] dominum B[3] **8** qui *post* terram *ex* quam S fixit KS spirauit B[3] **9** lucem HM **10** deseruit R*;* -rit B[3] *cet.* **11** crucem K[1] et omni B[3] AKSR*,* et omne H*;* omnique DV*;* omni *om.* M si *om.* HM **12** eadem D[ac] **13** dereliquit BD *(*-id*)* VH[pc]*;* -linquit H[ac] *cet. (*-id KS*)* indignus D **14** deleat A **17** beneficii *ex* -cium B[3] **22** quae *om.* B[1]*, post* ipse *s.l., sed ord. lineolis rest.* B[3]*)*

spiritibus iniustis aeternum parauit ignem, quod ipse per uates suos impiis ac rebellibus comminatur?

19. Discant igitur et suarum et alienarum interfectores animarum, quam inexpiabile facinus admittant, primum quod se 5 ipsos iugulant perditissimis daemonibus seruiendo, quos deus in aeterna supplicia damnauit, deinde quod nec ab aliis deum coli patiuntur, sed auertere homines ad mortifera sacra contendunt nituntur que summa diligentia, ne qua sit anima incolumis in terra quae saluo statu suo spectet in caelum. (2) quid aliud dicam 10 quam miseros qui praedonum suorum instigationibus parent, quos deos esse opinantur? quorum neque condicionem neque originem neque nomina neque rationem sciunt, sed inhaerente persuasione uulgari libenter errant et stultitiae suae fauent. (3) a quibus si persuasionis eius rationem requiras, nullam possint (462) 15 reddere, sed ad maiorum iudicia confugiant, quod illi sapientes fuerint, illi probauerint, illi scierint quid esset optimum, seque ipsos sensibus spoliant, ratione abdicant, dum alienis erroribus credunt. (4) sic implicati rerum omnium ignorantia nec se nec deos suos norunt. atque utinam soli errare, soli desipere uellent! alios

Epit.: 5, 19, 2 – 20, 14] 48, 1 – 50, 4 *(ordine mutato; quaedam aliunde)* 5, 19, 2–5] *cf.* 50, 1 quid . . . 2 ueritatem 4 alios . . . rapiunt] 48, 11 . . . rapis

Test.: **9** § 2] *cf.* Lucif. moriend. 10 l. 1–5 Diercks **19–p. 508, 1** atque . . . rapiunt] *cf.* ibid. l. 6–8

1 spiritalibus V^{ac} **4** ininspiabile, *alt.* in *del.,* ex *s.l., sic* A **6** aeternam H^{ar} damnabit HM^{ac} deinde] denique KS **7** aduertere R **8** incolomis D^{ac} VHM **9** terra quae] ae *ex una litt. inc.* B^{3}*;* -raque DM*;* t. qui KS salua DV statutu D **11** opinatur HM^{1} **12** nomina] oĩa *i. e.* omnia K, omĩa *i. e.* omina S rationes B herent B **13** errent R **14** aliquibus B^{ar} si] *antea 2–3 litt. eras.* M*;* qui si H*; om.* KS nulla B*;* -lum M^{1} possunt HM **15** maiora M*;* malorum B^{3} *(ex* -aio-*)* S *(in* K *potius* i *quam* l*)* confugiunt D^{ac} V^{ac} HM **16** fuerunt D probauerunt M scierunt M **17** rationem addicant KS **18** implicanti KS **19** desupere H^{ar} M^{ar}

etiam in consortium mali sui rapiunt quasi habituri solacium de
5 perditione multorum. sed haec ipsa ignoratio efficit, ut in persequendis sapientibus tam mali sint fingantque se illis consulere,
6 illos ad bonam mentem uelle reuocare. num igitur hoc sermone aut aliqua ratione reddita facere nituntur? minime, sed ui atque 5
tormentis. o mira et caeca dementia! in his putatur mala mens esse qui fidem seruare conantur, in carnificibus autem bona!
7 in hisne mala mens est, qui contra ius humanitatis, contra fas omne lacerantur, an potius in his, qui ea faciunt in corporibus innocentium, quae nec saeuissimi latrones nec iratissimi hostes 10
nec immanissimi barbari aliquando fecerunt? adeone etiam sibi mentiuntur, ut uicissim boni ac mali nomina transferant et im-
8 mutent? quid ergo non diem noctem uocant, solem tenebras? alioquin eadem impudentia est bonis malorum nomen imponere, sapientibus stultorum, iustis impiorum. quin immo si qua illis 15
463 fiducia est uel in philosophia uel in eloquentia, arment se ac refellant haec nostra, si possunt, congrediantur comminus et sin-
9 gula quaeque discutiant. decet eos suscipere defensionem deorum suorum, ne si nostra inualuerint, ut cottidie inualescunt,

Epit.: 5, 19, 6–8] *cf.* 48, 7 si bonum . . . corporis. 49, 7. 50, 4

1 consortio V[ac] AKS **2** multarum D[ac] ignorantia DV **3** sunt M fingantque KS*;* -gunt- *cet.* se illis *ex* sellis B[2] **4** nam KS **5** reddita *bis, alt. eras.* M **5–7** facere . . . fidem *om.* D **5** sed ui] sedi V **6** his *codd.,* iis *edd., Br* **7** qui fidem] quidem A[ac] in *post* conantur *om.* B **8** in *ante* hisne *om.* B hisne *codd.,* iisne *edd., Br* contra ius] -trarius DVM[ac] contra fas] qui c. f. R **9** his *codd.,* iis *edd., Br* **11** nec *post* hostes *om.* R adeone] odio nec B **12** uicissim *ex* licessint*?* B[3] ac] aut B transferat R **13** quid . . . noctem] uidere d. non noctem B[1], non *exp.* B[2]*, cet. corr.* B[3] solem] solent K[1] S[1] tenebras] t. noctem B[1]*, deinde s.l.* diem B[2]*, hoc eras.,* noctem *exp.* B[3] **14** alioquin eadem *om.* R nomen] m *in ras. m.2* B **15** inpiorum *ex* inferio- B[2] **16** in *ante* eloquentia *om.* HM **16–17** ac . . . si] ac malosofia uel in eloquentia si R **18** docet M[1] *(*docent M[2]*)* K[1] deorum *om.* HM **19** ne si] nisi B inualuerit B[1]*, corr.* B[3] cottidie BDVR, coti- *cet.; u. 5, 3, 5*

cum delubris ac ludibriis suis deserantur. et quoniam ui nihil possunt – augetur enim religio dei quanto magis premitur –, oratione potius et hortamentis agant. 10 procedant in medium pontifices seu minores seu maximi, flamines augures, item reges
5 sacrificoli quique sunt sacerdotes et antistites religionum, conuocent nos ad contionem, cohortentur ad suscipiendos cultus deorum, persuadeant multos esse quorum numine ac prouidentia regantur omnia, ostendant origines et initia sacrorum ac deorum quomodo sint mortalibus tradita, qui fons, quae ratio sit expli-
10 cent, proferant quae merces in cultu, quae poena in contemptu maneat, quare ab hominibus coli se uelint, quid illis, si beati sunt, humana pietas conferat. quae omnia non adseueratione propria – nec enim ualet quidquam mortalis hominis auctoritas –, sed diuinis aliquibus testimoniis confirment, sicuti nos facimus.
15 11 non est opus ui et iniuria, quia religio cogi non potest, uerbis potius quam uerberibus res agenda est, ut sit uoluntas. destringant aciem ingeniorum suorum. si ratio eorum uera est, adseratur. parati sumus audire, si doceant. tacentibus certe nihil cre- *464* dimus, sicut ne saeuientibus quidem cedimus. 12 imitentur nos, ut

Epit.: 5, 19, 11 . . . uoluntas] 48, 7 uerbis . . . uerberibus*; cf.* 49, 2

Auct.: **15** religio . . . potest] Tert. Scap. 2, 2*; cf.* apol. 24, 6. 28, 1

1 ac] haec B[ar] ac . . . suis] s. a. l. HM et *in ras.* B[3] ui *s.l.* H, *om.* B[1]*;* sui *s.l.* B[3] **3** ratione HM ortamentis B[1], *corr.* B[3] agant *ex* uacant B[3]*;* agunt M procedunt V*;* precedant HM **4** seu] eu K[1] S[1]*;* eorum S[2] minoris D[1] V augeres V *(*D *deest)* regres V[1]*;* res H **5** sacrificoli B[pr] AHMKSR*;* -crificiocoli B[ar]*;* -cricoli DV*;* -ficuli *edd., Br* sunt *eras.* S antestites H[ac]*;* -tistes M[1] reuocent R **6** coortentur B[1], *corr.* B[2] **7** nomine HM **9** sint *ex* sit B[2] ratio] origo R **10** poenam R[ac] **11** uellint H illi B[1] *(corr.* B[2]*)* R si] se R **12** non *om.* KS **13** ualent B[ar] quidquemquam B[ar] mortales homines B[1], *corr.* B[2] **14** aliquibus *om.* B **16** uolunptas B[ar] distringant BA*;* destrig- M **17** si] et si R **19** cedimus] cred- DV*;* cęd- K

rationem rei totius exponant; nos enim non inlicimus, ut ipsi
13 obiectant, sed docemus probamus ostendimus. itaque nemo
a nobis retinetur inuitus – inutilis est enim deo, qui deuotione
ac fide caret –, et tamen nemo discedit ipsa ueritate retinente.
14 doceant isti hoc modo, si qua illis fiducia ueritatis est, loquantur 5
hiscant, audeant inquam disputare nobiscum aliquid eiusmodi;
iam profecto ab aniculis quas contemnunt et a pueris nostratibus
15 error illorum ac stultitia ridebitur. cum enim sint peritissimi
deorumque progeniem et res gestas et imperia et interitus et
sepulcra de libris nouerint ipsosque ritus quibus sunt initiati uel 10
ex rebus gestis hominum uel ex casibus uel etiam ex mortibus
natos sciant, incredibilis dementia est deos putare quos fuisse
mortales negare non audeant; uel si tam impudentes fuerint ut
negent, suae illos ac suorum litterae coarguant, ipsa denique
16 illos sacrorum initia conuincant. sciant igitur ex hoc ipso quan- 15
tum intersit inter uerum atque falsum, quando ipsi cum sint
eloquentes, persuadere non possunt, imperiti ac rudes possunt,
17 quia res ipsa et ueritas loquitur. quid ergo saeuiunt? ut stulti-

Epit.: 5, 19, 17] *cf.* 49, 7

Test.: **15** § 16] *cf.* Lucif. moriend. 11 l. 9–16 Diercks

Codd.: **8** *hinc fere coepit* G *p. 175, in qua nihil legi potest; ceterum extant* B DV A HM KS R

1 totius rei HM*;* rei ·p· totius KS inligimus DV **2** oblectant R itaque neque *(s.l.* S[2]*)* nemo KS **4** tamen *codd. (*D *deest);* tam *Br errore, corr. in addendis* retine|re B[1]*, corr.* B[3] **5** doceant isti *ex* -cuisti B[3] ueritas B[1]*, corr.* B[2] **6** hiscant] dic- B*;* disc- HMR *(*d *in ras. m.2)* **7** anniculis D **8** stultitia] iustitia R sint *om.* HM **9** progenie HM **10** nouerunt B ritos *sic,* ri *m.3 ex 3 litt.,* B initiati *ex* inhia-*?* B[3] **11** moribus BV *(*D *deest)* **12** amentia R **13** tamen B imprudentes B *(*inp-*)* KS **14** coarguent HM **15** conuincent HM ex] uel ex KSR *Win, ft. recte; u. Heck, 1972, 176* hoc *om.* B **16** atque] et DVHM ipse D[ac] **17** nośn B[ar] imperiti . . . possunt *om.* B[1]*, in mg. inf. signis* ·hd *et* ·hs *usa suppl.* B[3] **18** et] ac HM ut *s.l.* B[3] **18–p. 511, 1** stultitiam suam dum *ex* -tia quando *ut uid. (quaedam iam mutauit m.2)* B[3]

tiam suam dum minuere uolunt augeant. longe diuersa sunt carnificina et pietas nec potest aut ueritas cum ui aut iustitia cum *465* crudelitate coniungi. 18 sed merito non audent de rebus quidquam docere diuinis, ne et a nostris derideantur et a suis deserantur. 5 19 nam fere uulgus, cui simplex incorruptumque iudicium est, si mysteria illa cognoscat in memoriam mortuorum constituta, damnabit aliudque uerius quod colat quaeret. 'hinc fida silentia sacris' instituta sunt ab hominibus callidis, ne sciat populus quid colat. 20 cum autem nos in eorum doctrinis uersemur, cur nobis 10 aut non credunt, qui utrumque nouimus, aut inuident, quia falsis uera praetulimus? – sed defendenda sunt, inquiunt, suscepta publice sacra. – 21 o quam honesta uoluntate miseri errant! sentiunt enim nihil esse in rebus humanis religione praestantius eamque summa ui oportere defendi, sed ut in ipsa religione sic in de- 15 fensionis genere falluntur. 22 defendenda enim religio est non

Epit.: 5, 19, 20 sed . . . sacra] 48, 1 . . . defendant 22–23] *cf.* 48, 7 unde . . . recusantem

Auct.: **7–8** Verg. Aen. 3, 112

Test.: **11–p. 512, 1** sed . . . moriendo] Lucif. moriend. 11 l. 38–48 D.

Codd.: **11** *hinc fere coepit* G *p. 176, in qua nihil nisi singulas litt. § 23 agnouit Brandt, 1884, 312; ceterum extant* B DV A HM KS R

1 uoluerunt B[1] *(corr.* B[3]*)* HM audeant B[1], *corr.* B[3] carnifices et *ex* -fices nec B[1], *corr.* B[3] **3** credelitate D[ac] V, credul- M[ac] coniugi D[ac] V **4** et *post* ne *om.* KS*;* aut R a *s.l.* H et *ante* a suis] aut R deserant V*;* diserentur HM **5** fere] *post* f *1 litt. eras.,* r *in ras. m.3,* B cui] cum KS incorruptum B[1], *corr.* B[2] **5–6** si . . . illa] cumiseria illa B[1], cum miseriam illam B[2], *corr.* B[3] **6** cognoscant B[1], *corr.* B[3] memoriam DAKS, -a *cet.; u. Win ad l.* **7** damnauit B[1] *(corr.* B[2]*)* D[ac] AKS quaerit B **8** instituta sunt] *ex 20 fere litt. siue receptis siue erasis, alt.* i *et alt.* t *insertis rest.* B[3]*;* institutas K[1] S **10** uident B[1], *corr.* B[3] **11** publica B **12** o *om.* HM honestam*?* B[ar] uoluptate B[1], *corr.* B[3] **14** defensionis *ex* -nes B[3] **15** est enim religio R

occidendo sed moriendo, non saeuitia sed patientia, non scelere sed fide. illa enim malorum sunt, haec bonorum, et necesse est 23 bonum in religione uersari, non malum. nam si sanguine, si tormentis, si malo religionem defendere uelis, iam non defendetur illa, sed polluetur atque uiolabitur. nihil est enim tam 5 uoluntarium quam religio, in qua si animus sacrificantis auersus *466* 24 est, iam sublata, iam nulla est. recta igitur ratio est, ut religionem patientia uel morte defendas; in quo fides conseruata et 25 ipsi deo grata est et religioni addit auctoritatem. nam si is qui in hac terrestri militia regi suo fidem seruat in aliquo egregio 10 facinore, si post uixerit, acceptior fit et carior, si perierit, summam consequitur gloriam, quod pro duce suo morte occubuerit, quanto magis imperatori omnium deo fides seruanda est, qui non tantum uiuentibus, sed etiam mortuis praemium potest uir- 26 tutis exsoluere? igitur dei cultus, quoniam militia caelestis est, 15 deuotionem maximam fidemque desiderat. quomodo enim deus aut amabit colentem, si ipse non ametur ab eo, aut praestabit

Epit.: 5, 19, 24 . . . defendas] *cf.* 48, 4 . . . recte 24–25] *cf.* 61, 1–2

Test.: **9** § 25] *cf.* Lucif. moriend. 11 l. 45–50 Diercks

1 moriendo *exp. et in mg.* uiuis A scelere] cel *in ras. m.2* V **2** sint HM **3** bonum] bonorum B malorum *ex* -lum B[2] **4** defenditur B **5** polluitur B uiolatur B*;* uolab- H **6** animi A **7** est iam] etiam A *hoc* iam *in mg. pro eras.* sub *(ante* sublata*)* H*, om.* M sublata iam] supplicatio B recta *ex* -te A **8** patientiae B[ar] qua B est ipsi B[ar] **9** addidit D auctoritate H **10** militia *ex* milia AM[2] *post* aliquo *exp.* et in B[3] **11** postea DV ⟨et⟩ acceptior *Br cl. Lucif.* perierit] mortuus fuerit HM summa V **12** consequetur HM gloriam consequitur AKS mortem B[ar] D[1] *(antea s.l.* in D[2]*)* V*;* mort R[1] **14** praemium *om.* A **14–15** potest . . . exsoluere] mortis exsoluet B uirtutes A **15** militia BAM[2] KSR *Wlosok, 1960, 189 n. 23, Mo, Win;* -ae DVHM[1] *Br* est *om.* R **16** fidem B[ac] enim *s.l.* B[3] **17** amauit HM ab eo *ex* deus*?* B[3]*;* ab ea R autem B[ar] praestabit] quomodo p. B

petenti quidquid orauerit, cum ad precandum neque ex animo neque obseruanter accedat? 27 isti autem cum ad sacrificandum ueniunt, nihil intimum, nihil proprium diis suis offerunt, non integritatem mentis, non reuerentiam, non timorem. peractis ita-
5 que sacrificiis inanibus omnem religionem in templo et cum templo sicut inuenerant relinquunt nihilque secum ex ea neque adferunt neque referunt. 28 inde est quod eiusmodi religiones neque bonos facere possunt neque firmae atque immutabiles esse. traducuntur itaque ab his homines facile, quia nihil ibi ad
10 uitam, nihil ad sapientiam, nihil ad fidem discitur. 29 quae est enim superstitio illorum deorum? quae uis? quae disciplina? *467* quae origo? quae ratio? quod fundamentum? quae substantia? quo tendit aut quid pollicetur, ut ab homine possit fideliter seruari fortiterque defendi? in qua nihil aliud uideo quam ritum ad
15 solos digitos pertinentem. 30 nostra uero religio eo firma est et solida et immutabilis, quia iustitiam docet, quia nobiscum semper est, quia tota in animo colentis est, quia mentem ipsam pro sacrificio habet. illic nihil exigitur aliud quam sanguis pecudum et fumus et inepta libatio, hic bona mens, purum pectus, inno-

Epit.: 5, 19, 30] *cf.* 60, 8 . . . placatur

1 petenti HMR *Heck, 1972, 183 n. 78, Win;* pr(a)ecanti *cet., Br, Mo* **2** obsecranter DV iusti V[ar] autem] enim B **4** non *ante* timorem] in KS **5** *post* cum *eras.* in B **6** uenerant H nihil B ex ea *om.* B **7** adfuerunt D[ar] referunt] adf- V[ac] A[ac] inde] id DV **8** possint D firmae DVR *(*-me*);* -mos BAM *(*o *sup. eras. litt)* KS, -mes H inmutabiles, in *eras., s.l.* semper *eras., quod add. m.2,* B esse *om.* AKS **9** traducantur B[1], *corr.* B[3] hominibus B **10** fidem] uitam A **10–12** quae *ante* est, uis, origo, substantia] quam HM[ac] **11** uis quae] eius|que, que *del.,* D **12** quae ratio *om.* KS **14** defendendi D[ac] V quam *s.l. pro exp.* ad D **15** nostro D[ac] V eo *in fine lin. m.3?* B est *s.l.* B[3]*;* est et] est eo A **16** iustitia V *(*D *deest)* **17** quia *ante* mentem *s.l.* B[3] **18** *post* illic *exp.* enim V *(*D *deest)* **18–19** sanguis . . . hic *om.* DV **19** et *post* fumus *om.* B

cens uita; illuc ueniunt sine dilectu adulterae impudicae, lenae procaces, obscenae meretrices, ueniunt gladiatores latrones fures uenefici et precantur nihil aliud quam ut scelera impune com-
31 mittant. quid enim latro sacrificans aut gladiator roget nisi ut occidant? quid uenenarius nisi ut fallat? quid meretrix nisi ut 5
plurimum peccet? quid adultera nisi aut mortem uiri aut ut sua impudicitia celetur? quid leno nisi ut multos bonis exuat? quid
32 fur nisi ut plura compilet? hic uero etiam leui communique peccato locus nullus est et si quis ad sacrificium non integra conscientia uenerit, audit quae illi deus comminetur, ille qui 10
latebras cordis uidet, qui peccatis semper infestus est, qui exigit iustitiam, qui fidem poscit. quis hic malae menti aut malae preci
33 locus est? at illi infelices nec ex sceleribus suis intellegunt, quam malum sit quod colunt, quandoquidem flagitiis omnibus inquinati ueniunt ad precandum et se pie sacrificasse opinantur, 15
468 si cutem lauerint, tamquam libidines intra pectus inclusas ulli
34 amnes abluant aut ulla maria purificent. quanto satius est mentem potius eluere, quae malis cupiditatibus sordidatur, et uno uirtutis ac fidei lauacro uniuersa uitia depellere! quod qui fecerit, quamlibet inquinatum ac sordidum corpus gerat, satis pu- 20
rus est.

Codd.: **16** *in* tam | *desinit* A *fol. III^v; hinc extant* B DV HM KS R

1 illic KS **1–2** lenae . . . meretrices] m. l. p. o.*, ord. lineolis rest.,* B **2** procaces *om.* A*;* preca- V latrones *s.l. m.1?* S **3** ut *om.* R **4** ut *ante* occidant *om.* H **5** quid meretrix] q. enim *(exp.)* m. V **6** aut] ut B mortem aut HM aut ut V² A*;* ut B*;* aut V¹ *cet.* **7** *ante* celetur *2 litt. eras.* B celeret D¹ V leno BDVAHMR *Mo, Win;* leo K*;* leno uel lena S*;* lena *edd., Br ft. recte* multos *om.* A bonis *ex* -nos*?* B exsuat A **9** est nullus BAKS integer B **10** audit *s.l.* B³ communiter DV **12** quis] qui HM **13** at] ut DV*;* et A nec ex] nec BHM*;* ne ex A celeribus D*;* scerer- V **15** se pie *ex* saepe B³ sacrificare VHM *(*D *deest)* **16** si cutem] ut *(exp. m.3)* si c. B*;* si autem D*;* sic autem*,* a *s.l.,* V laberint V *(*D *deest)* tam HM¹ *ante* ulli *eras.* quosn*?* B **18** eiuere V^ac R¹ **19** pellere B quis B^ar

20. Ipsi autem quia nesciunt uel quid uel quomodo sit colendum, caeci et imprudentes in contrarium cadunt. adorant itaque hostes suos, latrones et interfectores suos uictimis placant et animas suas cum ture ipso cremandas aris detestabilibus imponunt. (2) irascuntur etiam miseri quod non simul et alii pereant, incredibili mentium caecitate. quid enim uideant qui solem non uident? quasi uero si dii essent, indigerent hominum auxilio aduersus contemptores suos. quid ergo nobis irascuntur, si illi nihil possunt? nisi quod ipsi deos suos destruunt, quorum potestate diffidunt, magis inreligiosi quam qui omnino non colunt. (3) Cicero in suis Legibus cum 'caste' ad sacrificia praeciperet accedere, 'pietatem' inquit 'adhibento, opes amouento. qui secus faxit, deus ipse uindex erit.' (4) recte hoc quidem; neque enim fas est desperare de deo, quem ideo colas, quia potentem putes. nam quomodo uindicare iniuriam colentis potest, si suam non potest? *469* (5) libet igitur ex iis quaerere, cui potissimum praestare se putent cogendo inuitos ad sacrificium. ipsisne quos cogunt? at non est

Epit.: 5, 20, 2 quasi . . . 4 non potest] 48, 1 primum . . . 3 defendendus 5 . . . sacrificium] 48, 6 . . . faciunt 5 ipsisne . . . recusanti] 48, 7

Auct.: **11–13** Cic. leg. 2, 19 **14–15** nam . . . non potest] *cf.* Cypr. Demetr. 14, 1*; de fontibus cc. 20–23 cf. etiam Heck, 1987 (u. supra p. LXXXIII), 193–206* **16** § 5] *cf.* Tert. Scap. 2, 2

1 ipsi BHMKSR *edd., Win;* isti DV *edd. (prob. Buen), Le, Br, Mo* **2** inprouidentes DV in] et in HM **4** cremanda sacris S aris *ex* suis*?* B3 **5** miseri] m. uero HM simul et R *Hm (coni.), Br;* similes *cet.; cf. Br ad l. et Heck, 1972, 185 n. 90* **8** aduersum HM nobis] bonis B **9** quorum] de q. DV potestati KS **12** pietate B adhibento D *(*n *exp.)* VK*;* -nt BHMR *(*ath-*);* -ndo S*; cf. Win ad l.* opus *sic ex* opos H amouento D *(*n *exp.)* VKS*;* -nt HMR*;* admouento*, sup.* t *m.1 uel 2* d*, sed eras.,* B qui] hoc qui R **13** faxit *ex* fassit B3*,* facsit DVM*,* faxsit H ipse . . . erit] erit ultor KS recto HMKS nec R **14** potentem *ex* potestatem B3*;* putenter *sic* KS **15** colentis iniuriam HM colentes Kac R si potest DV si] nisi Bar*;* qui HM **16** iis R*,* his *cet.* putet B **17** at] an BK *(in ult. lin. pag.; sub* an *m.2?* at*)*

6 beneficium quod ingeritur recusanti. – sed consulendum est etiam nolentibus, quando quid sit bonum nesciunt. – cur ergo tam crudeliter uexant cruciant debilitant, si saluos uolunt? aut unde pietas tam impia, ut eos miseris modis aut perdant aut 7 inutiles faciant, quibus uelint esse consultum? an uero diis 5 praestant? at non est sacrificium quod exprimitur inuito. nisi enim sponte atque ex animo fiat, exsecratio est, cum homines 8 proscriptione iniuriis carcere tormentis adacti faciunt. si dii sunt isti qui sic coluntur, uel propter hoc solum colendi non sunt, quod sic coli uolunt, digni scilicet detestatione hominum, 10 quibus cum lacrimis, cum gemitu, cum sanguine de membris 9 omnibus fluente libatur. at nos contra non expetimus, ut deum nostrum, qui est omnium uelint nolint, colat aliquis inuitus, nec si non coluerit, irascimur. confidimus enim ⟨in⟩ maiestatem eius, qui tam contemptum sui possit ulcisci quam etiam seruorum 15 10 suorum labores et iniurias. et ideo cum nefanda perpetimur, ne uerbo quidem reluctamur, sed deo remittimus ultionem, non ut ii 470 faciunt, qui defensores se deorum suorum uideri uolunt et sae- 11 uiunt efferate aduersus non colentes. ex quo intellegi datur,

Epit.: 5, 20, 6] 48, 8 . . . nolenti 7] 48, 6 si diis . . . dolorem 9 confidimus . . . 10 ultionem] 48, 4 nec re . . . ultionem

Auct.: **12–13** deum . . . uelint] *cf.* Tert. apol. 24, 10 **16–17** ideo . . . ultionem] *cf.* Tert. Scap. 2, 11. Cypr. Demetr. 17, 1

1 colendum B **2** ego B[ac] **3** delibant B[1], *corr.* B[3] **3–4** si . . . eos] si sal *eras., cet. om.* R **3** uolunt *ex* -lent H **4** miseris] se *exp.* B[3] **6** praestat KSR at] an B*; om.* HM est *ex* et B[2] **7** ex *om.* B anima H[ac] **8** di R[1] **9–10** colendi . . . quod *om.* B **10** coli] se c. HM dignis H **11** cum *ante* sanguine *om.* KS*;* de R **12** dominum H **13** uelint *(*n *eras.)* nolit B, uelit nolit HMR **14** irascemur B in maiestatem *Heck, 1987 (u. p. LXXXIII), 195 n. 37;* maiestatem BR*Mo;* -te DVKS *Br, Win;* -ti HM **15** quod *ex* qui B[3] sui] quo *et 1 litt. inc.* B[1], suum B[2] KS poscit DV **16** suorum *om.* D cum] c. tam HM **17** ii R, hii B, hi *cet.* **18** se *in fine lin.* B[3]*;* esse KS **19** effurate B[1], *corr.* B[3]*;* -rat D

quam non sit bonum deos colere, quoniam bono potius adducendi homines ad bonum fuerant, non malo; sed quia illud malum est, etiam officium eius bono caret. 12 – at enim puniendi sunt qui destruunt religiones. – num peius nos destruimus quam 5 natio Aegyptiorum, qui turpissimas bestiarum ac pecudum figuras colunt, quaedam etiam pudenda dictu tamquam deos adorant? num peius quam idem ipsi, qui cum deos colere se dicant, tamen eos publice turpiterque derident, de quibus etiam mimos agi cum risu et uoluptate patiuntur? 13 qualis haec religio aut 10 quanta maiestas putanda est quae adoratur in templis, inluditur in theatris? et qui haec fecerint, non poenas uiolati numinis pendunt, sed honorati etiam laudatique discedunt. 14 num peius nos destruimus quam quidam philosophi, qui omnino nullos esse deos aiunt, sed omnia sua sponte nata, omnia fortuito fieri quae 15 geruntur? num peius quam Epicurei, qui esse quidem deos, sed curare quidquam negant, neque irasci eos neque gratia commoueri? 15 quibus dictis utique persuadent colendos omnino non esse, siquidem nec colentes respiciunt neque non colentibus irascuntur. praeterea cum contra metus disserunt, nihil aliud ef-20 ficere conantur quam ut nemo deos timeat. et haec tamen ab hominibus et audiuntur libenter et disseruntur impune.

Epit.: 5, 20, 12 . . . religiones] 50, 1 . . . execrantur 12 num . . . 13 discedunt] 50, 3 . . . honoratur 14] 50, 3 cur audiuntur . . . disserunt

Codd.: **8** *ab* etiam *redit* P *(u. 5, 17, 22); extant* B DV P HM KS R

1 non sit] sit *(del.* D*)* n. s. DV **4** num] non B H[ac] potius B **5** ac *om.* DV **7** num] non B cum *s.l.* B[3] se *s.l.* B[3] **9** uoluntate B **10** pudenda R[1] quae] quam HM[ac] **11** quia D hoc B **12** num] non B **13** distruimus P nullos] ull *in ras.* P **14** fortuitu D[ac] P *(u. 1, 2, 1);* furtuito H **15** gerentur D[ac] num] non B*;* nem P[ac] **16** nec irasci B **17** ubique B[ac]*;* itaque D **18** colentis DV neque non colentibus *bis* P[1]*, pr. del.* P[2] **19** irascantur P[ac]*;* -cunt cur HM metum HM **20** timeant D[ac] **21** omnibus P[1]*, corr.* P[2] audientur M[1] disserentur B

1 21. Non ergo ideo aduersus nos insaniunt, quia dii non
471 coluntur a nobis – a multis enim non coluntur –, sed quia 'ueri-
tas' penes nos est, quae, ut est uerissime dictum, 'odium parit'.
2 quid igitur existimabimus nisi nescire illos quid patiantur?
pergitur *feruntur* 5
enim caeco et inrationabili furore, quem nos uidemus, illi ne-
3 sciunt. non enim ipsi homines persequuntur, qui causam cur
irascantur innocentibus non habent, sed illi spiritus contaminati
ac perditi, quibus ueritas et nota est et inuisa, insinuant se men-
4 tibus eorum et instigant nescios in furorem. hi enim, quamdiu 10
pax est in populo dei, fugitant iustos et pauent, et cum corpora
hominum occupant animasque diuexant, adiurantur ab iis et
5 nomine dei ueri fugantur. quo audito tremunt et exclamant et
uri se uerberarique testantur et interrogati qui sint, quando uene-
rint, quomodo in hominem inrepserint, confitentur. sic extorti et 15
6 excruciati uirtute diuini nominis exulantur. propter haec uer-
bera et minas sanctos et iustos uiros semper oderunt. et quia per
se nocere iis nihil possunt, publicis eos odiis persequuntur, quos

Epit.: 5, 21, 1 ueritas . . . parit] 47, 5 3–5] *cf.* 46, 7

Auct.: **2–3** Ter. Andr. 68 **7** §§ 3–5] *cf.* Cypr. Demetr. 15, 1–3

Test.: **5–10** pergitur . . . furorem] *cf.* Lucif. moriend. 12 l. 2–3 Diercks

1 aduersum BPHMKS **2** a nobis . . . non coluntur *om.* BP ueritas *om.* R **3** nos est *ex* noscet P[2]*;* non est R qui HM[ac] **4** igitur] ergo B quid illos*, ord. lineolis rest. m.2,* B patiuntur VK[ac] *(*D *deest)* **5** pergitur BDVP*;* perig- H[ar]*,* peraguntur *ex* peragit- M*,* pergit perferuntur KS*;* feruntur R *ex retractatione; u. Heck, 1972, 180* **7** omnes KS quia B[ar] KS cum P **8** irascuntur M **9** hac B[ar] **10** et *om.* HM hii P **12** diu uexant B[ar]*;* uex- *post 2 litt. eras.* M iis R*,* his *cet.* **13** et *post* tremunt *om.* BPKS **15** quod modo P homine SR torti P **16** exulantur*, pr.* u *ex* o *m.1,* n *s.l. m.2,* B*,* exol- VR*,* exsol- HM[ac]*,* exsul- M[pc]*;* excol- D*;* exulta- KS*;* effuga- P uerba PM **17** uiros *ex* uer- B[2]*;* et u. K **18** iis R*,* his VKS *(*D *inc.), om.* B*;* is *s.l.* P*;* ipsi HM

sibi graues sentiunt, exercentque saeuitiam quam uiolentissime possunt, ut aut eorum fidem minuant per dolorem aut, si id efficere non quiuerint, auferant omnino de terra, ne sint qui possint eorum nequitiam coercere. 7 non me fugit quid responderi e contrario possit: cur ergo deus ille singularis, ille magnus, *472* quem rerum potentem, quem dominum omnium confiteris, haec fieri patitur nec cultores suos aut uindicat aut tuetur? cur denique qui eum non colunt, et opulenti et potentes et beati sunt et honoribus regnoque potiuntur eosque ipsos dicioni suae ac potestati subiectos habent? – 8 reddenda et huius rei ratio est, ne quid remaneat erroris. nam in primis haec causa est cur existimetur religio dei uim non habere, quod inducuntur homines specie terrenorum ac praesentium bonorum, quae ad curam mentis nullo modo pertinent. quibus quia carere iustos uident et afluere iniustos, et dei cultum inanem arbitrantur, in quo inesse illa non cernunt, et deorum ritus aestimant ueros, quoniam cultores eorum et diuitiis et honoribus et regnis fruantur. 9 uerum hi qui sunt in hac existimatione non perspiciunt altius uim rationemque hominis, quae tota non in corpore, sed in mente est. 10 nihil enim uident amplius quam uidetur, corpus scilicet. quod quia oculis manuque tractabile est, imbecillum fragile mortale est; cuius

1–2 quam . . . possunt] *ord. lineolis in* u. q. p. *mutauit m.1 uel 2* B **3** quieuerint B auferant *edd., Br;* -ntur *codd.* qui possint *om.* P*;* omnino q. p. HM **4** nequitias B non me] nonne D fugat R **5** ille magnus *om.* DV **6** rerum *s.l.* P2 potentem . . . omnium] p. quem p. deum o. P **7** patiantur P*;* -tiatur HM aut *om.* HM uindicant VMar tueatur M cur] cum HM **9** patiuntur KS *(*paci-*)* conditioni HM **10** et *s.l.* P2 rei *s.l.* B2 **11** qui remaneant*, alt.* n *s.l. m.2,* B errores *ex* -ris B2*;* terr- Har **13** praesentiae Dac **14** quibus *om.* B quia quibus Hac **14–15** uident . . . iniustos *om.* V **14** affluere KS*,* á fluere R **15** et *ante* dei *om.* P illam P **16** existimant B*, prob. Br* **17** deorum KS et *post* diuitiis *om.* HM hi *codd. nisi quod* hii P*,* ii *edd., Br* **18** haec Har Mar altus KS **19** tota *om.* B **20** quam ⟨quod oculis⟩ *Br; trad. def. St 245 sq.* **21** inbeccillum Bar*;* i. . . . est *in mg. inf.* P2

sunt illa omnia bona quae cupiditati ac miraculo sunt, opes honores imperia, quoniam corpori adferunt uoluptates, et ideo tam
11 caduca sunt quam corpus est ipsum. animus uero, in quo solo est homo, quoniam subiectus oculis non est, nec bona eius aspici possunt, quae in sola uirtute sunt posita, et ideo tam stabilis et 5 constans et perpetuus sit necesse est sicut ipsa uirtus, in qua est animi bonum.

1 22. Longum est uniuersas uirtutis species promere, ut de singulis doceam, quam necesse sit sapientem ac iustum uirum *473* longe ab illis omnibus bonis abhorrere; quibus quia fruuntur 10
2 iniusti, deorum cultus ueri et efficaces esse creduntur. quod ad praesentem pertinet quaestionem, satis est si ex una uirtute id probemus quod intendimus. nempe magna et praecipua uirtus est patientia, quam pariter et uulgi publicae uoces et philosophi
3 et oratores summis laudibus celebrant. quodsi negari non pot- 15 est, quin summa sit uirtus, necesse est iustum et sapientem uirum in potestate esse hominis iniusti, ut capiat patientiam. patientia est enim malorum quae aut inferuntur aut accidunt cum
4 aequanimitate perlatio. ergo iustus ac sapiens quia uirtutem capit, habet in se patientiam; qua carebit omnino, si nihil patie- 20
5 tur aduersi. contra qui in rebus prosperis agit, impatiens est et uirtute maxima caret; impatientem dico, quia nihil patitur.

Test.: **19–20** iustus . . . patientiam] *cf.* Zeno 1, 4, 12

3 caduca] casu P est ipsum *Heck, 1972, 185 n. 90 ex* i. est R*;* ipsum *tantum cet., Br* **5** quae *ex* qua B2 **8** uirtutum HM promereri Har **10** illi KS1 omnibus KSR*, om. cet., Br; u. Heck, 1972, 176* **11** iniusti *ex* -te B2 et *om.* B credantur B **13** quod intendimus *om.* KS **14** uoces publicae KS **15** quod D **16** qui P necesse est *ex* -cesses P2 **18** patientia] -am Bar **19** perlatio] perfert, fert *ex* l *et aliis litt. eras.,* B3 **20** patientiam] sapientiam B1 *(corr.* B3*)* P*;* pentiam Hac*;* pa|pientiam *(uix* sa|pi-*)* Rac quia Mar S1 patiatur B*;* -titur HM **21** agit] a. id est in opibus in honore in regnis R *siue ex 5, 21, 8 siue ex retractatione; u. Heck, 1972, 191* **22** maximam Bar qui R

innocentiam quoque seruare non potest, quae et ipsa iusto et sapienti uiro propria uirtus est, 6 sed et nocet saepe et concupiscit aliena et rapit quae cupierit per iniuriam, quia uirtutis expers uitio peccatoque subiectus
5 est *dominari adfectat in liberos, quia temperantiam non habet,* et fragilitatis oblitus animo insolenter elato tumet. inde iniusti ac deum nescientes et diuitiis et potentia et honoribus florent. haec enim cuncta iniustitiae praemia sunt, quia et perpetua esse non
10 possunt et per cupiditatem uiolentiamque quaeruntur. 7 iustus uero ac sapiens quia 'illa omnia humana', ut est a Laelio dictum, *474* 'sua bona diuina iudicat', nec alienum quidquam concupiscit, ne quem contra ius humanitatis laedat omnino, nec ullam potentiam honoremue desiderat, ne cui faciat iniuriam – scit enim
15 cunctos ab eodem deo et eadem condicione generatos iure fraternitatis esse coniunctos –, 8 sed et suo contentus et paruo, quia fragilitatis suae memor, non amplius quaerit quam unde uitam sustentet, et ex eo ipso quod habuerit impertit etiam non habenti,

Auct.: **11–12** illa . . . iudicat] *u. 5, 18, 4* **16** et . . . paruo] *u. 5, 8, 6*

1 quae] quia B ipso P^ac et *post* iusto] ac B **3** uirtus V^ac M^1 **5–6** est *om.* R, dominari affectat . . . habet KSR, *om. cet., edd., Br, potius retractationi adnumeranda quam omisso* est *recipienda ut unicus Lact. textus; u. Heck, 1972, 180 sq. et Win ad l.* **7** fragilitas B^1, *corr.* B^2*;* -gilatis V^1 animo *ex* -mum B^3 relato, r *exp. m.2?,* P elato tumet] elatum et B^1, -to, et *exp.,* B^3*;* -to tum est HM^ar *(*-to M^pr*)* iniustitia, a *solam exp. m.2,* P **9** et *post* quia] t *in ras. m.2* B **10** per *om.* S cupiditate *ex* -tem S^pr uiolantiamque DV*;* uol- H^ac*;* -tiaque *ex* -tiamque S^pr **11** ac sapiens] s. est P humana . . . dictum] h. sunt ut a l. d. est HM est *ex* et B^2 a lelio *in ras.* B^3 *sup.* lęlio *repet.* dictum V^2 **12** bona| diuina, ona *in ras., in init. lin. 1 litt. inc. et* un *eras.,* D iudicant V^ac **13** quem *ex* que B^2 contra ius] -trarius M^ar KS^ar **14** nec|ui B^1 *(et* S*),* ne|cui B^2 **15** et *om.* P eodem R **16** contentos *ex* -tus B^2*;* -temptus KS **18** sustentat H ipso *in fine lin.* B^3 non habenti] benti *tantum in init. pag.* H

9 quia pius est; pietas autem summa uirtus est. eo accedit quod uoluptates caducas uitiosasque contemnit, quarum causa opes appetuntur, quoniam continens est ac libidinum uictor. idem nihil tumoris atque insolentiae gerens non extollit se altius nec erigit superbum caput, sed placidus et concors et communis et 5
10 planus est, quia condicionem suam nouit. cum ergo iniuriam nulli faciat nec aliena cupiat nec sua quoque si ui auferantur defendat, cum sciat etiam inlatam iniuriam moderate ferre, quia uirtute praeditus est, necesse est iustum hominem subiectum esse iniusto et contumeliis adfici ab insipiente sapientem, ut et 10 ille peccet, quia iniustus est, et hic in se uirtutem habeat, quia
11 iustus est. si quis autem uolet scire plenius, cur malos et iniustos deus potentes beatos diuites fieri sinat, pios contra humiles miseros inopes esse patiatur, sumat eum Senecae librum, cui titulus est 'quare bonis uiris multa mala accidant, cum sit pro- 15 uidentia'. in quo ille multa non plane imperitia saeculari, sed
475 12 sapienter ac paene diuinitus elocutus est. 'deus' inquit 'homines pro liberis habet, sed corruptos et uitiosos luxuriose ac delicate patitur uiuere, quia non putat emendatione sua dignos.

Auct.: **17–p. 523, 3** Sen. dial. 1 *summatim reddi post alios putat Lausberg, 1970, 4. 16. 40, sed uariis ex fontibus composita Sen. solius auctoritati tribui censet C. Lo Cicero, Orpheus N.S. 12, 1991, 378–410*

1 est. eo accedit *Le, Heck, 1972, 185 n. 90, Win; _ (pro om.* est*)* | eo a. R*,* est a. eo PKS*;* a. *tantum* B*;* et a. DV*;* est a. HM *Br, Mo* **2** quorum BKS **4** tumortis K[ar] S*;* timoris R **5** caput *om.* P et *ante* concors] ut P et *post* concors] est B[ar] **7** sua] si sua R si ui] si *(s.l. m.2)* sibi B*;* si KS*;* sibi R*; post* ui *1–2 litt. eras.* D **8** inlatam *in fine lin.* B[3] modeste P ferre *ex* fere P[2] **10** insipientem P sapientem *om.* BP **11** hic *om.* HM in *eras.* B se uirtutem] seruitutem BKSR habeat *ex* abeat B qui HM **12** est et *(exp. m.2)* si P uolet] u. | et H **13** beatos] et b. S **14** sumat *ex* mat B[2] **16** non *om.* P saecularis V *(*D *deest)* **17** elocutus *om.* P **18** luxoriose DVHM **19** dedicate KS[ac] delicate . . . quia *om.* R

bonos autem, quos diligit, castigat saepius et adsiduis laboribus
ad usum uirtutis exercet nec eos caducis ac mortalibus bonis
corrumpi ac deprauari sinit.' 13 unde nemini debet mirum uideri,
si pro nostris saepe delictis castigamur a deo. immo uero cum
5 uexamur ac premimur, tum maxime gratias agimus indulgentis-
simo patri, quod corruptelam nostram non patitur longius pro-
cedere, sed plagis ac uerberibus emendat. ex quo intellegimus
esse nos deo curae, quibus, quoniam peccamus, irascitur. 14 nam
cum posset populo suo et opes et regna largiri sicut dederat ante
10 Iudaeis, quorum nos successores ac posteri sumus, idcirco eum
uoluit sub aliena dicione atque imperio degere, ne rerum pros-
perarum felicitate corruptus in luxuriam laberetur ac dei prae-
cepta contemneret sicut illi maiores nostri, qui saepe terrenis ac
fragilibus his bonis eneruati aberrarunt a disciplina et legis
15 uincla ruperunt. 15 prouidit ergo quatenus cultoribus suis prae-
staret quietem, si mandata seruassent, et tamen eos emendaret, si
praeceptis non obtemperassent. 16 itaque ne tam corrumperentur
otio quam patres eorum licentia, premi eos uoluit ab iis, in quo- *476*
rum manibus eos collocauit, ut et labentes confirmet et corrup-
20 tos ad fortitudinem reparet et fidos experiatur ac temptet. 17 quo-
modo enim potest imperator militum suorum probare uirtutem,

2 ac] a KS bonis *s.l.* H **3** corrumpit P nemini] nec B mirum debet BPKS **5** tunc B agamus P^{ac} **6** patri] deo *(s.l. m.3)* patri B **6–7** non . . . plagis *om.* R **8** nos esse BH, nos *om.* M quoniam] et *(s.l. m.2)* qñ *ex* qm̃, *i. e.* quando *ex* q. S **10** quorum] cuius HM eum *in ras. 4 litt.* B^3 **11** degere ne] de genere R ne rerum *om. m.1,* ne *s.l. m.2,* KS rerum] de r. B prosperarum *om.* PKS **12** corrupti B luxuriam BH *(*-xor-*)* M, -iem *cet., Win; cf. 4, 10, 11* laberentur B*;* labetur D^{ac} V, labretur *sic* D^{pc} **13** contemnerent B **13–14** fragilibus ac terrenis P **14** aberrauerunt B et *om.* P legis] dei R **15** uincula BD*;* -culaque P **17** ne *ex* nec P^2 corrumperentur *(ex* -mppe-*)* H*;* -rent *ex* -ret M^2 **18** iis R, is D, his *cet. ft. recte* **19** et] eos P labentis VR *(*D *deest)* **20** fides DV temperet S^1 **21** enim] ergo B

nisi habuerit hostem? et illi tamen aduersarius exsurgit inuito, quia mortalis est et uinci potest, deo autem quia repugnari non potest, ipse aduersarios nomini suo excitat, non qui contra ipsum deum pugnent, sed contra milites eius, ut deuotionem ac fidem suorum uel probet uel corroboret, donec pressurae uer- 5 18 beribus diffluentem corrigat disciplinam. est et alia causa cur aduersus nos persecutiones fieri sinat: ut dei populus augeatur, 19 nec est difficile monstrare cur aut quomodo id fiat. primum fugantur a deorum cultibus plurimi odio crudelitatis; qui enim talia sacrificia non horreant? deinde placet quibusdam uirtus ac 10 fides ipsa. nonnulli suspicantur deorum cultum non sine causa malum putari a tam multis hominibus, ut emori malint quam id 20 facere quod alii faciunt, ut uiuant. aliquis cupit scire quodnam sit illud bonum, quod ad mortem usque defenditur, quod omnibus quae in hac uita iucunda sunt et cara praefertur, a quo nec 15 bonorum nec lucis amissio nec dolor corporis nec uiscerum cru- 21 ciamenta deterrent. ualent haec plurimum, sed illae maxime *477* causae nostrorum numerum semper auxerunt: audit circumstans populus inter ipsa tormenta dicentes non sacrificare se lapidibus humana manu factis, sed deo uiuo qui sit in caelo. multi hoc 20

1 habuerint BDV surgit P **2** qua M deo] adeo DV*;* ideo P qua *ex* quia S[2] **3** aduersarius D **4** sed] s. qui P **5** uel *ante* probet *s.l.* B[3] donec] deo non DV pressurae] -ra et B*; om.* P **6** defluentem B colligat P*;* corrigant HM disciplina D et *om.* R **7** aduersus R, -sum *cet.* fieri] sacri D **8** monstrari B id *om.* HM **9** fugiantur KS cultoribus DV plurimi *ex* primi *(quod exp. m.1 uel 2)* B[3] qui S[2] *edd.;* cum H[1]*;* cui H[2] S[1] *cet.; u. Buen ad l.* **10** orreant KS placent R ac] ad P **11** ipsas K[1] **12** a *om.* BR mori R **13** quod] quam D[ac] quidnam KS quodnam sit *bis* R **14** bonorum KS **15** iocunda DPSHM *(*o *ex* u DP[2] S*)* sunt *om.* HM praeteritur DV nec *in mg.* D **16** bonorum] honor B amisso M, -ssoo S[ac] **17** deterrent *ras. ex* d. eum*?* P ille B[1] *(corr.* B[2]*)* DPMKS maximae VPM **19** se *om.* HM lapidis DV **20** humana *eras.* S humanam ut facitis*, pr.* i *s.l. m.2,* P

uerum esse intellegunt et in pectus admittunt. deinde, ut fieri 22
solet in rebus incertis, dum inter se inuicem quaerunt quae sit
huius perseuerantiae causa, multa quae ad religionem pertinent
diuulgata ac per rumorem uicissim aucupata discuntur; quae
5 quia bona sunt, placeant necesse est. praeterea ultio consecuta, 23
sicut semper accidit, ad credendum uehementer impellit. ne haec
quidem leuis causa est, quod immundi daemonum spiritus ac-
cepta licentia multorum se corporibus immergunt, quibus postea
eiectis omnes qui resanati fuerint adhaerent religioni cuius po-
10 tentiam senserunt. hae tot causae in unum collatae magnam 24
deo multitudinem mirabiliter adquirunt.

23. Quidquid ergo aduersus nos mali principes moliuntur, 1
fieri ipse permittit. et tamen iniustissimi persecutores, quibus dei
nomen contumeliae ac ludibrio fuit, non se putent impune
15 laturos, quia indignationis aduersus nos eius quasi ministri fu-
erunt. punientur enim iudicio dei qui accepta potestate supra 2
humanum modum fuerint abusi et insultauerint etiam deo su-
perbius eiusque nomen aeternum uestigiis suis subiecerint impie
nefarieque calcandum. propterea ‘uindicaturum se in eos ce- 3

Epit.: 5, 23, 3–5] *cf.* 52, 10 *(aliter* 48, 5*)*

Auct.: **14–16** non . . . dei] *cf.* Tert. Scap. 3, 6. II Macc. 7, 19
19–p. 526, 1 Luc. 18, 8

Test.: **13–19** iniustissimi . . . calcandum] *cf.* Lucif. moriend. 14
l. 27–30 Diercks

2 certis B[1], *corr.* B[3] dum] qm̃ *i. e.* quoniam KS inter *ex* in B[3]
3–4 pertinendi uulgata P*;* p. deuulg- KS **4** discutiuntur B[1], *corr.* B[3]*;*
dicuntur P **5** placeat HMR*;* -cent S **6** ad credendum *s.l.* B[3]
ne *s.l.* B[3] **7** quide HM[1] est *om.* S **9** adhereant DVHM
10 haec PHM[ar] conlocatę, *sup. alt.* o *add.* e*,* M **12** aduersum
BKS **13** ipsi R dei *om.* HM **14** delubrio B se *om.* P
15 indignationes D[ac] aduersum B fuerint BR *Mo contra
numerum* **17** hominum KS abusu D[ac] V insultarint R
superius DV **18** subiecerunt B[ac]

leriter' pollicetur et 'exterminaturum bestias malas de terra'. sed idem quamuis populi sui uexationes et hic in praesenti soleat *478* uindicare, tamen iubet nos expectare patienter illum caelestis iudicii diem, quo ipse pro suis quemque meritis aut honoret aut 4 puniat. quapropter non sperent sacrilegae animae contemptos 5 et inultos fore quos sic obterunt. ueniet, ueniet rabiosis ac uoracibus lupis merces sua, qui iustas et simplices animas nullis 5 facinoribus admissis excruciauerunt. nos tantummodo laboremus, ut ab hominibus nihil aliud in nobis nisi sola iustitia puniatur; demus operam totis uiribus, ut mereamur a deo simul 10 et ultionem passionis et praemium.

Auct.: **1** leu. 26, 6. Ezech. 34, 25*; cf. Win ad l.* **8–10** nos ... puniatur] *cf.* I Petr. 4, 14–15

1 et *om.* R exterminaturum] -nat iterum R **2** soleant P **3** uindicare *in fine lin.* B[2] caelesti KS[1] **4** pro suis *ex* pros P[2] quemquẽ*, ˜ add. m.2,* B **6** et inultos *om.* P hic B ueniet ueniet DKSR *Heck, 1987 (u. supra p. LXXXIII), 199 n. 49;* ueniet *cet., Br* uoratibus V*;* uerac- KS **7** suas P iustis D[ac] nulli KS[1] **9** omnibus P in *om.* P **10** demusque R ut *s.l.* P[2] a] de B **11** *subscriptiones u. p. XXVII*

L. CAELI FIRMIANI LACTANTI

DIVINARVM INSTITVTIONVM

LIBER SEXTVS

DE VERO CVLTV

5 1. Quod erat officium suscepti muneris, diuino spiritu instruente ac suffragante ipsa ueritate compleuimus; cuius adserendae atque inlustrandae causam mihi et conscientia et fides et ipse dominus noster imposuit, sine quo nec sciri quidquam potest nec explicari. (1) uenio nunc ad id quod est summum operis 10 huius et maximum, ut doceam quo ritu quoue sacrificio deum coli oporteat. id enim est hominis officium in eoque solo summa rerum et omnis beatae uitae ratio consistit, quandoquidem propterea ficti et inspirati ab eo sumus, non ut caelum uideremus et solem, quod Anaxagoras putauit, sed ut artificem solis et caeli (2)

Epit.: 6, 1, 2 – 2, 14] 53, 1–4 *(quaedam ex c. 25)* 6, 1, 2 . . . oporteat] 53, 1 sequitur . . . colendi

Auct.: **14** Anaxagoras] *u. 3, 9, 4*

Codd.: *ab initio extant* B DV P HM KS R

4 *de inscriptione u. p. XXVII. XXIX* **5** quod . . . spiritu *om.* D spiritu] munere M **7** conscientia HMR *Heck, 1972, 183 cl. 5, 4, 1;* sci- BDV *Br cl. 3, 13, 12, Ingr;* scientiam PKS *edd., Buen cl. 2, 3, 25* fidem *ex* -es P[3], *edd.* et *ante* ipse *om.* P **8** scire D[ac] P **10** ut *s.l.* B[3] quoue] quo uel HM **10–11** deum . . . officium *om.* B[1], *in mg. inf. signis* hd· *et* hṡ *usa suppl.* B[3] **11** eoque] eo quo V **12** et *om.* P omnis *ex* -nes P[2] constet B[1], *corr.* B[3] **13** ficti] *sup.* c *eras.* n *quod add. m.2* B

3 deum pura et integra mente coleremus. quamuis autem praecedentibus libris pro ingenii mediocritate defenderim ueritatem,
4 tamen ex ritu quoque ipso elucere uel maxime potest. nihil enim sancta et singularis illa maiestas aliud ab homine desiderat quam solam innocentiam; quam si quis obtulerit deo, satis pie, 5
480 5 satis religiose litabit. homines autem neglecta iustitia cum sint omnibus flagitiis aut sceleribus inquinati, religiosos sese putant, si templa et aras hostiarum sanguine cruentauerint, si focos odo-
6 rati ac ueteris uini profusione madefecerint. quin etiam sacras dapes apparant et exquisitas epulas quasi aliquid inde libaturis. 10 offerunt quidquid aspectu rarum, quidquid opere aut odore pretiosum; et haec grata esse diis suis non ex aliqua diuinitatis ratione, quam nesciunt, sed ex suis cupiditatibus iudicant nec intellegunt terrenis opibus deum non indigere. nihil enim sapiunt nisi terram bonaque et mala solius corporis sensu ac uolup- 15
7 tate perpendunt. huius arbitrio ut religionem ponderant, sic

Epit.: 6, 1, 4] 52, 3 . . . sanctus 5 . . . 6 indigere] *cf.* 53, 1 ne . . . inferuntur

Auct.: **8** aras . . . cruentauerint] *cf.* Sen. benef. 1, 6, 3

Test.: **6** §§ 5–6] *cf.* Orient. comm. 1, 65–70

1 deum] dominum B*; deinde* sed ut artificem *repet., sed del.* V pura et] putaret HM[1] **2** ingenii *ex* -nio B[3] mediocritate *ex* -tis*?* B[3]*;* -tem P[ar] defenderem D*;* -derimus HM **4** *post* et *eras.* in P ab *s.l.* P[2] **6** litauit HM sit V[ac] **7** omnibus *ex* homineb- P[2] aut *codd., def. St 231, Ingr;* ac *edd., Br; cf. 2, 10, 23* sese KSR *Heck, 1972, 176;* se *cet., Br, Ingr* **8** ostiarum B cruentauerit V[ac] adorati P[ac] **9** ac *om.* R ueteres D[ac] VM[ac] made|refecerint B **10–11** *post* libaturis *dist. Ingr, post* offerunt *edd., Br* **11** rarum] epularum *ex* aep- B*;* parum HM[1]*;* praeclar- M[2] opere] cruore B aut odore *om.* P odorem K **11–12** pretiosum . . . grata DVHMR *Ingr suadente numero;* p. est h. g. KS *Br (post* est *dist.), St 246;* p. id gratum P*;* praetiosius *(*a *del.)* et conferunt h. g. B **12** aliena S **13** ratione *ex* -nem P[3] ex *s.l.* B[3] **15** bonaque *ex* -amque P[2] *ante* sensu *eras.* et B uoluntate BHMKS **16** ponderent P

totius uitae suae acta disponunt. et quoniam se semel a caeli contemplatione auerterunt sensumque illum caelestem corpori mancipauerunt, libidinibus frena permittunt tamquam secum ablaturi uoluptatem, quam momentis omnibus capere festinant,
5 cum animus ministerio corporis, non corpus ministerio animi uti debeat. 8 idem maximum bonum iudicant opes, quas si bonis artibus adsequi non possunt, malis adsequuntur. fraudant rapiunt spoliant insidiantur abiurant, nihil denique moderati aut pensi *481* habent, dummodo auro coruscent, argento gemmis uestibus ful-
10 geant, auidissimo uentri opes ingerant, stipati familiarum gregibus per dimotum populum semper incedant. 9 sic addicti et seruientes uoluptatibus uim uigoremque mentis extinguunt et cum uiuere se maxime putant, ad mortem concitatissime properant. 10 nam sicut in secundo libro docuimus, caeli ratio in
15 animo, terrae autem in corpore est. qui bona neglegunt animi, corporis appetunt, in tenebris ac morte uersantur, quae sunt terrae atque corporis, quia uita et lumen a caelo est. cuius quoniam

14 in secundo libro] 2, 10, 3–10

Auct.: **5–6** animus . . . debeat] *cf.* Sall. Catil. 1, 2 **7–9** rapiunt . . . habent] *cf.* ibid. 12, 2

1 actus BR *numero peiore* se *om.* P[1] *(ante* auerterunt *s.l.* P[3]*)* KS ac caeli KS **2** caelestem illum R corpora D[ac] V **4** uoluptate HM[ac]*;* -untatem D[ac] V capere] facere B **5** animus *ex* -mo P[3] animus . . . uti] animi *(ex* unitis*?)* corpus *(ex* -poris*)* ministerio non *(s.l.)* animus *(ex* -mi*)* corporis *(s.l.)* uti *sic* B[3] **6** quas si] q. sibi B[ar]*;* quasi H **7** adsequi *om.* B possint B **8** moderati aut pensi] moderationis B **9** uestigibus H[ar] M[ar] **10** ingerent V *(*D *inc.);* suggerant P **11** per domitum KS incendant P[1]*, corr.* P[2] et *om.* P **12** mentis *ex* -tes B[2] extinguunt MK*,* -gunt *cet.; cf. 3, 12, 25* **13** maxime *om.* P **14** sicut] si ut DVP docuimus *in fine lin.* B[3]*;* -cimus KS[1] **15** terra V[ac] autem] ratio in caelo est B[1]*;* autem ratio *sic* B[3] bona] pena V animi] a. et P **16** ac *ex* aut B[3] **16–17** quae . . . corporis *om.* P **17** atque] ac B uita et] et *om.* KS[1]*;* et u. et R a] de HM est a caelo DV

expertes sunt corpori seruiendo, longe absunt ab intellectu re-
11 rum diuinarum. eadem miseros ubique caecitas premit. sicut
enim qui sit uerus deus, ita etiam qui sit uerus cultus ignorant.
1 2. Mactant igitur opimas ac pingues hostias deo quasi esu-
rienti, profundunt uina tamquam sitienti, accendunt lumina uelut 5
2 in tenebris agenti. quodsi suspicari aut percipere animo possent
quae sint bona illa caelestia, quorum magnitudinem terreno ad-
huc corpore obuoluti sensu capere non possumus, iam se cum
482 3 his officiis inanibus stultissimos esse cognoscant, uel si cae-
leste lumen quod dicimus solem contemplari uelint, iam sentient, 10
quam non indigeat lucernis eorum deus, qui ipse in usum homi-
4 nis tam claram, tam candidam lucem dedit. et tamen cum in
tam paruo circulo, qui propter longinquitatem non amplius
quam humani capitis uidetur habere mensuram, tantum sit ful-
goris, ut eum mortalium luminum acies non queat contueri et, si 15
paulisper intenderis, hebetatos oculos caligo ac tenebrae con-
sequantur, quid tandem luminis, quid claritatis apud ipsum

Epit.: 6, 2, 3–5] 53, 2

1 experte D[ac] KS[1] sum B[1], *corr.* B[2] corpore P[ac] ab *om.* KS **2** caecitas] -cis ita KS **3** etiam R *Heck, 1972, 185 n. 90, om. cet., Br, Ingr* ignoscant K **4** opimas *ex* primas *uel* palmas B[3] hostia R **5** tamquam] numq- B sitientque KS[1], -nti atque S[2] accedunt D[ac] luminaria *ex* -na B[3] ueluti DV **6** possent B[3] *cet., edd., Win, Ingr;* -sint B[1] *recc. (prob. Buen), Br* **7** magnitudine BP[1] *(corr.* P[3]*)* **8** possunt *ex* possumus B[3] iam] tam D *(del.)* V se cum] m *in ras. 3–4 litt.* B[3]*;* sese c. *ex* saec- D*;* cum *bis, pr. del.* P **9** inanimis*?* V[ac]*;* manibus KS[1]*;* inanimus*, pr.* n *ex* m*,* R cognoscerent M[2] *(ex* -cant*), recc., Hm* uel] quod B **10** *ante* dicimus *eras.* di *uel* de B iam sentient *om.* D sentient BVPHMKS *edd., Win, Ingr;* -iant R *Buen, Br ft. recte* **11** quam B *(*am *in ras. m.3)* VPHM*;* quoniam*, s.l. m.1?* intelligent*,* D*;* quod KS*;* quem R indigeant B[ar] M[ar] KS[ac] **12** tam *ante* candidam *ex* quam B[3] **13** longinquitudinem R **14** tantum] nt *in ras. m.3* B **15** intueri B*;* tueri DV **16** heuetatos B[1]*, corr.* B[3]*;* -beat- P[ac]*;* habet- R

deum, penes quem nulla nox est, esse arbitremur? qui hanc ipsam lucem sic moderatus est, ut neque nimio fulgore neque calore uehementi noceret animantibus, tantumque istarum rerum dedit ei, quantum aut mortalia corpora pati possent aut frugum 5 maturitas postularet. 5 num igitur mentis suae compos putandus est, qui auctori et datori luminis candelarum aut cerarum lumen offert pro munere? 6 aliud uero ille a nobis exigit lumen et quidem non fumidum, sed, ut ait poeta ‘liquidum’ atque ‘clarum’, mentis scilicet, propter quod a poetis φῶτες nuncupamur; 10 quod exhibere non potest nisi qui deum agnouerit. 7 illorum autem dii quia terreni sunt, egent luminibus, ne in tenebris sint. *483* quorum cultores quia caeleste nihil sapiunt, etiam religiones quibus deseruiunt ad terram reuocant; in ea enim lumine opus est, quia ratio eius et natura tenebrosa est. 8 itaque diis non 15 caelestem sensum, sed humanum potius attribuunt ideoque illis necessaria et grata credunt esse quae nobis, quibus aut esurientibus opus est cibo aut sitientibus potu aut ueste algentibus aut

Auct.: **8** poeta] *cf.* Lucr. 5, 281 liquidi. 3, 1 clarum

1 quam D[ac] nullam B[ar] nox est *ex* noctem B[3] arbitrentur B[1], *corr.* B[3]; -tramur S[ac] **2** nimio] in imo K *(et* S[ac] *ut uid.)* fulgere R **3** uehementi *ex* -ter B[2] tantum tantumque P[1], *pr.* tantum *del.* P[2] **4** aut quantum B[1], *lineolis corr.* B[3] corpora *ex* -re B[2] **5** num] non HM menti R conpos *ex* cordis B[3] putandus *ex* -dos P[2] **6** qui] qui et HM et] ac *ex* aut B[3] candelabrum S *(*b *del.?)* R erarum V*;* cęterarum KS*;* cerorum R **7** offerent B*;* -rit H[ar] M[ar] **7–8** lumen et quidem] et l. equ- *(*e *eras.)* B **8** liquidum] sed l.*, supra* sed *puncta eras.* B **9** mentis *om.* P φωτηc BP*;* -τoc KS nuncupatur B[3] *(ex* -amur*)* HM*;* -antur DV **10** exibere B[1] *(corr.* B[3]*)* PM illo KS **11** dii] *alt.* i *in ras. 2 litt.* D terreni sunt] -renis KS sunt V[ac] **12** religionis B[2] *(ex* -ne*)* P **13** seruiunt P[1], *corr.* P[2] **14** qui D[ac] ratio *ex* na- B[3] itaquem B[ar] **15** adtribuunt *ex* -bunt B[3] **16** quae *ex* qua B[2] quibus *om.* P **17** opus . . . sitientibus *om.* P cibus B potus B

9 cum sol decesserit lumine, ut uidere possimus. nullis igitur ex rebus tam probari et intellegi potest deos istos, cum aliquando uixerint, mortuos esse quam ex ipso ritu, qui est totus e terra. quid enim caelestis in se boni potest habere pecudum sanguis effusus, quo aras inquinant? nisi forte deos existimant eo uesci 5
10 quod homines aspernantur attingere. et quisquis illis hanc saginam praestiterit, quamuis ille grassator adulter ueneficus parricida sit, beatus ac felix erit, hunc diligunt, hunc tuentur, huic
11 omnia quae optauerit praestant. merito ergo Persius huiusmodi superstitiones suo more deridet: 10

'qua tu' inquit 'mercede deorum
emeris auriculas? pulmone et lactibus unctis?'

12 sentiebat uidelicet non carne opus esse ad placandam caelestem *484* maiestatem, sed mente sancta et iusto animo et 'pectore', ut ipse
13 ait, 'quod naturali sit honestate generosum'. haec est religio 15 caelestis, non quae constat ex rebus corruptis, sed quae uirtutibus animi qui oritur e caelo, hic uerus est cultus, in quo mens
14 colentis se ipsam deo immaculatam uictimam sistit. id autem

Epit.: 6, 2, 9] *cf.* 53, 4 . . . non est 12 . . . sancta] 53, 3 . . . sanctus 14] 53, 4 de quo . . . contineri

Auct.: **11–12** Pers. 2, 29–30 **14–15** ibid. 74*; u. supra 2, 4, 11*

Test.: **17–18** hic . . . sistit] Lucif. moriend. 12 l. 17–19 Diercks

1 possumus D[ac] nullus P[ac] **3** uexerint D[ac] V ex *om.* H **4** caelestis *ex* scelesti B[2]*; om.* P boni *om.* R **5** eos B[ar] **6** at|tingere*,* at *add.* B[3] et *ex* sed B[3] illis *om.* B[1]*, post* hanc *in fine lin.* B[3] **7** beneficus B[1]*, corr.* B[2] **8** huic] *ante* i *eras.* h *ut uid.* D*;* hunc H[ar] M[ar] **9** omnia *bis, pr. del. m.3,* P persius *ex* apertius B[2] **10** suo *ex* -os P[2] more] me D[1] V, metro D[2] derident B[1]*, corr.* B[3] **11** qua *ex* quis*?* B[3]*;* quia HM deorum mercede B **12** emeres B[1]*,* meres B[2]*, corr.* B[3]*;* -ras P[ac] auris.|auriculas*, ult.* a *exp., s.l.* i *m.2,* P*;* -culis HM[1] luctibus B[1]*, corr.* B[3] unctis B[1]*,* -tas B[2]*, rest.* B[3] **13** esset KS placandum V **14** iusto *ex* -ta P[3] pectore *ex* -ri B[2] **15** naturalis B[1] *(*-les B[2]*, corr.* B[3]*)* D[ar] KS*;* -ra HM hones|tate *ex* nonest|ate B[3] **17** e *om.* DV **18** seo B[ar] ipsa KS

ipsum quomodo consequendum, quomodo praestandum sit, docebit huius libri disputatio. nihil enim tam praeclarum hominique conueniens potest esse quam erudire homines ad iustitiam. 15 apud Ciceronem Catulus in Hortensio philosophiam rebus om-
5 nibus praeferens 'malle' se dicit 'uel unum paruum de officio libellum quam longam orationem pro seditioso homine Cornelio'. quae sententia non utique Catuli, qui illud fortasse non dixit, sed Ciceronis est putanda, qui scripsit, credo ut libros quos de officiis erat scripturus commendaret, in quibus ipsis 'nihil
10 esse' testatur 'in omni philosophia melius et fructuosius quam praecepta uitae dare'. 16 quodsi hoc illi faciunt quibus non est ueritas cognita, quanto magis nos facere debemus qui a deo eruditi et inluminati possumus uera praecipere! nec tamen sic docebimus, ut quasi prima uirtutis elementa tradamus, quod est
15 infinitum, sed tamquam docendum susceperimus eum qui apud illos iam perfectus esse uideatur. 17 *485* manentibus enim praeceptis eorum, quae solent ad probitatem recte dare, ignota illis superstruemus ad perficiendam consummandamque iustitiam, quam non tenent. 18 ea uero quae possunt cum illis esse communia
20 praetermittam, ne quid ab iis uidear mutuari, quorum errores coarguere atque aperire decreuerim.

Auct.: **5–7** Cic. Hortens. frg. 34 Straume-Zimmermann = 21 Grilli = phil. frg. V 14 Müller **9–11** *cf.* Cic. off. 3, 5

1 quomodo consequendum *om.* P **2** huius *ex* cu- B[2] **4** in *om.* DV ortensio B *(ex* -ium*?)* DKS filosofiam *ex* -a B[2] **5** praeferent, n *eras.* B male B[ac] M[ac] paruum *ex* -uo*?* B[2] **6** oratione P seditioso *ex* -ose B[2] P **7** catuli *ex* -lum B[2]*;* -tulli KS **8** ut *s.l.* B[2] **9** erat scripturus] scribturas *(sic)* fuerat R **10** omni *ex* -ne B[3] **11** daret H[ac] M **12** ueritas *s.l.* P[2] **13** possimus R **14** docebimus] ebi *in ras. 3–4 litt.* B[3]*;* -cimus R ut *om.* KS*;* et R tradimus R **15** tamenquam B[ar] docendum *ex* -do B[2] **16** illos *ex* -lis B[2] perfectos R*;* susceptus *ex* p. B[3] **17** probitate, b *ex* u, B[2], *corr.* B[3] ignorata B supra instruimus B*;* superstrueremus P[1], *corr.* P[2]*;* -struem KS **18** perficiendamque *tantum* B[1], *suppl.* B[3] **19** ea *ex* es*?* B[3] **20** iis R, his *cet.* **21** perire B[1] P[1] MR, *corr.* B[3] P[2]*;* aperiri H

1 3. Duae sunt uiae, *Constantine imperator,* per quas humanam uitam progredi necesse est, una quae in caelum ferat, altera quae ad inferos deprimat. quas et poetae in carminibus et phi-
2 losophi in disputationibus suis induxerunt. et quidem philosophi alteram uirtutum esse uoluerunt, alteram uitiorum, eam- 5
que quae sit adsignata uirtutibus, primo aditu esse arduam et confragosam; in qua si quis difficultate superata in summum eius euaserit, habere eum de cetero planum iter, lucidum amoenumque campum, et omnes laborum suorum capere fructus
3 uberes atque iucundos; quos autem primi aditus difficultas 10
deterruerit, eos in illam uitiorum uiam labi atque deflectere, quae primo ingressu sit quasi amoena multoque tritior, deinde
486 cum in ea paulo ulterius processerint, amoenitatis illius speciem repente subduci, exoriri autem uiam praecipitem, nunc saxis asperam nunc obductam sentibus nunc gurgitibus intercisam uel 15
torrentibus rapidam, ut laborare haerere labi cadere sit necesse.
4 quae omnia eo proferuntur, ut appareat in uirtutibus capiendis

Epit.: 6, 3, 1 – 4, 14] 54, 1–3 6, 3, 1 . . . 2 uitiorum] 54, 1 . . . induxerunt 4 . . . 6 spectat] 54, 1 sed hoc . . . rettulerunt

Auct.: **1** *de fontibus cc. 3–4 cf. Ingr, Ed. 383–386*

Codd.: **6** *a* primo *ad 4, 4, 1* mittit *transsilit (lacuna m. rec. notata)* P*; hinc extant* B DV HM KS R

1 uitae D[ar] constantine imperator KSR *tantum; cf. Heck, 1972, 129* quas] as *in ras.* B[2] humana uita B[1]*, corr.* B[3] **2** una *om.* V *(*D *deest)* **3** ad *om.* KS[1]*;* in *in mg.* S[2] **3–4** et a filosofi *sic* V *(in* D *extat* losofi*)* **4** disputationis B[ac] induxerint B[1]*, corr.* B[2] **5** uirtutum B[3] P[3] R*;* -tem B[1] VP[1] HMKS *(*D *deest)* uolunt P alteram *ex* -rum B[2] **6** primo *ex* -mum B[3] aditum B[ar]*;* additu V *(*D *inc.)* arduam et] et a. et KS **7** difficultatem B[ar] in *om.* B summam K[ac] **9** omnes *codd. (*-nis KS*), Ingr;* -nium *Hm, Br* **11** ullam B[ac] uiam] quam D[1] *(corr. m. rec)* V labi *ex* laui B[3] **12** ingressus B[ar] D[ar] VKS[ar] multo B[1]*, corr.* B[3] **13** in *om.* B eam HM **14** subduxi B[1]*, corr.* B[3] exoriri] o *in 2 litt. eras.* B[3] **15** intercisa V **16** labore KS labi *ex* laui B[3] cedere D[1] V

labores esse maximos, in perceptis autem maximos fructus et solidas atque incorruptas uoluptates, uitia uero quibusdam delenimentis naturalibus inlicere animos hominum et inanium iucunditatum specie captos ad acerbas amaritudines miseriasque
5 perducere. 5 sapiens prorsus disputatio, si uirtutum ipsarum formas ac terminos scirent. non enim didicerant uel quae sint uel quid eas mercedis a deo maneat; quod nos his duobus libris docebimus. hi uero quia ignorabant aut dubitabant animas hominum immortales esse, et uirtutes et uitia terrenis honoribus aut
10 poenis aestimauerunt. 6 omnis ergo haec de duabus uiis disputatio ad frugalitatem ac luxuriam spectat. dicunt enim humanae uitae cursum Y litterae similem, quod unus quisque hominum cum primae adulescentiae limen attigerit et in eum locum uenerit, 'partis ubi se uia findit in ambas', haereat nutabundus ac
15 nesciat, in quam se partem potius inclinet. 7 si ducem nactus fuerit qui dirigat ad meliora titubantem, hoc est si aut philosophiam *487* didicerit aut eloquentiam aut aliquid honestae artis quo

Auct.: **14** Verg. Aen. 6, 540

Test.: **10** *de* §§ 6–17 *u.* Hier. in eccles. 10, 2 l. 37–39 Adriaen

Codd.: **15** *a* si ducem *ad* 6, 4, 13 mala eius et *folio exsecto deest* K*; hinc extant* B DV HM S R

1 esse *ex* sese B[2] praeceptis KS[1] fructos B **2** delenimentis B[2] *(ex* -tur*)* KS*,* -lin- DV*;* -liniam- HM*;* -lent me- R **4** iucunditatum] um *in ras.* B[2]*;* ioc- DVHM *(ex* iuc- DV*)* species HM[ar] **6** uel *om.* B quae sint] a *et* s *in ras.* B[3] **8** doceuimus B[1]*, corr.* B[2] aut] et B aut dubitabant *om.* R **9** et *post* esse *eras.* B **10** aestimauerint D *(*est-*)* V omnis *ex* -nes B[2] **11** ad *s.l.* B[3]*;* id KS fragilitatem B[1] *(corr.* B[3]*)* M ac *ex* ad B[3] **12** y *s.l.* B[3] similem *ex* -le B[3] **13** attingerit D[ac] V euenerit HM **14** partis *om.* DV se] a se KS notabundus B[1]*, corr.* B[2]*;* mut- D ac] aut B **15** quem D[ac]*,* qu *sic* V parte B[1] *(corr.* B[3]*)* V nanctus D[ac] V*; cf. 5, 16, 11* **16** derigat B[1] *(corr.* B[2]*)* D[1] V si aut] si *s.l.* D*;* sicut V **17** eloquentiam *ex* -a B[2] honestae] -tatis B[1]*, corr.* B[3]*;* -tate D[ac] V *(et* M[ar]*?)* **17–p. 536, 1** que uadat B[1]*,* quae euadat *ut uid.* B[2]*, corr.* B[3]*;* quod e. R

euadat ad bonam frugem, quod fieri sine labore maximo non
8 potest, honestam et copiosam uitam disputant peracturum; si
uero doctorem frugalitatis non inuenerit, in sinistram uiam quae
melioris speciem mentiatur incidere, id est desidiae inertiae lu-
xuriae se tradere, quae suauia quidem uidentur ad tempus uera 5
bona ignoranti, post autem amissa omni dignitate ac re familiari
9 in omnibus miseriis ignominiaque uicturum. ad corpus ergo et
ad hanc uitam quam in terra ducimus fines earum uiarum ret-
tulerunt. poetae fortasse melius, qui hoc biuium apud inferos
esse uoluerunt, sed in eo falluntur, quod eas uias mortuis pro- 10
posuerunt. utrique ergo uere, sed tamen utrique non recte, quia
oportuit uias ipsas ad uitam, fines earum ad mortem referri.
10 nos igitur melius et uerius, qui duas istas uias caeli et inferorum
esse dicimus, quia iustis immortalitas, iniustis poena aeterna
11 proposita est. quomodo autem hae uiae uel in caelum tollant 15
uel ad inferna praecipitent, explicabo aperiamque, quae sint
uirtutes, quas philosophi nescierunt; tum earum quae sint prae-
mia, simul etiam, quae sint uitia quaeue eorum supplicia,

Epit.: 6, 3, 9 . . . proposuerunt] 54, 1 sed hoc . . . 2 aiunt 10–11] 54, 3 . . . dixerunt

Auct.: **9** poetae] *cf. § 6 et 6, 4, 1*

Test.: **9–10** poetae . . . uoluerunt] Zeno 1, 2, 4

1 bonum R **2** honestatem B[1], *corr.* B[3] uiam HM **3** fragilitatis B[1], *corr.* B[3] **4** speciem *ex* -ie B[3] incedere D[ac] VHM **5** traderet B[ar] **6** ignorant *ras. ex* -nti B omnis B[ar] **7** miseris B[ac] HM[1] **8** uiam S[1] terram M **9** biuium] biui, b *ex* u, B[ac], *corr.* B[3] **10** quos D[ac] V **11** utique non S[1] quia] quod R **12** eorum B[1], *corr.* B[2] **13** uias istas duas S iustas*?* B[ar] uias *om.* R **14** iustus V[ac] immortalitatis S **15** haec B[ar]*;* ae R uel *post* uiae *s.l.* B **16** infernum B*;* ferna S praecipitant D[ac] aperiamque quae S*;* aperiam quae B *(*ae *ex* e *m.2)* DVR *Win;* et aperiam quae HM *(*que*)* **17** earum . . . sint] ea sint quae sunt R sunt D **18** suplicia B[1] *(corr.* B[3]*)* HM

monstrabo. nam fortasse aliquis expectet, ut separatim de uitiis 12
ac uirtutibus dicam, cum de bono aut malo disserentibus nobis
etiam quod est contrarium possit intellegi. siue enim uirtutes 13 *488*
inseras, uitia sua sponte decedent, siue uitia eximas, uirtutes
5 ultro subibunt; sic bonorum ac malorum constituta natura est, ut
se inuicem semper oppugnent, semper expellant. ita fit, ut neque
uitia detrahi sine uirtutibus possint nec uirtutes inseri sine de-
tractione uitiorum. has igitur uias longe aliter inducimus quam 14
induci a philosophis solent, primum quod utrique praepositum
10 esse dicimus ducem utrumque immortalem, sed alterum hono-
ratum, qui uirtutibus ac bonis praesit, alterum damnatum, qui
uitiis ac malis. illi autem in dexteriore tantum uia ducem po- 15
nunt neque unum neque perpetuum, siquidem quemlibet doc-
torem bonae artis inducunt, qui a desidia reuocet homines et
15 frugi esse doceat. sed neque ingredi faciunt in eam uiam nisi
pueros et adulescentes, uidelicet quod artes in his discantur aeta-
tibus. nos autem ⟨homines⟩ omnis sexus et generis et aetatis in 16
hoc caeleste iter inducimus, quia deus, qui eius uiae dux est,
immortalitatem nulli homini nato negat. forma quoque ipsarum
20 uiarum non ita est ut illi putauerunt. quid enim opus est Y 17

1 monstrabo] declarabo B reparatim B[1], *corr.* B[2] uitis B[ac] **2** uirtutis B[ac] cum] ut B de *ex* da B[2] aut DVS*;* ac de B*;* aut de HM*;* ac R nobis *in mg.* D **3** posset B enim] etiam S **4** inferas S[ac] cedant HM siue] s. etiam S eximas] *post* x *1 litt. eras.* B*;* existim- S **5** sic *ex* si B[3] natura *bis, pr. del.* V **7** retrahi *ex* rethari DV*;* extr- R possunt D detractatione B[ar] **9** utique B[1], *corr.* B[3] praepositum *ex* -tu B[2] **12** dexterio B[1] *(corr.* B[2]*)* D *(extat* |terio*)* R **13** doctorem *ex* -ris*?* V[2] **14** partis S a] ad B[ar] desideria B[3] *(ex* -dia*)* M[1]*;* -deriis M[2] **15** docet M[1]*;* deceat R **16** artis B his *om.* HM[1] discatur S **17** ⟨homines⟩ omnis *Buen, Br; trad. uix recte def. Ingr* omnes B[2] *(ex* -nis*)* HM aetates HM **18** inter B[ar] qui] quia H[ar] uitae S **19** hominum B forma *ex* -am B[3] **20** uiarum] ui *in ras. m.3, antea eras.* s B ut . . . est *om.* M y *s.l.* B[3]

littera in rebus contrariis atque diuersis? sed altera illa melior conuersa est ad solis ortum, altera illa deterior ad occasum, quoniam qui ueritatem ac iustitiam sequitur, is accepto immortalitatis praemio perenni luce potietur, qui autem ab illo malo
489 duce inlectus praetulerit uitia uirtutibus, mendacium ueritati, ne- 5
18 cesse est ad occasum et tenebras deferatur. describam igitur utramque et earum proprietates habitusque monstrabo.

1 4. Vna est itaque uirtutis ac bonorum uia, quae fert non in Elysios campos, ut poetae loquuntur, sed ad ipsam mundi arcem,

'at laeua malorum 10
exercet poenas et ad impia Tartara mittit.'

2 est enim criminatoris illius, qui prauis religionibus institutis auertit homines ab itinere caelesti et in uiam perditionis inducit.
3 cuius uiae species et figura sic est composita in aspectum, ut plana et patens et omni genere florum atque fructuum delecta- 15

Epit.: 6, 4, 1] 54, 3 sed illa . . . Tartarum

Auct.: **10–11** Verg. Aen. 6, 542 sq.

Test.: **3–6** accepto . . . deferatur] *cf.* Lucif. moriend. 14 l. 45–48 Diercks **8** § 1] *cf.* Lucif. ibid. l. 50–54. Zeno 1, 2, 4

Codd.: **11** *ab* mittit *redit* P *(u. 6, 3, 2); hinc extant* B DV P HM S R

1 litterae B[2] *(ex* -re*)* HM **2** est conuersa B altera *ex* ad terra B[3]*;* alter HM **3** ac] ad S accepto *s.l.* B[3] **4** lucet V patietur B[1]*, corr.* B[2] malo *s.l.* B[3] **5** intellectus HM[ar] uita D[ac] ueritate V[ac] **6** deferatur ⟨aeternas⟩ *Br cl. Lucif.* deferri a. **7** utrumque B[1] *(corr.* B[3]*)* DV proprietatem HM **8** uirtus B[1], *corr.* B[3] ac *om.* R non *s.l.* B[3] **9** ad *post finem lin. m.1* B artem D **10** ad B[1] *(ut plurimi codd. Verg.), corr.* B[3] **11** exercet *om.* V*; ante* e. *eras.* & D mittet *ex* -tit B[2] **12** enim *om.* S prauus B[ac] religionis *ex* -nibus*?* D[2] **13** ab itinere] a uia R **14** uitae P[1]*, corr.* P[3] species et figura *bis, alt. exp. m.3,* P figuram B[ar] aspectu V *(*D *deest)* PHM **15** plena V *(*D *deest)* potens B[1] *(corr.* B[3]*)* M[ac]*;* patiens P[1], *corr.* P[3] et *ante* omni] in P*; om.* HM fluctu B[1]*, corr.* B[2] dilectabilis DV

bilis esse uideatur. in ea enim posuit deus omnia quae pro bonis habentur in terra, opulentiam dico, honorem quietem uoluptatem inlecebras omnes, sed cum his pariter iniustitiam crudelitatem superbiam perfidiam libidinem cupiditatem discordiam ignoran-
5 tiam mendacium stultitiam ceteraque uitia. exitus autem huius uiae talis est. 4 *490* cum uentum fuerit ad extremum, unde iam regredi non licet, cum omni sua pulchritudine tam subito praeciditur, ut non ante quis fraudem prospicere possit quam praecipitatus in altitudinem profundam cadat. 5 quisquis enim prae-
10 sentium bonorum specie captus et in his consequendis ac fruendis occupatus non praeuiderit ea quae post mortem secutura sunt seque a deo auerterit, is uero ad inferos deiectus in aeternam damnabitur poenam. 6 uia uero illa caelestis difficilis et cliuosa proposita est uel spinis horrentibus aspera uel saxis
15 extantibus impedita, ut cum summo labore ac pedum tritu cumque magna cadendi sollicitudine sit cuique gradiendum. 7 in hac posuit iustitiam temperantiam patientiam fidem castitatem

Epit.: 6, 4, 5] 54, 3 aeternis . . . iniusti

Test.: **7–9** praeciditur . . . cadat] Lucif. moriend. 14 l. 62–63 D.

1 posuit deus] posita sunt B¹ P, posuit *rest.,* deus *om.* B³*; corrigas Heck, 1972, 191 n. 112* **2** terram P¹*, corr.* P³ dico *om.* R **3** sed cum] secum HM¹ pariter] p. et HM **3–4** iniusticiam . . . superbiam *in mg. inf.* P² **3** credulitatem M **4** superbiam *ex* -ia B² **5** mendacium *in mg.* H² huius *s.l.* P² **6** uitae Hᵃʳ M unde *om.* P **7** pulcritudinem*,* lcri *in ras. m.2,* m *eras.,* B praeciduntur Bᵃᶜ **8** ante quis] -tiquis H **9** in . . . profundam] in altitudine in profunda*,* in a *in ras. m.3, alt.* in *in ras. m.2,* a *final. ex* um *m.3,* B*;* in a. profundum V¹ quisquis] quia B¹*, corr.* B³ praesentiam B¹*, corr.* B² **10** in *om.* P iis R **11** non uiderit S ea *om.* P*;* eam Sᵃʳ **12** sedque Bᵃʳ abeo *ex* adeo B² uerterit R is *ex* in B³*;* iis R uere *ex* -ro D deiectos Hᵃᶜ aeternam] -na B*; alt.* a *in ras.* H² **13** poena B uero] ergo DV **14** sexis Dᵃᶜ Vᵃᶜ **15** tritum Pᵃᶜ*;* -ta D *(*V *inc.)* **16** sollicitudinem Bᵃʳ **17** hac] c *in ras. m.2* B

abstinentiam concordiam scientiam ueritatem sapientiam ceterasque uirtutes, sed simul cum his paupertatem ignominiam
8 laborem dolorem amaritudines omnes. quisquis enim spem suam porrexerit longius et meliora maluerit, carebit his terrae bonis, ut expeditus ac leuis difficultatem uiae superet. nec enim 5 potest qui se apparatu regio circumdederit aut diuitiis onerauerit,
9 angustias illas uel ingredi uel tenere. unde intellegitur idcirco malis et iniustis facilius prouenire quae cupiant, quia prona et
491 decliuis est eorum uia, bonis autem quae optent difficile pro-
10 cedere, quia difficili et arduo itinere gradiuntur. iustus ergo 10 quoniam durum asperumque iter ingressus est, contemptui derisui odio sit necesse est. omnes enim, quos cupiditas aut uoluptas praecipites trahit, inuident ei, qui uirtutem capere potuit, et
11 inique ferunt id habere aliquem, quod ipsi non habent. erit itaque pauper humilis ignobilis subiectus iniuriae et tamen om- 15 nia quae amara sunt perferens, et si patientiam iugem ad summum illum gradum finemque perduxerit, dabitur ei corona uirtutis et a deo pro laboribus quos in uita propter iustitiam pertulit

Epit.: 6, 4, 11] *cf.* 54, 3 immortales . . . fiunt

Test.: **11–12** durum . . . necesse est] *cf.* Lucif. moriend. 15 l. 2–3 Diercks **14–16** erit . . . perferens] ibid. l. 4–6

Codd.: **4** *ab* his *incipit* G *p. 103 paene tota lecta; hinc extant* B G D V P H M S R

1 ceteraque P[1], *corr.* P[2] **2** uirtutes] ueritates D[ac] V sed] seu H M iis R **4** sua R porrexit M*;* prouexerit R carebis D[ac] V[ac] terrestribus bonis H M **5** aut B[ar] **6** religio P[1], *corr.* P[3] honorauerit B G M*;* honerauerit *ex* -rint P[1], *corr.* P[2], onor- S[ac] R **7** tenere *ex* -ri B[2] **8** facius B[1], *corr.* B[2] **9** declibis G, -lius P[ac]*;* procliuis B obtent R*;* obtinent D V **10** difficili] -le R et] uel H M **11** durumque iter P **12** sint B[ar] aut] ac B G uoluntas G **14** id *ex* in B[2] aliquid R[1], -quiem *sic* R[2] **15** iniuriae et] -ia esset R **16** superferens B G et] set *Br, Win; trad. def. Ingr* patientiam] sapient- D V iungens *ex* ingens S[2] **17** fineque V perduxerit *s.l.* B[3] **18** labore P pertulit *om.* P

immortalitate donabitur. hae sunt uiae quas deus humanae 12
uitae adsignauit, in quibus singulis et bona
ostendit *posuit*
et mala, sed ordine praepostero atque conuerso. in sua enim
5 monstrauit *constituit*
temporalia prius mala cum aeternis bonis, qui est ordo melior, in
altera temporaria prius bona cum aeternis malis, qui est ordo
deterior, ut quicumque praesentia mala cum iustitia delegerit,
maiora et certiora consequatur bona quam fuerunt illa quae
10 spreuit, quisquis autem praesentia bona praeposuerit iustitiae, in *492*
maiora et longiora incidat mala quam fuerunt illa quae fugit.
haec enim uita corporalis quia breuis est, idcirco et mala eius et 13
bona breuia sint necesse est, illa uero spiritalis quae huic ter-
renae contraria est quoniam sempiterna est, idcirco et bona eius
15 et mala sempiterna sunt. ita fit, ut et bonis breuibus mala 14
aeterna et malis breuibus bona aeterna succedant. itaque cum
semel proposita sint homini bona et mala, considerare unum

Test.: **1** §§ 12–14] *cf.* Lucif. moriend. 15 l. 22–23. 30–40 Diercks

Codd.: **8** *in* ut *desinit* G *p. 103; seq. p. 104 usque ad fin. § 13 fere lecta* **13** *a* bona *redit* K *(p. 153; u. 6, 3, 7); extant* B (G) DV P HM KS R

1 immortalitatem B[ar] H[ar] donantur B[1], *corr.* B[3] *(*G *inc.)* sunt] s. enim HM **3** ostendit] posuit R *ex retractatione; u. Heck, 1972, 191* **4** sua] una *ex* s. D[2] P[2]*;* -am HM[1]*; sup.* sua *m.2* s. uia R **5** monstrauit] constituit R *ex retractatione; u. ibid.* **6** temporalia BGHMR *Ingr;* -raria DVP *Br;* -ra S odor D[ac] **7** alia R temporalia G *(*1 *inc.)* HM*;* -rara S[1], -ra S[2] odor terior D[ac] **8** ut *om.* HM praesentiam P[ar] iniustitia B[ar] G*;* iustia R **9** consequatur *ex* -antur P[3]*;* -quetur HM quam] quae G fuerint P **10** spresprebit B[1], *corr.* B[2] quisquis] quis*,* s *eras.,* P proposuerit B iustitia D[ac] **11** incedet D[1] V*;* -cidet HM **12** corporalis] temp- HM est *om.* HM **15** sint KS fiet *ex* fit B[3] et *s.l.* B[3], *om.* G *ut uid.* aeterna mala R **16** *ante* | malis *exp.* succedant | *(*n *s.l. m.2)* B[3]*;* et malis *ras. ex* succedant *m.1* V*;* et m. . . . aeterna *om.* PKS **17** semel] simul P *Br; cf. 1, 3, 21* homini] omni h. KS

quemque secum decet, quanto satius sit perpetuis bonis mala breuia pensare quam pro breuibus et caducis bonis mala per-
15 petua sustinere. nam sicut in hoc saeculo cum est propositum cum hoste certamen, prius laborandum est, ut sis postmodum in otio, esuriendum sitiendum, aestus frigora perferenda, humi qui- 5 escendum uigilandum periclitandum est, ut saluis pignoribus et domo et re familiari et omnibus pacis ac uictoriae bonis perfrui
16 possis, sin autem praesens otium malueris quam laborem, malum tibi maximum facias necesse est – praeoccupabit enim aduersarius non resistentem, uastabuntur agri, diripietur domus, 10 in praedam uxor ac liberi uenient, ipse interficiere aut capiere;
493 quae omnia ne accidant, praesens commodum differendum est,
17 ut maius longiusque pariatur –, sic in omni hac uita, quia nobis aduersarium deus
reseruauit, *statuit,* 15
ut possemus capere uirtutem, omittenda est praesens uoluptas, ne hostis opprimat, uigilandum, stationes agendae, militares expeditiones obeundae, fundendus ad ultimum cruor, omnia

Epit.: 6, 4, 17] *cf.* 61, 5 . . . 6 pensemus

Codd.: **11** *a* ueniunt *incipit* G *p. 85 usque ad § 17* militares *fere lecta; ceterum extant* B DV P HM KS R

1 secum *om.* DV sit] est R **2** bonis *om.* KS **4** prius] potius R est *s.l.* P2 ut sit *(sic)* postmodum *s.l.* B3 in otio] initio B1 *(corr.* B3*),* intio P **6** pigneribus PHM et *ante* dono] ac R **7** dono KS1 *post* et re *exp.* et D et omnis B1, et *eras. rest.* B3, omnibus B2 **8** qua HM1 **8–9** malum . . . maximum] tu max- mal- tibi HM **9** praeoccupauit B1 *(corr.* B2*)* HMR **10** uastabitur H1 diripientur Bar P *(*n *s.l. m.2)* domos B1, *corr.* B3 **11** ac] aut HM ueniunt B1 *(corr.* B3*)* G interficiere Bpc P2 S2, -cere Bac GP1 S1 *cet.* *(*D *deest)* capiere B3 *(ex* pere*)* DVPR, capere GKS*;* -piare HM **12** ne] ut ne R est *om.* BG **13** hac *ex* a B2 quae S1 **14** deum B1 *(corr.* B2*)* G *(ut uid.)* **15** reseruabit VPac (D *deest);* statuit R *ex retractatione; u. Heck l. c.* **16** uoluntas *ex* -upt- B3 **18** expetitiones B1, *corr.* B2 obeundae] ae *in ras. m.2* B fundendus *ex* -um, fund *in ras.* B2

denique amara et grauia patienter ferenda, eo quidem promptius,
quod nobis imperator noster deus praemia pro laboribus aeterna
constituit. 18 et cum in hac terrena militia tantum homines laboris
exhauriant, ut ea sibi pariant, quae possunt eodem modo perire
5 quo parta sunt, certe nobis nullus labor recusandus est, quibus id
adquiritur, quod nullo modo possit amitti. 19 uoluit enim deus, qui
hominem ad hanc militiam genuit, expeditos in acie stare et
intentis acriter animis ad unius hostis insidias uel apertos im-
petus uigilare, qui nos, sicut periti et exercitati duces solent,
10 uariis artibus captat pro cuiusque natura et moribus saeuiens.
20 aliis enim cupiditatem insatiabilem immittit, ut opibus suis tam-
quam compedibus inligatos a uia ueritatis excutiat, alios inflam-
mat irae stimulis, ut ad nocendum potius intentos a dei contem-
platione detorqueat, alios immoderatis libidinibus immergit, ut
15 uoluptati et corpori seruientes ad uirtutem respicere non possint, *494*
aliis uero inspirat inuidiam, ut suis ipsi tormentis occupati nihil
cogitent aliud nisi eorum quos oderint felicitatem. 21 alios inflat
ambitionibus; hi sunt qui ad gerendos magistratus omnem uitae

Codd.: **15** *a* uoluptati *incipit* G *p. 86 praeter partes §§ 21–22 et 6, 5, 1 fere lecta; ceterum extant* B DV P HM KS R

1 grauiora KS promptus P^{ac}*;* praetiosius KS **2** pro *om.* KS **3** et] ut R milia P^{1}, *corr.* P^{2} tanto HM^{1} labores P^{ac} **4** exauriant B^{1} *(corr.* B^{2}*)* D^{ac} VKS eas KS modo *ex* -dum P^{2} **5** parata B^{2} *(ex* -rta*?)* R*;* pasta KS id *s.l.* K **6** enim] e. nos R **8** unius *del. et s.l.* inuisibilis *al. m. antiqua* P*;* uno K^{1}, unus S^{1} **9** sicut] s. ut, ut *del.*, D excitati P **10** capta HM^{1} **11** alis H **12** conpendibus D^{ac} VP^{1} *(corr.* P^{3}*)* excutiat] *alt.* t *in ras. m.2* B*;* -cut- *ex* -cit- P^{2} inflammat irae *ex* -matus*?* B^{3}*;* -matus i. KS^{ar} **13** intentus B^{ac} a] ad B^{ar}*;* a dei] ad in KS contemplationem S **14** alios *ex* -ius B^{2} inmoratis B^{1} *(corr.* B^{3}*);* -tos V^{ac} ut *ex* tum B^{3} **15** uolumptati B^{ar} et *om.* HM possint] *sup.* i *eras.* e B **16** inspirant B^{ar} **17** cogitet M^{ac} oderit V^{ac} *(*D *deest);* -runt HM alios *ex* -iis B^{2} **18** hii G*;* ii *edd., Br* r[e]gendos G magistratus *ex* -tos B^{3}

suae operam curamque conuertunt, ut fastos signent et annis
22 nomen imponant. quorundam cupiditas tendit altius, non ut
prouincias temporali gladio regant, sed ut infinita et perpetua
23 potestate dominos se dici uelint uniuersi generis humani. quos
autem pios uiderit, uariis implicat religionibus, ut impios faciat. 5
iis uero qui sapientiam quaerunt, philosophiam in oculos impingit, ut specie lucis excaecet, ne quis comprehendat ac teneat
24 ueritatem. sic hominibus obstruxit aditus omnes et obsaepsit
uias publicis laetus erroribus. quos ut discutere possemus ipsumque auctorem malorum uincere, inluminauit nos deus et ar- 10
mauit uera caelestique uirtute. de qua nunc mihi disserendum
est.

1 5. Sed priusquam singulas uirtutes exponere incipio, determinanda est ipsa uirtus, quam non recte philosophi definierunt,
quid esset aut in quibus rebus, quid operis quid habeat officii. 15
nomen itaque solum retinuerunt, uim uero et rationem et effec-
2 tum perdiderunt. quaecumque autem in definitionem uirtutis
solent dicere, paucis uersibus colligit et enarrat Lucilius, quos
malo equidem ponere, ne dum multorum sententias refello, sim

Codd.: **17** *in* uir | *desinit* G *p. 86; hinc extant* B DV P HM KS R

1 factos M et *ex* ut B[3]*; hinc* G *non legitur* annuum *ex* -nis B[3] **2** quorumdam B[1], *corr.* B[3]*; cf. 3, 7, 8* **3** temperali B[1], *corr.* B[2] regnant P[ac] infinita et] -tate HM **4** uniuerso *(*o *ex* i *m.3)* generi *(ras. ex* -ris*)* humano B*; hinc legitur* G **5** uiderint P uanis HM religionis P[1], *corr.* P[2] impiis P[ac] **6** iis P[2] R, his P[1] *cet. (et* G *ut uid.)* oculis HM infigit D, inpig- VP **7** uti P[2] *(ex* ut*)* KS speciem B *(*G *inc.)* **8** obstrucsit B[1] *(corr.* B[2]*),* obtruxit P omnis B[1] *(corr.* B[2]*)* GD[ac] VPKSR **9** uiam B[1], *corr.* B[2] *(*G *inc.)* laetas HM[1], -tis M[2] discere HM **10** actorem B[1], *corr.* B[3] inluminabit B[1], *corr.* B[2] **11** uere B[1], *corr.* B[2] *(*G *inc.; hinc non legitur)* disserendum *ex* -ndu B[3]*;* deser- D[ac] **15** *post* operis *add.* aut B[3] haberet *ex* -bet B[2] *Br ft. recte; cf. Ingr ad l.* **16** orationem D[ac] *(hinc* G *legitur)* **17** in *om.* R definitionem B[ar] GKS *Br, Win;* -ne B[pr] *cet., Ingr* **18** uersibus] s *et* bu *in ras. m.2* B lucilius *ex* -um B[2] **19** *sup.* malo *al. m.* magis uolo R ne] nec P*;* sed ne HM mulltorum *in fine lin.* B[3] refello sim] non r. sin HM

longior quam necesse est.
'uirtus, Albine, est pretium persoluere uerum 3 *495*
quis in uersamur, quis uiuimus rebus potesse;
uirtus est homini scire id quod quaeque habeat res;
5 uirtus, scire homini rectum utile quid sit, honestum,
quae bona, quae mala item, quid inutile turpe inhonestum;
uirtus, quaerendae finem rei scire modumque;
uirtus, diuitiis pretium persoluere posse;
uirtus, id dare quod re ipsa debetur honori,
10 hostem esse atque inimicum hominum morumque malorum,
contra defensorem hominum morumque bonorum,
hos magni facere, his bene uelle, his uiuere amicum;
commoda praeterea patriai prima putare,
deinde parentum, tertia iam postremaque nostra.'
15 ab his definitionibus, quas poeta breuiter comprehendit, Marcus 4 *496*
Tullius traxit officia uiuendi Panaetium Stoicum secutus eaque

Auct.: **2–14** Lucil. 1326–1338 Marx **15–16** Marcus . . . secutus] *cf.* Cic. off. 2, 60. 3, 7

2 albanae B¹ *(corr.* B³*)*, -bane P³ *(ex* -bine*)* KS*;* albi *(*bi *inc.)*|non D **3** quiis *ex* quis B²*;* quos DVP¹ *(corr.* P²*)* *post* in *eras.* t*?* B quiis *ex* quis B² potesse DVP¹ KSR, potese HM*;* potest esse BP³ **4** est] et HM hominis BKS*;* -ni est H*;* animi est M quod quaeque] quodcumque *ex* -dque D²*;* quoque HM **5** rectum] in r. KS sit] ei s. B honesto Dᵃᶜ VP¹ *(corr.* P²*)* **6** utile B¹ P¹, *corr.* B³ P² inhoministum, *tert.* i *inc.,* Bᵃᶜ **7** modum quem R **8** posset Bᵃʳ **9** quod re *om.* R debetur] uidetur B¹ *(corr.* B²*)* HM **10** hominem R **11** defensionem B hominem*?* Vᵃᶜ hominum morumque] hominumque R **12** magni facere KS, magis f. R*;* magnificare *cet.* his *ante* bene *ex* hos*?* B² uiuere *ex* uere B³ **13** patriai *edd. metri causa;* patriae *codd. (ex* patri et B²*); cf. 6, 6, 19; alias* -ai *non ap. Lact.* **14** deinde] *pr.* de *in ras. m.3* B tertia iam *ex* tertiam P² postremaque *ex* -ma quae *(*quae *antea ex* qui*)* B²*;* -ma quę KS **15** quos H marcus] ·m̃· DVP, ·m· R **16** panetium BD *(*-eci-*)* VPHMKS*;* pane et uinum R sthoicum HM

tribus uoluminibus inclusit. haec autem quam falsa sint, mox uidebimus, ut appareat, quantum in nos dignatio diuina contu-
5 lerit, quae nobis aperuit ueritatem. 'uirtutem esse' dixit 'scire quid sit bonum et malum, quid turpe, quid honestum, quid utile, quid minus.' breuius facere potuit, si tantum bonum ac malum 5 diceret, quia nihil potest esse utile uel honestum quod non idem bonum sit, nihil inutile ac turpe quod non idem malum. quod et philosophis uidetur et idem Cicero in tertio supra dicti operis
6 ostendit. uerum scientia non potest esse uirtus, quia non est intus in nobis, sed ad nos extrinsecus uenit. quod autem transire 10 ab altero ad alterum potest, uirtus non est, quia uirtus sua cuique est. scientia igitur alieni beneficii est, quia posita est in audiendo, uirtus tota nostra est, quia posita est in uoluntate faciendi
7 boni. sicut ergo in itinere celebrando nihil prodest uiam nosse, nisi conatus ac uires suppetant ambulandi, ita uero scientia nihil 15
8 prodest, si uirtus propria deficiat. nam fere etiam hi qui peccant, etsi non perfecte, tamen quid sit bonum et malum sentiunt, et quotiens aliquid improbe faciunt, peccare se sciunt et ideo
497 9 celare nituntur. sed cum eos boni et mali natura non fallat,

1 mox] 6, 5, 5 – 6, 23

Auct.: **8–9** Cicero . . . ostendit] *cf.* Cic. off. 3, 7. 11. *al.*

2 uidemus B[ac]*;* docebimus R*, uix ex retractatione (Heck, 1972, 192), sed ex 6, 2, 16.* *3, 5* in *s.l.* B diuina dignatio HM **3** uirtute B scire *om.* R **5** quid minus] quiminus P[ac]*;* quod*, del.* minus*,* P[3] **7** malum *s.l.* B[2] et *om.* DV*, s.l.* P **8** filosofis *ex* -ofi B[2] in tertio *om.* R dicti] *alt.* i *s.l.* B[2] **10** intus *om.* BHM ad] et R nos] annos B[ar] transisse B[1]*, corr.* B[3] **11** ab] ad B[ac] ad alterum] ab a. P[1]*, corr.* P[3]*;* adulterium M sua *ex* quae *(quod ex* qua*)* B[3]*;* sui D[ac] PHM cuiusque *ex* cuique P[3] **12** *sup.* scientia *m.2* uirtus est*, nunc eras.* B est *ante* quia *om.* B[1]*, post* audiendo *s.l.* B[2] posita *ex* possit B[2] est] res B **13** tota nostra est *om.* KSR*; cf. Heck, 1972, 175* uoluntate] n *ex* mp*?* B[3] **14** bene *ex* boni P[3]*;* bona HM prodeest B *(u. 5, 1, 12);* potest D[ac] **15** ac *s.l.* B[3] **16** prodeest B hi *codd.,* ii *edd., Br* **17** sentiunt *ex* -iant*?* B[2] **19** boni natura et mali KS fallit KS

cupiditate mala uincuntur, ut peccent, quia deest illis uirtus, id
est cupiditas recta et honesta faciendi. ex hoc igitur apparet 10
aliud esse scientiam boni malique, aliud uirtutem, quod potest
esse scientia sine uirtute, sicut in plurimis philosophorum fuit.
5 in quo, quoniam recte ad culpam pertinet non fecisse quae scieris, recte uoluntas praua et uitiosus animus, quem ignoratio excusare non potest, punietur. ergo sicut uirtus non est bonum ac 11
malum scire, ita uirtus est bonum facere, malum non facere. et
tamen scientia sic cum uirtute coniuncta est, ut scientia prae-
10 cedat uirtutem, uirtus sequatur scientiam, quia nihil prodest cognitio, nisi et actio subsequatur Horatius igitur paulo melius: 12

'uirtus est uitium fugere et sapientia prima',

sed inepte, quod eam contrario terminauit ut si diceret: 'bonum
est quod malum non est.' cum enim quid sit uirtus nescio, ne
15 uitium quidem quid sit scio. utrumque igitur indiget definitione,
quia natura rei talis est, ut utrumque aut intellegi aut non intellegi sit necesse. uerum nos faciamus quod ille debuit. 'uirtus 13
est' iram cohibere, cupiditatem compescere, libidinem refrenare;
id est enim 'uitium fugere'. nam fere omnia quae fiunt iniuste *498*

Auct.: **12** Hor. epist. 1, 1, 41*; cf. Br et Ingr ad l.*

1 illi B[1] *(corr.* B[2]*)* M **2** et honesta *om.* D **3** scientiam *ex* -ia B[2] quod] quia *ex* q. B[2]*;* quid HM **4** scientiam B[ar] uirtutem B[ar] **6** uoluptas *ex* -umpt- B[3]*;* -upt- KS quem] quae *ex* que B[2] **8** *post* ita *exp.* ut P[2] est *om.* KS[1] **9** sic . . . ut scientia *om.* R si cum B[1], *corr.* B[2] scientiam B[ar] **10** scientiam *ex* -ia B[3] prodeest B *(u. § 7)* **10–11** cognitio nisi et *ex* -tioni sed B[3] **11** consequatur BHM*;* subse- scientiam P *(*scientiam *s.l. m.2)* KS honoratius H[ar] **12** fugire B[1], *corr.* B[2] prima *ex* promam B[2] **13** *ante* contrario *s.l.* e P[2] **14–15** ne . . . scio *om.* R **15** sit] scit H utrum DVP[1] *(corr.* P[3]*)* igitur *om.* R *ante* definitione *in ras. add.* in *m.2, exp. m.3* B*;* diff- P **16** ut *om.* B aut utrumque HM **17** sit necesse] s. n. est B[1], est *exp.* B[3] quod *ex* quid B[2] debuit *om.* B[1], *s.l.* noluit B[2] **18** conspicere B[1], *corr.* B[3] **19** enim *s.l.* V uitium *bis* D *(spatio indice)* VP[1] *(alt. del.* P[2]*)* fugire B[1] *(corr.* B[3]*)* P[ac]

14 atque improbe, ab his oriuntur adfectibus. si enim commotionis huius quae ira dicitur impetus retundatur, omnes hominum contentiones malae sopientur, nemo insidiabitur, nemo prosiliet ad 15 nocendum. item si cupiditas temperetur, nemo terra marique grassabitur, nemo exercitum ducet, ut rapiat et uastet aliena. 5
16 item si ardor libidinum comprimatur, omnis aetas et sexus retinebit suam sanctitatem, nemo quidquam pudendum aut patie-
17 tur aut faciet. ergo uniuersa scelera et flagitia his commotionibus uirtute sedatis ex hominum uita moribusque tollentur. quae sedatio commotionum et adfectuum hanc habet rationem, 10
18 ut omnia recta faciamus. omne igitur uirtutis officium est non peccare. quo profecto fungi non potest qui deum nescit, quoniam ignoratio eius, a quo bona oriuntur, imprudentem impingat
19 in uitia necesse est. itaque ut breuius et significantius utriusque rei summa officia determinem, scientia est deum nosse, uirtus 15 colere; in illo sapientia, in hoc iustitia continetur.

1 6. Dixi, quod erat primum, scientiam boni non esse uirtutem, deinde, quid sit uirtus et in quo sit. sequitur ut id quoque ipsum, quid sit bonum et malum, nescisse philosophos breuiter ostendam, quia paene declaratum est in libro tertio, cum de sum- 20

20 in libro tertio] 3, 7, 6 – 12, 36

1 commonitionis M **2** inpeditus B[ar] omnis B*;* -nium HM contentione D[1] V *(*-nę*)* **3** male B[1] *(corr.* B[2]*)* D*;* malo KS sopiuntur DR **5** exercitum *ex* -tu B[3] **6** si] sibi KS[ac] **7** sua K **8** uniuersa *ex* -se P[2] commonitionibus V *(*D *inc.)* **9** sedatas *ex* -tis B[3] uitia B[ar] moribus tolletur B[1]*, corr.* B[3] **10** adfectum B[1] *(corr.* B[2]*)* DVP[1] *(corr.* P[2]*)* **11** recte B *contra numerum* omnem D[ac] VP[1] *(corr.* P[3]*);* oms̃ KS uirtus M **12** quod BHM non potest fungi*, ord. lineolis rest. m.1?,* B ungi D[1] VP[ac] **13** inprudenter MK[1] inpinguat V **14** significatius HM **15** deum *ex* -us B[2] **16** sapientiam B[ar] **17** dixit B[ar] scientia B **18** quid sit] quia est R in *s.l. in ras.* B[3] id *om.* R **19** *ante* breuiter *eras.* et*?* B **20** poene B[1] *(corr.* B[3]*),* pene HS*,* poenae M*;* paena R declaratum *ex* -tu B[2]

mo bono disputarem. qui autem quid esset summum nescie- 2
runt, et in ceteris bonis malisue, quae summa non sunt, errauе- *499*
rint necesse est; quae non potest uero iudicio examinare, qui
fontem ipsum non tenet unde illa descendunt. fons autem bo- 3
5 norum deus est, malorum uero ille scilicet diuini nominis sem-
per inimicus, de quo saepe diximus; ab his duobus principiis
bona malaque oriuntur. quae ueniunt a deo, hanc habent rati- 4
onem, ut immortalitatem parent, quod est summum bonum;
quae autem ab illo altero, id habent officium, ut a caelestibus
10 auocatum terrenisque demersum ad poenam interficiant sempi-
ternam, quod est summum malum. num igitur dubium est, quin 5
illi omnes quid esset bonum et malum ignorauerint, qui nec
deum nec aduersarium dei scierunt? itaque finem bonorum ad 6
corpus et ad hanc uitam breuem rettulerunt, quam scilicet solui
15 et occidere necesse est, non sunt progressi ulterius, sed omnia
eorum praecepta et omnia quae inducunt bona, terrae inhaerent
et humi iacent, quoniam simul cum corpore, quod est terra, mo-

6 saepe] 2, 8, 3–7. 3, 29, 13–20. *al.; cf. epit. 24, 10*

1 quid] qui R **2** malisue *ex* -squae*?* B3*,* -suae Dac M sunt] tenent*,* te *in ras.,* ne *s.l.* B2*, corr.* B3 errauerit Bac Dpc *(ex* -rint*); -*rint *ex* -runt P2 M **3** qua*,* a *in ras. 2 litt. m.3* B*;* quia R uero *s.l.* B3 **4** non *s.l.* D unde] n *in ras. m.2* B **5** ille *s.l.* V scilicet ille KS nomini R **6** ab *om.* HM hiis B principibus HM*; om.* R*, ex retractatione; u. Heck, 1972, 192; aliter Win ad l.* **10** auocatos R terrenis B demersos R ad *eras.* B poenam] m *eras.* B interficiat B sempiternam] m *eras.* B **12** omines *sic* H quid . . . malum] quod et malum sit bonum HM esse B1*, corr.* B2 **13** aduersarium] aemulum HM dei] humani generis B*;* dei *om.* R *ft. ex retractatione; u. Heck l.c.* scierint DVPKS ita qui D **14** et *ex* sed B2 ad *s.l.* P2*, om.* S retulerint Dac VP quam] quod DVP **15** sed *ex* et B2 **16** eorum] illorum R inhaerent] inerent B1*,* h *s.l.* B2*,* a *s.l.* B3 **17** et *om.* DV humi *ex* humani B2 quoniam *ex* quod P2 *post* cum *eras.* in B terre Dac moriuntur] m *eras.?* B

7 riuntur. pertinent enim non ad uitam homini comparandam, sed ad quaerendas uel augendas opes honores gloriam potentiam, quae sunt uniuersa mortalia, tam scilicet quam ille, qui ut ea sibi contingerent laborauit. hinc est illud:

'uirtus. quaerendae finem rei scire modumque.' 5

500 8 praecipiunt enim quibus modis et quibus artibus res familiaris quaerenda sit, quia uident male quaeri solere. sed huiusmodi uirtus non est proposita sapienti. nec enim uirtus est opes quaerere, quarum neque inuentio neque possessio in nostra potestate est; itaque et quaesitu et obtentu faciliores sunt malis quam bo- 10 9 nis. non potest ergo uirtus esse in iis rebus quaerendis, in quarum contemptu uis ac ratio uirtutis apparet, nec ad ea ipsa transfugiet, quae magno et excelso animo calcare ac proterere gestit, neque fas est animam caelestibus intentam bonis, ut haec fragilia sibi comparet, ab immortalibus suis operibus auocari, 15 sed potissimum in iis rebus comparandis uirtutis ratio consistit, 10 quas nobis nec homo ullus nec mors ipsa possit auferre. cum haec ita se habeant, illud quod sequitur uerum est:

Auct.: **5** Lucil. 1331 Marx = *6, 5, 3 uers. 6*

1 hominis B[ar] comparandum B[1], *corr.* B[3] **2** uel] et R gloria KS **3** quae *ex* prae*? m.2?* B tam *s.l.* B[3] ea *ex* eas P[3] **4** hic B[1], *corr.* B[3] illa *ex* -lud B[3] **5** uirtutis HM finem *om.* B[1], *post* rei *s.l.* B[3] modum BKS*;* -dum quae R **6** *ante* praecipiunt *eras.* ad B enim] etiam HM familiares BV[ac] **7** sit *ex* et V malae V*;* -la HM huius mundi HM **8** sapientiae *ex* -ti B[3] **8–11** est opes . . . uirtus *om.* R **10** quaesitu *Hm (prob. Buen), Br;* -stus HM*;* -stu *cet. (*D *inc.), uix recte def. Ingr; ap. Lact. part. perf. semper* quaesit- *(*quaest- *semper subst.), ergo et supin.* quaesitu obtentus HM **11** iis R, his *cet.* **12** contemtu B[2] *(ex* -entu*)* R appa|ret*, alt.* a *in ras. 2 litt.* B[2] **13** protegere B **14** animum P intentum *ex* -tam P[3] bonam H *(*m *eras.)* M **15** immortalitatibus HM operibus *codd., def. Ingr;* opibus *Buen, Br (prob. Win cl. § 11)* **16** iis R, his *cet.* conparendis D[ac] VP[1] *(corr.* P[2]*)* **17** posset B*;* potest HM **18** est] sed HM

'uirtus, diuitiis pretium persoluere posse.'
qui uersus idem fere significat quod primi duo. sed neque ipse neque quisquam philosophorum scire potuit pretium ipsum uel quale uel quod sit. id enim poeta et illi omnes quos secutus est
5 putauerunt recte opibus uti, hoc est frugi esse, non instruere conuiuia sumptuose, non largiri temere, non effundere in res *501* superuacuas aut turpes rem familiarem. 11 dicet aliquis fortasse: quid tu? negasne hanc esse uirtutem? – non equidem nego; contraria enim uidear probare, si negem, sed ueram nego, quia non
10 sit illa caelestis, sed tota terrena, quandoquidem nihil efficit nisi quod remaneat in terra. quid sit autem recte opibus uti et qui sit ex diuitiis fructus petendus, declarabo apertius, cum de pietatis officio loqui coepero. 12 iam cetera quae sequuntur nullo modo uera sunt. nam 'improbis inimicitias' indicere, aut 'bonorum
15 defensionem' suscipere potest cum malis esse commune. 13 quidam enim probitate ficta uiam sibi ad potentiam muniunt faci-

12 declarabo apertius] 6, 11, 1 – 13, 14

Auct.: **1** Lucil. 1332 Marx = *6, 5, 3 uers. 7* **14–15** *cf.* ibid. *uers. 9–10*

Codd.: **15** *a* |sionem *incipit* G *p. 29, usque ad § 15* putemus *pauca lecta (nihil fere ubi* B *discrepat); ceterum extant* B DV P HM KS R

1 diuitiis] ac uit- R praemium*, pr.* m *ex* t*?,* B[3] possit HM **2** fere *om.* B primo D[ac] VP[1] *(corr.* P[3]*)* **3** ipsum uel *om.* R **4** id] id est H*,* idem M*;* hic R enim] nim *in ras. m.2* B olli P[ac] **6** conuiuio M sumptuose *ex* -si B[2]*;* -tiose D[ac] VP[1] *(corr.* P[2]*)* temere *ex* tim- P[2] effudere P[1]*, corr.* P[3] **7** dicet *ex* -cit B[3] **8** quid *om.* R nonne quidem M*;* ne qu- KS*;* non qu- R **9** uideor *ex* uidera*?* B[2] necem H[1] sed] si M uerum B **10** ulla H[1] M terrene R efficiat HM **11** terram R quid] quod HM qui] quid B[ar] D[ac]*;* quis D[pc] **12** diuitis D[ac] declarabit*,* b *ex* u*,* R **13** iam] nam *ex* iamne *ut uid.* B[3] **14** incidere M bonorum *ex* hon- B[3] **15** malis *ex* alis B[3] *(*G *inc.)* communem KS[ar] **16** enim *om.* R fictam B[ar] **16–p. 552, 1** faciuntque . . . quae] f. multaque KS*;* faciunt quae R

untque multa quae boni solent, eo quidem promptius, quod fallendi gratia faciunt. utinamque tam facile esset praestare quam
14 facile est simulare bonitatem! sed hi cum esse coeperint propositi ac uoti sui compotes et summum potentiae gradum ceperint, tum uero simulatione deposita mores suos detegunt, ra- 5
piunt omnia et uiolant et uexant eosque ipsos bonos quorum causam susceperant insequuntur et gradus per quos ascenderunt
15 amputant, ne quis illos contra ipsos possit imitari. uerum tamen
502 putemus hoc officium non nisi boni esse, ut bonos defendat. at id suscipere facile est, implere difficile, quia cum te certamini 10
congressionique commiseris, in arbitrio dei, non tuo posita uictoria est, et plerumque improbi et numero et conspiratione sunt potentiores quam boni, ut ad eos superandos non tam uirtus
16 sit quam felicitas necessaria. an aliquis ignorat, quotiens melior iustiorque pars uicta sit? hinc semper dominationes acerbae in 15
17 ciues extiterunt. plena est exemplis omnis historia, sed nos contenti erimus uno. Gnaeus Pompeius ‘bonorum’ uoluit esse ‘defensor’, siquidem pro re publica, pro senatu, pro libertate

Codd.: **3** *ab* esse *usque ad 7, 5, 6* uultus *deest pars antiqua* S *(u. p. XXII)* **17** *a* uoluit esse *ad 7, 3, 19* animantes *(non ad* curae*; corrigas p. XXI) transsilit* K*; hinc extant* B (G) DV P HM R

1 bonis H[ar] M proteruius *pro del.* propter tuis D **2** esset] est B[1], sit B[3]*;* esset et D[1] VP[1] *(corr.* P[3]*)* **3** hii R coeperunt B[ac] D[ac] VP[1] *(corr.* P[2]*)* **4** conpotens B[ar]*;* computes D[ac] VP[1] *(corr.* P[3]*)* *post* potentiae *s.l.* suae P[2] ceperint B[pr] VM, caep- DK*;* coep- B[ar] PHR **5** tunc BG simulatione *ex* -nem P[3] **6** et uiolant *om.* R **7** causam *ex* -sa B[3] ascenderant B *numero meliore* **8** possit *ex* -set B[2] **9** boni] -nis HM at] ad BD[ac] VP[ac] **11** non] n. in R tua B[ac] D **12** et] sed B plerum B[1], *corr.* B[2] **13** potiores P[1], *corr.* P[2] quam boni *om.* R non tam *ex* nota B[3] **14** *post* ignorat *s.l.* quod P[2] **15** iustiorque] -r quam HM[1] dominatione DV arcerue B[1], *corr.* B[2], -be D **16** ciues] cu|ius D*;* ciuis V*;* ciuibus P[3] *(ex* ciuus*?)* R sed] et HMK **17** gneus B, GN· DP, GÑ VK, cñ HM, C·N· R **18** libertatem B

arma suscepit. idem tamen uictus cum ipsa libertate occidit et a
spadonibus Aegyptiis detruncatus insepultus abiectus est. non 18
est igitur uirtus aut 'hostem malorum esse' aut 'defensorem bo-
norum', quia uirtus incertis casibus non potest esse subiecta.
5 'commoda praeterea patriai prima putare' 19
sublata hominum discordia nihil est omnino. quae sunt enim
'patriae commoda' nisi alterius ciuitatis aut gentis incommoda,
id est fines propagare aliis uiolenter ereptos, augere imperium, *503*
uectigalia facere maiora? quae omnia non utique uirtutes, sed
10 uirtutum sunt euersiones. in primis enim tollitur humanae so- 20
cietatis coniunctio, tollitur innocentia, tollitur alieni abstinentia,
tollitur denique ipsa iustitia, quae discidium generis humani fer-
re non potest et, ubicumque arma fulserint, hinc eam fugari et
exterminari necesse est. uerum est enim Ciceronis illud: 'qui 21
15 autem ciuium rationem dicunt habendam, externorum negant,
dirimunt hi communem humani generis societatem, qua sublata
beneficentia liberalitas bonitas iustitia funditus tollitur.' nam 22
quomodo potest iustus esse qui nocet, qui odit, qui spoliat, qui

Auct.: **5** Lucil. 1337 Marx = *6, 5, 3 uers. 12* §§ 19 et 23] *olim* Cic. rep. 3, 22*; cf. Win ad l. et Powell ad* rep. 3, 12 **14–17** Cic. off. 3, 28

Codd.: **1** *ab* occidit *incipit* G *p. 30 tota lecta; extant* BG DV P HM R

1 occiditur R ab B³ *(ex* a*)* HM **2** spardonibus B^ar desepultus B¹*, corr.* B³ est abiectus G*; ante* a. *3 litt. (non* est*) eras.,* est *post finem lin.* B **4** potes B **5** patriai *edd.;* -riae *codd. (*patrie*,* e *exp.* P*); u. 6, 5, 3* **6** concordia *ex* disc- P² **7** patria R aut gentis] augentes B¹, augentis B²*, corr.* B³*;* au|gentes *ut uid.* G **8** uolenter B^ac P¹ *(corr.* P²*)* ereptis *ex* -tos D **9** uictig[alia] G maiora *codd. (*G *inc.)* non *s.l.* P² utuque B^ac uirtutes sed] -tute esse B¹, -tutes esse B², -tutis sed B³ *(*G *inc.)* **10** uirtutium V *(alt.* i *s.l.)* P^ac sunt *in fine lin.* B³ euersiones *ex* -nis B² **11** tollitur *ante* alieni *om.* BG **13** fulserint *ex* -rit B³ fugare D^ac **16** ii dirimunt *Cic.* generis humani BG quas D^ac **17** beneficentia GR, -ficientia BDVHM*;* -ficia P*; u. ind. form.* **18** qui odit qui spoliat *in mg.* H

occidit? quae omnia faciunt qui patriae prodesse nituntur. id enim ipsum prodesse quid sit, ignorant qui nihil putant utile, nihil commodum, nisi quod teneri manu potest; quod solum
23 teneri non potest, quia eripi potest. haec itaque ut ipsi appellant bona quisquis patriae adquisiuerit, hoc est qui euersis ciuitatibus 5
gentibusque deletis aerarium pecunia referserit, agros ceperit, ciues suos locupletiores fecerit, hic laudibus fertur in caelum, in hoc putatur summa et perfecta esse uirtus. qui error non modo
504 populi et imperitorum, sed etiam philosophorum est, qui praecepta quoque dant ad iniustitiam, ne stultitiae ac malitiae dis- 10
24 ciplina et auctoritas desit. itaque cum de officiis ad rem militarem pertinentibus disputant, neque ad iustitiam neque ad ueram uirtutem accommodatur illa omnis oratio, sed ad hanc uitam moremque ciuilem, quem non esse iustitiam et res indicat et ipse
25 Cicero testatus est. 'sed nos' inquit 'ueri iuris germanaeque 15
iustitiae solidam et expressam effigiem nullam tenemus, umbra et imaginibus utimur, easque ipsas utinam sequeremur! feruntur enim ab optimis naturae et ueritatis exemplis.' – 'umbra' est
26 igitur et 'imago' iustitiae quam illi iustitiam putauerunt. quid?

Auct.: **15–18** Cic. off. 3, 69

Codd.: **3** *in* manu *desinit* G *p. 30, seq. p. 147 fere tota lecta; extant* BG DV P HM R

1 quae] qui B[1] *(corr.* B[2]*)* G prodeesse B*; u. 6, 5, 7* **1–2** nituntur . . . prodesse *om.* R **2** prodeesse B utilem B[ar] **5** patriae *ex* -ia B[2] adquisiuerit DVPHMR*;* quaesierit G*;* quaesiuerit *ex* quesier- B[2] **6** gentibus HM refertserit B[ar] *(alia s.l. eras.)* ceperit *ex* goep- B[2]*;* coep- HM **7** suo D[1] locupleta|tiores B[1], *corr.* B[3]*;* -pletioris R **9** imperatorum B[1] *(corr.* B[3]*)* P[3] *(ex* -rit-*)* **10** iustitiam B *(ras. ex* iniu-*)* HM*;* stultitiam G nec B[ar] P[1]*, corr.* P[3] stultitiae] iniustitiae HM disciplina et] -nae DVP **11** officiosis B **12** disputarent B[ar] G **13** ratio R **14** mortemque HM **15** iugis *ex* iuris B[3] germaneque *ex* permanet qui B[3] **16** iustitiam B*;* iustitia R umbrae B **17** eas *Cic.* ipsas] iras R **18** ab] ex *Cic.* **19** et *s.l.* B[3] iustitiae] -tia R quam *ex* qua B[3]

sapientiam nonne idem confitetur in philosophis esse nullam? 'aut cum Fabricius' inquit 'aut Aristides iustus nominatur, aut ab illis fortitudinis aut ab hoc iustitiae tamquam a sapiente petitur exemplum. nemo enim horum sic sapiens, ut sapientem
5 uolumus intellegi, 27 nec hi qui sapientes habiti et nominati, Marcus Cato et Gaius Laelius, sapientes fuerunt, ne illi quidem septem, sed ex mediorum officiorum frequentia similitudinem 505 quandam gerebant speciemque sapientium.' 28 si ergo et philosophis ipsorum confessione adempta sapientia est et iis qui iusti
10 habiti sunt adempta iustitia est, omnes igitur illae uirtutis descriptiones falsae sint necesse est, quia quae sit uera uirtus scire non potest nisi iustus ac sapiens. iustus autem ac sapiens nemo est nisi quem deus praeceptis caelestibus erudiuit.

7. 1 Nam illi omnes qui per aliorum confessam stultitiam
15 sapientes existimantur, specie uirtutis inducti 'umbras et imagines' apprehendunt, nihil uerum. quod ea fit ratione, quoniam

Auct.: **2–8** Cic. off. 3, 16*; cf. Br ad l. et Ingr, Ed. 392–394* **15–16** *cf. 6, 6, 25*

Codd.: **4** *in* exemplum *desinit* G *p. 147, seq. p. 148 usque ad § 27* nec *lecta; ceterum extant* B DV P HM R

1 confitentur B **2** inquit *om.* B aut *post* inquit *om.* R **3** illis] -lo R hoc] his *Cic.* iustitia D[ac] VP[1] *(corr.* P[3]*)* **4** exemplum *ex* -lo B[3] sapiens] s. est BG sapiens ut *om.* HM **5** hi *codd. (*hii R*),* ii *Cic., edd., Br* habentur B **5–6** nominati marcus HM, -nati ·m· R, -natim D *(*m *eras.)* VP*;* nominantur marcus B **6** et gaius laelius B, et ·c̃· lael- DVP, et claelius HM *(*c *eras.),* etc· lael- R nec P[3] *(ex* ne*)* M illi *ex* -le B[2] **7** ex] et HM frequentia *ex* -am B[3] **8** generabant B[1]*, corr.* B[3] sapientiae HM **9** confessionem B[ar] sapientiae B[ar] **9–10** et . . . est *om.* DVP[1] *(in mg. inf.* P[2]*)* **9** iis R, his BHM **10** uirtutis *ex* -tes B[2] **12** non *om.* P iustus *post* nisi] -tis D[ac] VP[ac] *post pr.* sapiens *in fine lin.* quod B[2] iustus autem ac sapiens *om.* BR nemo] nullus R **13** erudibit B[1]*, corr.* B[2] **14** confessam *ex* -sa B[2] **15** uirtutis *ex* -tes B[2]

uia illa mendax, quae fert ad occasum, multos tramites habet propter studiorum et disciplinarum uarietatem, quae sunt in uita
2 hominum dissimiles atque diuersae. nam sicut uia illa sapientiae habet aliquid simile stultitiae, quod libro praecedente monstrauimus, ita haec cum sit tota stultitiae, habet aliquid si- 5 mile sapientiae, quod adripiant ii, qui stultitiam publicam intellegunt; et ut habet uitia manifesta, sic habet aliquid quod simile uideatur esse uirtuti, ut habet apertum scelus, sic imaginem
3 quandam speciemque iustitiae. quomodo enim praecursor eius uiae, cuius uis et potestas omnis in fallendo est, uniuersos in 10 fraudem posset inducere, nisi ueri similia hominibus ostentaret?
506 deus enim, ut immortale illud arcanum eius in operto esset, posuit in uia sua quae homines pro malis et turpibus aspernarentur, ut auersi a sapientia et ueritate, quam sine ullo duce requirebant,
4 in id ipsum inciderent quod uitare ac fugere cupiebant. itaque 15 illam perditionis ac mortis uiam multiplicem
ostendit, *constituit,*
uel quod multa sunt genera uitae uel quod dii multi qui coluntur.

4 libro praecedente] 5, 14, 1 – 18, 11

Codd.: **8** *hinc fere coepisse uid.* G *p. 25, in qua nihil legi potest*

1 habent B[ar] **2** et disciplinarum *om.* R disciplinae *ex* -nam B[2] in uita *om.* R **3** uia] in uia DVP *(*in *exp. m.2)* sapientia*?* B **4** simile aliquid B praecedente *ex* praeteriti*?, m.2* ced*; m.3* nte*,* B **5** stultitiae] e *eras.* B simile *ex* -lis*?* B[2] **6** ii R*,* hi *cet.* stultitiam] iustit- HM **7** *ante* ut *1 litt. eras.* B **9** speciemque *ex* -qui B[2] enim *s.l.* P[2]*, om.* M **11** ostenderet B **12** immortale illud] immortalitatem ita *(s.l. m.2)* B aperto B[3] *(ex* op-*)* HM esse B potuit B[1], uoluit B[2] **12–13** in uia sua posuit R **13** aspernarentur *ex* -ner- B[2] **14** ueritatem B[ar] quae HM requaerebant *ex* -quirib- B[3] **15** fugere *ex* -gare B[3] itaque *ex* idque B[3] **16** illam *ex* -lum B[3] perditionis *ex* -nes B[2] mortis *ex* -tes B[2] uiam *ex* ueniam V **17** ostendit] constituit R *ex retractatione; u. Heck, 1972, 192; cf. 6, 4, 12* **18** generis B uitae] e *eras.* B dii] hi DV

huius dux praeuaricator ac subdolus, ut uideatur esse discrimen 5
aliquod falsi et ueri, mali et boni, alia ducit luxuriosos alia eos
qui frugi appellantur, alia imperitos alia doctos, alia inertes alia
strenuos, alia stultos alia philosophos, et eos quidem non uno
5 tramite. illos enim qui aut uoluptates aut diuitias non refugiunt, 6
ab hac publica et celebri uia modice segregat, eos autem qui aut
uirtutem sequi uolunt aut contemptum rerum profitentur, per
confragosa quaedam praecipitia trahit. sed tamen illa omnia 7
itinera quae speciem bonorum ostentant non sunt aliae uiae, sed
10 deuerticula et semitae, quae uidentur quidem ab illa communi
dextrouersum separari, ad eandem tamen et ad unum omnes
exitum sub ipso fine referuntur. ibi enim dux ille coniungit 8
omnes ubi opus fuerat bonos a malis, fortes ab inertibus, sapi-
entes a stultis separari, in deorum scilicet cultu, in quo ille uni-
15 uersos, quia sine ullo discrimine stulti fuerunt, uno mucrone *507*
iugulat et praecipitat in mortem. haec autem uia, quae est 9
ueritatis et sapientiae et uirtutis et iustitiae, quorum omnium
fons unus est, una uis, una sedes, et simplex est, quo paribus

Codd.: **12** *a* fine *incipit* G *p. 26 praeter § 8* omnes . . . ullo *fere tota lecta; hinc extant* BG DV P HM R

1 praeuaricatur R **2** *ante* mali *eras.* et B luxoriosos V[1] HM*;* -xuriosus B[1] *(corr.* B[2]*)* P[ac] **3** appellentur R **3–4** inperitus alia doctus alia inertis alia strenus alia stultus B[1]*, corr.* B[2] **5** qui *s.l.* D **6** celebri uia] -bria HM aut] ut R **7** uirtute HM[1] confitentur DVP per] pro R **8** fragosa BDVP[1] *(corr.* P[3]*);* confrugosa R *ante* quaedam *eras.* ad B omnia illa B **9** ostentant *ex* -ntat B[2]*;* -ndant DVP[1] *(corr.* P[3]*)* aliae uiae] cliuosa *ex* cliuiae*?* B[2] **10** deuerticula *ex* -lae V*;* diu- P[3] *(ex* deu-*)* HM illo HM **11** eundem HMR **12** referunt R **13** fortis V[ac] R*;* fontes P **14** ab HM[1] in . . . scilicet] scilicet in *(eras. rest. m.2)* d. s. B *(eadem in* G *indicant spatium et uestigia);* id eorum s. HM cultu] multi HM uniuersus DVP[1] *(corr.* P[3]*)* **15** qui R **16** in mortem *om.* R **17–18** fons omnium HM **18** *post* fons *eras.* est P unus . . . sedes] est una ui sua | sedis B[1], est unus sua | uis *et s.l.* una uis una sedes B[3]*;* unus . . . uis et *(in ras.)* una s. R quo BGP[3]*;* quod P[1] *cet.* patribus P[1]*, corr.* P[3]

animis summaque concordia unum sequamur et colamus deum, et angusta, quoniam paucioribus uirtus data est, et ardua, quoniam ad bonum quod est summum atque sublime nisi cum summa difficultate ac labore non potest perueniri.

1 8. Haec est uia quam philosophi quaerunt, sed ideo non inueniunt, quia in terra potius ubi apparere non potest quaerunt. 5
2 errant ergo uelut in mari magno nec quo ferantur intellegunt,
3 quia nec uiam cernunt nec ducem sequuntur ullum. eadem namque ratione hanc uitae uiam quaeri oportet qua in alto iter nauibus quaeritur; quae nisi aliquod caeli lumen obseruent, in- 10
4 certis cursibus uagantur. quisquis autem rectum iter uitae tenere nititur, non terram debet aspicere, sed caelum et, ut apertius loquar, non hominem sequi debet, sed deum, non his terrestribus simulacris, sed deo seruire caelesti, non ad corpus referre omnia, sed ad mentem, non huic uitae dare operam, sed aeter- 15
5 nae. itaque si oculos in caelum semper intendas et solem qua
508 oritur obserues eumque habeas uitae quasi nauigii ducem, sua sponte in uiam pedes dirigentur et illud caeleste lumen, quod sanis mentibus multo clarior sol est quam hic quem carne mor-

Codd.: **14** *in* cor | *desinit* G *p. 26, seq. p. 62 paene tota lecta*

1 concordiam B[ar] **3** quod *ex* cum B[2] est *om.* D V P[1] *(post* sublime *s.l.* P[3]*)* sublimem B[1], *corr.* B[3]; *deinde s.l. m.2* quo, *sed eras.* B **4** difficultatem ac laborem B[ar] **5** quem B *(G inc.)* quaesierunt B **6** inuenerunt B[1], *corr.* B[3] terra *ex* -ram B[3] **7** uelut in] -uti B **8** uiam *ex* -ia P[3] ullum *om.* B G; ill- M eadem] dem *eras.* M; eod- R **8–9** eadem namque *om.* B **9** rationem B[2] *(ex* -ne*)* P[1] *(corr. m.2?)* H[ar] M[ar] R uiamque, que *s.l. m.2,* B quia B[3] *(ex* qua*)* D[1] V P[1] *(corr.* P[3]*)* M[ar] R *(G inc.)* **10** quae] que B[1], qui B[3] H M; quia *ex* quae D[2] **11** uacantur H M uiae M **12** *post* terram *eras.* tueri *ut uid.* B **13** debet *om.* B G **14** seruire *ex* -ri B[2] non] sed n. B[1], et n. B[2] **15** opera H M **16** oculus D[ac]; -lis R in *om.* R semper in caelum B G qua] cum B G; quia M **17** oritur] hauritur B G; oriatur H M **18** uia B H M *(et* G?*)* dirigentur *ex* der- B[2] **19** sole *ex* sol B[2] carni mortales B[1], *corr.* B[2]

tali uidemus, sic reget, sic gubernabit, ut ad summum sapientiae
uirtutisque portum sine ullo errore perducat. suspicienda igitur 6
dei lex est, quae nos ad hoc iter dirigat, illa sancta, illa caelestis,
quam Marcus Tullius in libro de re publica tertio paene diuina
5 uoce depinxit; cuius ego, ne plura dicerem, uerba subieci: 'est 7
quidem uera lex recta ratio, naturae congruens, diffusa in omnis,
constans, sempiterna, quae uocet ad officium iubendo, uetando a
fraude deterreat, quae tamen neque probos frustra iubet aut uetat
nec improbos iubendo aut uetando mouet. huic legi nec ob- 8
10 rogari fas est neque derogari aliquid ex hac licet neque tota
abrogari potest, nec uero aut per senatum aut per populum solui
hac lege possumus, neque est quaerendus explanator aut inter-
pres Sextus Aelius, nec erit alia lex Romae alia Athenis, alia 9 *509*
nunc alia posthac, sed et omnes gentes et omni tempore una lex

Epit.: 6, 8, 6 . . . caelestis] 55, 1 legemque . . . sumeremus

Auct.: **5–p. 560, 5** Cic. rep. 3, 33 = 3, 27 Powell*; cf. Ingr, Ed. 394 sq.*

1 regit R gubernauit B¹*, corr.* B² **3** quae *ex* qui B³ ad hoc *ex* adhuc P³ illa *post* sancta *spatio indice om.* G **4** marcus BG*,* m̃ DVP³*,* ·m̃· HM*,* ·m· R*;* men P¹ paene *ex* poene B³ *(*G *inc.);* pene *ex* pede P² **5** depincsit B¹*, corr.* B³ cuius *s.l.* B³ dicere B¹ *(corr.* B²*;* G *inc.)* MR **6** quidam Dᵃᶜ recta] a *in ras.* B³ omnis D¹ VPR*,* -nes BGD² HM*; cf. § 9* **7** constans *ex* -ant B³ semper B¹*, corr.* B³ uoce R **8** probos *ex* -buus B² frustra *ex* -ta P³ **9** inprobos *ex* -bus B² legio Dᵃʳ VP¹ *(corr.* P²*)* obrogari HMR*;* abro- BP²*,* abrogare G*;* praero- D*,* proro- V*,* pro-gari P¹ **10** derogare HM derogare . . . neque *om.* R **11** per *ante* populum *om.* BG **12** possimus B¹ *(corr.* B²*)* G neque *ex* sed quid B³ *(*G *inc.)* quaerendum B¹ *(*quer-*, corr.* B²*)* G aut *ex* ut B²*;* nec R **13** Sextus Aelius *Br;* extusaelius HM*,* laelius R *(ex pristino* s. aelius *ortum?);* aelius B² GDᵃʳ VPᵃᶜ*;* alius B¹ Dᵖʳ Pᵖᶜ*;* eius alius *edd.* lex] res *ex* rex P² roma HM **14** posthaec VHM *(ex* possethec*)* et *post* sed] ut HM*, om.* R omnes B¹ GDᵖᶜ P² HMR*;* -nis Dᵃᶜ VP¹ *(ft. recte quia acc. ut § 7);* omni B² genti *ex* -tes B²

et sempiterna et immutabilis continebit unusque erit communis quasi magister et imperator omnium deus, ille legis huius inuentor disceptator sator; cui qui non parebit, ipse se fugiet ac naturam hominis aspernatus hoc ipso luet maximas poenas, eti-
10 amsi cetera supplicia quae putantur effugerit.' quis sacramen- 5
tum dei sciens tam significanter enarrare legem dei posset quam illam homo longe a ueritatis notitia remotus expressit? ego uero eos qui uera imprudentes loquuntur sic habendos puto, tamquam
11 diuinent spiritu aliquo instincti. quodsi ut legis sanctae uim rationemque peruidit, ita illud quoque scisset aut explicasset, in 10
quibus praeceptis lex ipsa consisteret, non philosophi functus
12 fuisset officio, sed prophetae. quod quia facere ille non poterat, nobis faciendum est, quibus ipsa lex tradita est ab illo uno magistro et imperatore omnium deo.

1 9. Huius legis caput primum est ipsum deum nosse, soli 15
obtemperare, solum colere. non potest enim rationem hominis
510 obtinere, qui parentem animae suae deum nescit; quod est

Epit.: 6, 8, 12 quibus . . . deo] 55, 1 tradente . . . domino 6, 9, 1 – 10, 2] 54, 4 – 55, 4 *(nonnulla aliunde)* 6, 9, 1] 54, 4. 6 qui . . . potest

Codd.: **1** *in* unus | *desinit* G *p. 62, seq. p. 61, in qua nihil legi potest; ceterum extant* B DV P HM R

1 et *post* lex] est B*;* ut G *(ut uid.)* HMR *post* immutabilis *s.l.* quam si B[2] unusquisque B **3** sator *codd.;* lator *edd., Br, Ingr, certe Cic. uindicandum, sed Lact.* sator *legisse uid.* fuget P[ac] **4** naturam *ex* -ra B[2] aspernatur D *(ex* -us*)* HM ipse R **5** quis *ex* quod B[3]*;* qui PM **6** sciens tam] scientiam B significanter *ex* -tur P[3] **7** illam *ex* -la B[3]*;* -le *ex* -lam D[2] expressit *ex* -is B[2] **8** uera] -ro D[1] VP[1] *(corr.* P[3]*)* inprudentes *ex* -ter*?* B[2] putem *ex* -tant B[2] **9** spiraliique B[1]*, corr.* B[2] instincti] *alt.* i *in ras.* D*;* instructi *ex* -ric- B[3] quodsi ut] sicut *ex* quod sint B[3] legis sanctae] gi *in ras., pr.* s *et alt.* a *s.l. m.2* B **10** perdidit P[1]*, corr.* P[3] ita] i. ut B H[1] *(*ut *exp.* H[2]*)* **10–11** scisset . . . quibus] si scisset e. q. R **11** lux M philosophus*, pr.* h *s.l. m.2,* B **12** esset R quia *om.* R **15** cuius B deum] prdm̃ *sic* HM **17** parentum M nesciat B est *ex* et P[3]

summum nefas. quae ignoratio facit ut diis aliis seruiat, quo
nihil sceleratius committi potest. hinc iam procliuis est ad 2
malitiam gradus per ignorantiam ueri ac singularis boni, quia
deus, quem nosse refugit, fons est ipse bonitatis; uel si iustitiam
5 sequi uolet, diuini iuris ignarus gentis suae leges tamquam
uerum ius amplectitur, quas non utique iustitia, sed utilitas rep-
perit. cur enim per omnes populos diuersa et uaria iura sunt 3
condita, nisi quod una quaeque gens id sibi sanxit quod putauit
rebus suis utile? quantum autem ab iustitia recedat utilitas, 4
10 populus ipse Romanus docet, qui per fetiales bella indicendo et
legitime iniurias faciendo semperque aliena capiendo atque ra-
piendo possessionem sibi totius orbis comparauit. uerum hi 5
iustos se putant, si contra leges suas nihil faciant; quod etiam
timori adscribi potest, si praesentium poenarum metu sceleribus
15 abstineant. sed concedamus sane, ut id natura uel, ut ait phi- 6
losophus, ‘sua sponte’ faciant, quod legibus facere coguntur.
num idcirco iusti erunt, quia parent institutis hominum, qui ipsi

Epit.: 6, 9, 2–5] *cf.* 54, 8 . . . submouebat

Auct.: **4–12** uel . . . comparauit] *olim* Cic. rep. 3, 20*; cf. Win ad l. et Powell ad* rep. 3, 12 **16** Cic. rep. 1, 3

Codd.: **5** *a* tamquam *incipit* G *p. 60 usque ad § 3* populos *lecta*

1 ut *eras.?* B seruire B **2** procliuis *ex* -odiu- D² P² **4** quem *ex* quam*?* B² bonitatis] b. ac ueritatis H uel si] ne si*,* s *s.l. m.3* B iustitia B **5** uolet] u. dei BP *(*dei *s.l. m.2)* diuini R *Heck, 1972, 185 n. 90, Win;* -nitate M*;* -ni tamen *cet., edd., Br, Ingr* leges *ex* -gis B² **6** uerum *om.* DVP¹*, in mg.* P² amplectitur *codd., def. Ingr;* -tetur *Hm, Br* **7** omnis D¹ VP¹ *(corr.* P²*)* **8** quaeque *ex* que B² sanxsit*, alt.* s *exp.?,* B **9** ab P² HMar R*,* a Bpr DVP¹ Mpr*;* ad Bar **10** ipse populus R per fetiales] frequenter p. f. HM*;* perfida B dicendo M **11** cupiendo P³ *(ex* cap-*)* HM **12** hii BR **14** metu *s.l.* P² **17** num] non BP¹ *(corr.* P³*)* quia *ex* qui B³ iustitutis P¹*, corr.* P³*;* statu- HM qui] quia *ex* qua B²

511 aut errare aut iniusti esse potuerunt, sicut illi duodecim tabula-
rum conditores, aut certe publicae utilitati pro condicione tem-
7 porum seruierunt? aliud est igitur ciuile ius, quod pro moribus
ubique uariatur, aliud uera iustitia, quam uniformem ac simpli-
cem proposuit omnibus deus; quem qui ignorat, et ipsam iusti- 5
8 tiam ignoret necesse est. sed putemus fieri posse, ut aliquis
naturali et ingenito bono ueras uirtutes capiat, qualem fuisse
Cimonem Athenis accepimus, qui et egentibus stipem dedit et
pauperes inuitauit et nudos induit et mortuos sepeliuit, tamen
cum illud unum quod est maximum deest, agnitio dei, iam bona 10
illa omnia superuacua sunt et inania, ut frustra in iis adsequendis
9 laborauerit. omnis enim iustitia eius similis erit humano cor-
pori caput non habenti, in quo tametsi membra omnia et locis
suis constent et figura et habitudine, tamen quoniam deest id
10 quod est omnium principale, et uita et omni sensu caret. itaque 15
membra illa formam tantummodo membrorum habent, usum
non habent, tam scilicet quam caput sine corpore. cui similis est
qui cum deum non ignoret, uiuit iniuste; id enim solum habet
quod est summum, sed frustra, quoniam uirtutibus tamquam
11 membris eget. itaque ut sit uiuum ac sensibile corpus, et agni- 20

Codd.: **10** *ab* est maximum *incipit* G *p. 59 paene tota lecta; hinc extant* BG DV P HM R

1 errore R esse *s.l.* V **2** utilitatis B^{ar} **4** utique HM uera] est u. DVP **5** ignorat et] -raret B **7** et *s.l.* B^{3} ingenito] t *eras.* B **8** Cimonem *Parrhasius (1509), edd.;* scimonem, c *eras.,* R*;* timonem *cet.* accipimus DHMR quia B^{ar} et *om.* DV*, s.l.* P^{2} gentibus HM **9** induit et mortuos sepeliuit (-pelli-*; u. 1, 9, 11)* R *Heck, 1972, 192, Win;* induit *tantum cet., edd., Br, Ingr* **10** cum *ex* ut B^{3} illud *ex* -um B^{3} deest] d. in quo est G*;* in quo est B *post* dei *s.l.* ignorauit B^{2} **11** omnia *om.* BG ut *ex* et*?* B^{2}*,* et G*;* aut HM iis R*,* his *cet.* adsequentibus V^{ac} **13** habenti *ex* -ndi P^{3} omnia membra HM **14** constet B^{1} *(corr.* B^{2}*)* G et *ante* figura *ex* nec B^{2} **15** et *ante* uita *om.* HM **16–17** usum non habent *s.l.* B^{3} **19** sed *om.* R **20** indiget HM itque B^{1}*, corr.* B^{2} *(*G *inc.)* ac] et B *(*G *inc.)*

tio dei necessaria est quasi caput et uirtutes omnes quasi corpus. ita fiet homo perfectus ac uiuus, sed tamen summa omnis in capite est, quod quamuis constare non possit sine omnibus, sine quibusdam tamen potest. 12 *512* et erit quidem animal uitiosum ac
5 debile, sed tamen uiuet, sicut is qui et deum nouit et in aliqua re peccat; dat enim ueniam peccatis deus. itaque sine membris aliquibus uiui potest, sine capite nullo modo. 13 haec res efficit, ut philosophi etiamsi natura sint boni, tamen nihil sciant, nihil sapiant. omnis doctrina et uirtus eorum sine capite est, quia deum
10 nesciunt, qui est uirtutis ac doctrinae caput. quem qui non agnoscit, licet uideat, caecus est, licet audiat, surdus, licet loquatur, elinguis est. 14 cum uero conditorem rerum parentemque cognouerit, tunc et uidebit et audiet et loquetur. habere enim caput coepit, in quo sunt sensus omnes collocati, hoc est oculi et aures
15 et lingua. 15 nam profecto is uidet qui ueritatem, in qua deus est, uel deum, in quo ueritas est, oculis cordis aspexerit, is audit qui diuinas uoces ac praecepta uitalia pectori suo adfigit, is loquitur qui caelestia disserens uirtutem ac maiestatem dei singularis enarrat. 16 quare non est dubium, quin impius sit, quisquis deum
20 non agnouerit, omnesque uirtutes eius, quas habere aut tenere se putat, in illa mortifera uia reperiuntur, quae est tota tenebrarum.

Codd.: **10** *in* non *desinit* G *p. 59, seq. p. 31 maximam partem lecta*

2 itaque B pertectus R uiuus *ex* uibus B² sed tamen] et B **3** sine *ante* omnibus *ex* in B³ **4** et] set, s *eras., s.l.* B³ **5** debile] d. e· *(pro est?)* H uiuet *s.l.* B³ his Bᵃʳ G **7** reficit M **8–9** sciant . . . omnis] scient quod n. sapient o. enim HM **8** sapieant B **10** uirtus BP *(et* G *spatio indice)* **11** surdus] s. est HMR **12** *ante* rerum *exp.* suum V **13** enim] e. uocem HM **14** omnis D¹ VP¹ *(corr.* P³*)* hoc] id R oculis R **15** nam] non Dᵃᶜ *(ut uid.)* R his Bᵃʳ G *(ut uid.)* **16** quo] qua R aspecserit B¹, *corr.* B² is *om.* VP (D *deest);* his G **17** hac M*;* et R uitalia *ex* ut alia P³ peccatori D¹ VP¹ *(corr.* P³*)* adfligit VP¹ *(corr.* P³*;* D *deest)* is *om.* B¹ *(in fine lin.* B²*)* G*;* his V (D *deest)* **18** ac maiestatem *in mg.* H² **20** quas *ex* quis *m.2 et 3* B **21** putat in *ex* -tent B³ mortis fera R repperiuntur *codd.* (G *inc.), u. 5, 16, 7*

17 quapropter nihil est quod sibi aliquis gratuletur, si has inanes uirtutes adeptus est, quia non tantum miser, qui bonis praesentibus careat, sed etiam stultus sit necesse est, qui labores in uita
18 sua maximos suscipiat in cassum. nam adempta spe immortalitatis quam deus pollicetur in sua religione uersantibus, cuius 5
513 adsequendae gratia uirtus appetenda est et quidquid malorum acciderit perferendum, maxima erit profecto uanitas obsequi uelle uirtutibus, quae frustra homini calamitates adferunt et la-
19 bores. nam si uirtus est egestatem exilium dolorem mortem, quae timentur a ceteris, pati fortiter ac subire, quid tandem in se 10 boni habet, cur eam philosophi propter se ipsam dicant expetendam? nimirum superuacuis et inanibus poenis delectantur qui-
20 bus licet agere tranquille. si enim mortales sunt animae, si uirtus dissoluto corpore nihil futura est, quid fugimus attributa nobis bona quasi aut ingrati aut indigni qui diuinis muneribus 15 perfruamur? quae bona ut habeamus, scelerate impieque uiuendum est, quia uirtutem id est iustitiam paupertas sequitur.
21 sanus igitur non est qui nulla spe maiore proposita iis bonis quibus ceteri utuntur in uita, labores et cruciatus et miserias
22 anteponat. si autem uirtus, ut ab iis rectissime dicitur, capes- 20 senda est, quia constet ad eam nasci hominem, subesse debet

Epit.: 6, 9, 21–23] *cf.* 29, 9 ita . . . uiuere 22] 29, 7 uirtus . . . est

Codd.: **10** *in* fortiter *desinit* G *p. 31, seq. p. 32 usque ad § 20* habeamus *ex parte lecta; ceterum extant* B DV P HM R

1 aliqui R **2** praesentibus *ex* praeceptis B[3] **4** abrepta *ex* aderepta B[3] *(G hinc uix legitur);* dempta DVP spe *ex* spem B[3] **5** regione D[ac] **6** gratiae H uirtus *s.l.* B[3]*;* -tutis D[ar] **7** attigerit R **8** uellet B[ar] **10** timetur B*,* time[tur] G *(ab* exilium *legitur)* subire *ex* sibire P[2] **11** cum *ex* cur D eam] enim M pro DVP*,* proter M ipsa *ras. ex* -sam D dicunt HM **12** mirum B[1]*, corr.* B[2] **13** augere R **15** aut *ante* indigni *ex* ut B[2] **16** ut *post* bona] aut B[ar] **18** nullam spem maiorem B proposita] p. ita R iis R*,* his *cet.* **19** uia R laboris B **20** ut *om.* R iis R*,* his *cet.* ducitur HM[1] capissenda HM **21** constat V[ac] HM eam *ex* eum D

spes aliqua maior, quae malorum et laborum, quos perferre uirtutis est, magnum adferat praeclarumque solacium. nec aliter uirtus cum per se dura sit, haberi pro bono potest, quam si acerbitatem suam maximo bono penset. 23 aeque non aliter his bonis praesentibus abstinendum est, quam si sint alia maiora, propter quae tanti sit et uoluptates omittere et mala omnia sustinere. ea uero nulla sunt alia, ut in tertio docui, nisi perpetuae uitae. hanc autem praestare quis potest nisi deus, qui uirtutem ipsam proposuit? 24 *514* ergo in dei agnitione et cultu rerum summa uersatur, in hoc est spes omnis ac salus hominis, hic est sapientiae gradus primus, ut sciamus, qui sit nobis uerus pater, eumque solum pietate debita prosequamur, huic pareamus, huic deuotissime seruiamus, in eo promerendo actus omnis et cura et opera collocetur.

10. 1 Dixi quid debeatur deo. dicam nunc quid homini tribuendum sit; quamquam id ipsum quod homini tribueris deo tribuitur, quia homo dei simulacrum est. 2 sed tamen primum iustitiae officium est coniungi cum deo, secundum, cum homine. sed

Epit.: 6, 9, 24] 54, 4 10, 1] 55, 2 2 . . . homine] 55, 1 legemque . . . copulat

7 in tertio] 3, 12, 1–36

Codd.: **11** *hinc fere coepisse uid.* G *p. 129, in qua nihil legi potest*

1 quos] quae B praeferre P[1]*, corr.* P[3] **2** praeclarum D[ac] VP **3** *post* bono *3–4 litt. eras.* B **4** aceruitatem B[1] *(corr.* B[2]*)* HM **5** si] quia HM **7** uera R docui] d. libro HM **8** qui HM deos B[ac] **9** posuit P[1]*, corr.* P[2] agnitio P[1]*, corr.* P[2] **10** est *om.* HM omnis *om.* R ac] haec B[ar] **11** ut sciamus *in mg.* P[2] pater uerus B **12** paremus D[1] **12–13** huic deuotissime seruiamus *om.* R **13** promendo B[1]*, corr.* B[3] **15** dixit B[ar] qui M num*, s.l. m.2?* uel nunc D **16** quaquam P[1]*, corr.* P[2]*;* quam HM homini] bonum D tribueris deo] -ris *ex* -rit *m.3,* deo *ex* deus *m.2, deinde eras.* per B*;* -eris deo *ex* -endos*?* V tribuatur *ex* -uitur B[2] **18** coniugi V[ac]

illud primum religio dicitur, hoc secundum misericordia uel humanitas nominatur. quae uirtus propria est iustorum et cultorum 3 dei, quod ea sola uitae communis continet rationem. deus enim quia ceteris animalibus sapientiam non dedit, naturalibus ea munimentis ab incursu et periculo tutiora generauit, hominem 5 uero quia nudum fragilemque formauit, ut eum sapientia potius instrueret, dedit ei praeter cetera hunc pietatis adfectum, ut homo hominem tueatur diligat foueat contraque omnia pericula et 4 accipiat et praestet auxilium. summum igitur inter se hominum uinculum est humanitas; quod qui diruperit, nefarius et parricida 10 existimandus est. nam si ab uno homine quem deus finxit omnes orimur, certe consanguinei sumus et ideo maximum scelus pu- *515* 5 tandum est odisse hominem uel nocentem. propterea deus praecepit inimicitias per nos numquam faciendas, semper esse tollendas, scilicet ut eos qui sint nobis inimici necessitudinis 15 6 admonitos mitigemus. item si ab uno deo inspirati omnes et animati sumus, quid aliud quam fratres sumus, et quidem con- 7 iunctiores, quod animis, quam qui corporibus? itaque non errat

Epit.: 6, 10, 2–12] 33, 6–10. 60, 1–5 6, 10, 2 hoc . . . 4 nocentem] 33, 6–8. 60, 2 . . . 3 debemus 5] *cf.* 60, 3 et ideo . . . semper

Codd.: **13** *ab* est *incipit* G *p. 130 paene tota lecta; hinc extant* B G D V P H M R

1 misericordia *ex* -am P[3] **2** est *s.l.* P et cultorum *in mg. inf. cum signis* hd *et* hs B[3] **3** ratione P[ac] **4** quia R *Heck, 1972, 185 n. 90, Win;* qui *cet., edd., Br, Ingr* eam H M **5** ob incursus et pericula H M generabit B[1], *corr.* B[3] **8** contra D V P[1] *(corr.* P[2]*)* **10** humanitatis V[ac] H M[1] deruperit D[ac], dirru- R*;* inru- B **11** existimandus *ex* -um B[2] ab] de B deus *ex* deos B[2] **12** oriemur H M[1]*;* oriuntur B **14** praecipit D P M R inimicitias] insidias B G faciendas] esse f. B G **14–15** semper . . . tollendas] sed omnino a nobis semper *(om.* B*)* esse tolerandas *(*B[1], tollendas B[3]*)* B G*;* s. e. tolerandas H M **15** sunt B G **16** omnes *om.* R **17** quid . . . sumus *in mg. inf.* H et quidem] equ- B[1] *(corr.* B[3]*)* G R **18** quod] qui *ex* q. D*; eras.* M*;* tam G qui *eras.* M erat B[1] *(corr.* B[2]*)* G D[ac] V[1]

Lucretius, cum dicit:

'denique caelesti sumus omnes semine oriundi,
omnibus ille idem pater est.'

ergo pro beluis immanibus sunt habendi qui homini nocent, qui 8
5 contra ius humanitatis et fas omne spoliant cruciant occidunt
exterminant. ob hanc necessitudinem germanitatis docet nos
deus malum numquam facere, semper bonum. id autem ipsum 9
bene facere quid sit, idem ipse praescribit: praestare auxilium
depressis et laborantibus, impertiri uictum non habentibus.
10 deus enim quoniam pius est, animal nos uoluit esse sociale; 10
itaque in aliis hominibus nos ipsos cogitare debemus. non meremur in periculo liberari, si non succurrimus, non meremur
auxilium, si negamus. ad hanc partem philosophorum nulla 11
praecepta sunt, quippe qui falsae uirtutis specie capti misericordiam de homine sustulerunt et dum uolunt sanare, uitiauerunt.
et cum idem plerumque fateantur societatis humanae communionem esse retinendam, ab ea plane se ipsos inhumanae uirtutis 12 *516*
suae rigore dissociant. conuincendus ergo etiam hic error illorum est qui nihil cuiquam impertiendum putant. urbis conden- 13
20 dae originem atque causam non unam intulerunt, sed alii eos
homines qui sint ex terra primitus nati, cum per siluas et campos

Epit.: 6, 10, 8. 11–12] *cf.* 33, 6–8 9–10] 60, 4–5*; cf.* 29, 2

Auct.: **2–3** Lucr. 2, 991 sq.*; cf. opif. 19, 3 et 5, 6, 12* **10** animal . . . sociale] Sen. benef. 7, 1, 7 **20** alii (§§ 13–15)] *cf.* Lucr. 5, 805–1160 *passim*

Codd.: **15** *in* sustulerunt *desinit* G *p. 130, seq. p. 29 fere tota lecta*

2 simus*?* B^{ac} **3** idem ille BG **4** hominem G **5** omnes HM **7–8** bonum] b. amare BG*;* amare . . . sit *repet.* G **10** enim] autem B pius est *om.* R sochiale B **11** nos] nosmet BG **12** periculis HM **13** nulla] a n. R **16** plerique B^1 *(corr.* B^3*)* G **17** esse *om.* BG **18** error *ex* ergo B^2 **19** putant urbis] putandum bis R^1, -nt dum bis R^2 **20** ali eos B^1 G*;* alios B^3*;* eos *del.* D **21** hominis R sunt HM siluos D^1 V

erraticam degerent uitam, nec ullo inter se sermonis aut iuris uinculo cohaererent, sed frondes et herbam pro cubilibus, speluncas et antra pro domibus haberent, bestiis et fortioribus ani-
14 malibus praedae fuisse commemorant. tum eos qui aut laniati effugerant aut laniari proximos uiderant, admonitos periculi sui 5 ad alios homines decucurrisse, praesidium implorasse et primo nutibus uoluntatem suam significasse, deinde sermonis initia temptasse ac singulis quibusque rebus nomina imprimendo pau-
15 latim loquendi perfecisse rationem. cum autem multitudinem ipsam uiderent contra bestias esse tutandam, oppida etiam coe- 10 pisse munire, ut uel quietem noctis tutam sibi facerent uel ut incursiones atque impetus bestiarum non pugnando, sed obiectis
16 aggeribus arcerent. o ingenia hominibus indigna, quae has *517* ineptias protulerunt, miseros atque miserabiles, qui stultitiam
17 suam litteris memoriaeque mandauerint! qui cum uiderent mu- 15 tis quoque animalibus ingenitam esse rationem uel conueniendi uel inuicem appetendi uel periculi fugiendi uel mali cauendi uel

Codd.: **14** *in* protulerunt *desinit* G *p. 27, seq. p. 28 usque ad § 17* cubilia *maximam partem lecta; ceterum extant* B DV P HM R

1 erraticiam HM sermonis *ex* -nes P[2] **2** herbas *ex* -am B[3] cubilibus] ubil *in ras. m.3* B **3** et antra] uteren|tur *(*erẽ *in ras. m.2)* antra *(s.l. m.3)* B fortiores P[1]*, corr.* P[3] **4** commorant D[1] VP[1] *(corr.* P[2]*)* lanati B[1]*, corr.* B[2] **5** effugerent DVP*;* fugerunt M[ac] **6** decurrisse GR premo P[1]*, corr.* P[3] **7** uoluntatem] m *exp.* P **8** inprimendo *ex* -prem- B[2] **9** *post* autem *add.* nec P[3] *recc., edd.* **10** tutandam *Br ex* tutandum B[1], tutan[???] G*;* tuta *ut uid.* B[3]*;* tutam DVP[2] H[2] MR*;* tuam P[1], tuttam *(*ess&uttam*)* H[1] oppida *ex* -dum B[3] *(*G *non legitur)* **11** quietam R ut *om.* BGHMR *ft. recte* **12** incursiones *ex* -nis B[2] non pugnando] non *(s.l. m.3)* inp- P **13** has *s.l.* B[3] **14** inertias B[1]*, corr.* B[3] protulerint D[ac] *(maluit et Br, contra numerum)* miseras B **14–15** miseros . . . suam] aut qui stultitiam HM **15** mandauerunt B[1] *contra numerum, corr.* B[3] *(*G *inc.)* uiderint HM[ac] **16–17** uel conueniendi uel inuicem *om.* HM*;* uel inuicem appetendi *om.* R **16** conuenniendi *ex* cum uen- P[3] **17** pericula B *(*G *inc.)* uel mali cauendi *om.* HM

cubilia sibi et latibula parandi, homines autem ipsos existimauerint non nisi exemplis admoneri ac discere potuisse, quid metuere, quid cauere, quid facere deberent, aut numquam conuenturos inter se fuisse nec loquendi rationem reperturos, nisi
5 eos bestiae comedissent. 18 haec aliis delira uisa sunt, ut fuerunt, dixeruntque non ferarum laniatus causam fuisse coeundi, sed ipsam potius humanitatem; itaque inter se congregatos, quod natura hominum solitudinis fugiens et communionis ac societatis appetens esset. non magna inter eos disceptatio est, siqui-
10 dem causae dispares sunt, res eadem est. 19 potuit igitur utrumque, quia non repugnat, sed tamen utrumque nullo modo uerum est, quia non per omnem terram nati sunt homines e terra tamquam ex draconis alicuius dentibus proseminati, ut poetae ferunt, sed unus homo a deo fictus ab eoque uno terra omnis humano
15 genere completa est, eadem scilicet ratione qua rursus post diluuium; quod certe negare non possunt. 20 nulla igitur in principio facta est eiusmodi congregatio nec umquam fuisse homines in *518* terra, qui praeter infantiam non loquerentur, intelleget cui ratio

Auct.: **5** aliis (§ 18)] *cf.* Cic. rep. 1, 39 **13** poetae] Ou. met. 3, 101–110

Codd.: **17** *a* [congre]gatio *incipit* G *p. 72, in qua ex §§ 20–21. 25. 27 quaedam leguntur*

1 cubilia] ciuil- HM et] uel R autem *codd., def. Ingr;* tamen *Br; cf. Hofmann–Szantyr 490* ipsos *om.* HM, istos R existimauerunt BHM **2** admoueri P^{ac} discedere V^{ac} R **4** fuisse *om.* B **5** aliis *om.* DV, *s.l.* P^2 **6–7** causa *ex* -sam, ipsa *ex* -sam, humanitate *ex* -tem B^{pr} **8** hominis B^1, *corr.* B^3 solitudines *sic s.l.* B^3 societas P^1, *corr.* P^3 **11** repugnatur *ex* -tus B^2 sed] et B **12** omnem] orbem M sint DVP e] ex*?* B^{ar}*;* et D^1 *(s.l.* in D^2*)* VP *(s.l. eras.* in*?)* terra *del.* P^3 **13** draconis *ex* -nes B^2 dentibus *s.l.* P^2 perseminati DVP^1 *(*per *exp.* P^3*)* fuerunt D^{ar} P^1 *(corr.* P^3*)* **14** fictus] f. est DVPR *(*fic- *ex* fec-*);* factus HM **15** generi B eadem scilicet] ea HM *post* rursus *eras.* cum*?* B dilluuium*?* B^{ar} **17** congregatio *ex* -ti P^3 **18** non loquerentur] conl- B^1 *(corr.* B^3*)* GDVP^1 *(corr.* P^3*)* intellegit GP^3 *(ex* -get*)*

21 non deest. fingamus tamen illa uera esse quae otiosi et inepti senes fabulantur, ut eos suis potissimum sensibus et suis rati-
22 onibus refellamus. si hac de causa sunt homines congregati, ut mutuis auxiliis imbecillitatem suam tuerentur, succurrendum est
23 igitur homini qui egeat auxilio. cum enim praesidii causa ho- 5 mines societatem cum hominibus inierint et sanxerint, foedus illud a principio sui ortus inter homines tutum aut uiolare aut
24 non conseruare summum nefas putandum est. nam qui se a praestando auxilio remouet, etiam ab accipiendo remoueat ne- cesse est, quia nullius opera indigere se putat qui alteri suam 10
25 denegat. huic uero, qui se ipse dissociat ac secernit a corpore, non ritu hominis, sed ferarum more uiuendum est. quod si fieri non potest, retinendum igitur omni modo uinculum societatis humanae, quia homo sine homine nullo modo potest uiuere. retentio autem societatis est communitas, id est auxilium prae- 15
26 stare, ut possimus accipere. sin uero, ut illi alii disputant, humanitatis ipsius causa facta est hominum congregatio, homo
27 certe hominem debet agnoscere. quod si fecerunt illi rudes et adhuc feri homines et fecerunt nondum constituta loquendi ra- tione, quid putemus hominibus expolitis et sermonis rerumque 20

Epit.: 6, 10, 24–26] *cf.* 60, 4*; ad* 26 *cf.* 55, 1 . . . nosceremus

Codd.: **20** *in* hominibus *desinit* G *p. 72, seq. p. 71 tota lecta*

1 fingamur R[ac] **2** eis DVP[1] *(corr.* P[2]*)* suis *om.* DVP **3** defellamus DVP[1] *(corr.* P[3]*)* **4** succurrendus R **5** praedii P[1], *corr.* P[2] **6** inierunt B[1]*, corr.* B[3] sancserint B[1] *(corr.* B[2]*),* -ncxe- D **7** a *om.* HM inter *eras.* B tutum B[ar] DVP*;* tum B[pr]*;* statum HM*;* ictum R **9** praestandi B*;* -dum R **10** opera *ex* -re B[3] indigere *s.l.* B[3] se indigere R qui *ante* alteri] quia B[ar] **11** dissociat ac] -ciatae R **12** ferum B[1]*, corr.* B[2] uiuendum *ex* -du B[3] **13** igitur] est *(s.l. m.2)* i. P*;* i. est R **14–15** humanae . . . societatis est *in mg.* B[3] **14** homine *ex* omne P[3] **18** hominem debet] de *tantum* M fecerunt *exp.* B[3] **19** adhuc feri] adueteri B[1] *(corr.* B[3]*)* G, a. fieri DVP[ar] M[ar] et] haec B *(*G *inc.)* loquendi constituta HM rationem B[ar] **20** expolitis] et *(s.l.)* exp- P **20–p. 571, 1** sermonis . . . copulatis] sermonis latis *tantum* R

omnium commercio inter se copulatis esse faciendum, qui adsueti hominibus solitudinem ferre non possunt? *519*

11. Conseruanda est igitur humanitas, si homines recte dici uelimus. id autem ipsum, conseruare humanitatem, quid aliud est quam diligere hominem, quia homo sit et idem quod nos sumus? discordia igitur ac dissensio non est secundum hominis rationem uerumque illud est Ciceronis, quod ait 'hominem naturae oboedientem homini nocere non posse'. ergo si nocere homini contra naturam est, prodesse igitur homini secundum naturam sit necesse est. quod qui non facit, hominis se appellatione despoliat, quia humanitatis officium est necessitati hominis ac periculo subuenire. quaero igitur ab his qui flecti et misereri non putant esse sapientis, si homo ab aliqua bestia comprehensus auxilium sibi armati hominis imploret, utrumne succurrendum putent an minime. non sunt tam impudentes, ut negent fieri oportere quod flagitat, quod exposcit humanitas. item, si aliquis circumueniatur igni, ruina opprimatur, mergatur mari, flumine rapiatur, num putent hominis esse non auxiliari. non sint ipsi homines, si putent – nemo enim potest eiusmodi periculis non esse subiectus –, immo uero et hominis et fortis

Epit.: 6, 11, 2 ergo . . . necesse est] *cf.* 55, 4 primum . . . prodesse

Auct.: **7–8** Cic. off. 3, 25

1 commertio *ex* -ia P[2] copulati G quid M adsuetis B[ar] **4** uelemus *sic* B[1], uellimus *sic* B[3]; uolumus R **5** et *om.* G **6** ac] atque R **7** uerum B[1], *corr.* B[3] est *om.* B **8** oboedienti D[1] VP **9** natura B[1] *(corr.* B[3]*)* G prodeesse BR[ar]; *u. 6, 5, 7* secundam D[ac] **10** natura G **11** dispoliat BGHM **12** ac] a G; hac M subueniri DVP his *codd.,* iis *edd., Br* et] ac HM **13** putat P[ac] **14** utrumnec P[ar] M[ar] **15** an] a D[1] R inprudentes *ex* inpud- B[2] **16** flagitat] f. et HM **16–17** quod exposcit . . . aliquis *om.* R **17** igni . . . mergatur *om.* R oprimatur G **18** num] non B[1] *(ut uid., corr.* B[3]; G *inc.)* P hominis] -nes B[1] *(corr.* B[2]*)* M **19** huiusmodi G *(ut uid.)* M **20** homines et fortes B[1] *(corr.* B[2]*)* G

6 uiri esse dicent seruare periturum. si ergo in eiusmodi casibus,
520 quia periculum uitae homini adferunt, succurrere humanitatis
esse concedunt, quid causae est cur, si homo esuriat sitiat algeat,
succurrendum esse non putent? quae cum sint paria natura cum
illis casibus fortuitis et unam eandemque humanitatem deside- 5
rent, tamen illa discernunt, quia non re ipsa uera, sed utilitate
7 praesenti omnia metiuntur. illos enim quos periculo subripiunt
sperant sibi gratiam relaturos, egentes autem quia non sperant,
perire arbitrantur quidquid eiusmodi hominibus impertiant.
8 hinc est illa Plauti detestanda sententia: 10

'male meretur qui mendico dat quod edat;
nam et illud quod dat perit et illi producit uitam
ad miseriam.'

9 at enim poeta fortasse pro persona locutus est. quid? Marcus
Tullius in suis officialibus libris nonne hoc idem suadet, non 15
esse omnino largiendum? sic enim dixit: 'largitioque quae fit ex
re familiari, fontem ipsum benignitatis exhaurit. ita benignitate

Auct.: **11–13** Plaut. Trin. 339–340 *multis mutatis; u. infra adn. crit. et Leo, ed. Plaut. (1896) ad l.* **16–p. 573, 2** Cic. off. 1, 52

Codd.: **1** *in* dicunt *desinit* G *p. 171; extant* B DV P HM R

1 dicunt BG casibus *s.l.* B3 **2** quia *om.* B1*, s.l.* quae*, ex quo* qui B3*;* a *eras.* DP hominum HM succurre Dac H **3** concedent *ex* -dunt B3 **4** quacum R sint *ex* sit B3 pari B **7** metiuntur *ex* metuantur B3*;* mentiuntur V **8** egentes B2 P2*,* -tis B1 P1 *cet.* **9** inpartiant R **10** hinc *ex* hic B2 **11** male . . . edat] de mendico male meretur qui ei dat quod edit aut bibat *Plaut.* mala Pac meretur] *post pr.* r *1–2 litt. eras.* P edat] dedit R **12** perit et] p. et *(s.l. m.3)* B*;* periet D1 V *(ex* pariet*)* P1 *(corr.* P2*);* perdit et *Plaut. post* illi *exp.* qui B3 producit *codd. ut Plauti recensio P;* prodit *Plauti cod. A* uitam *ex* uiam B3 **13** misericordiam DVP1 *(corr.* P2*)* **14** quid *ex* idquod*?* B3 marcus B*,* m̃ D*,* ·m̃· VPHM*,* ·m· R **15** eidem R **16** largitioque] -oquae*, hoc* quae *exp. m.3,* B*,* -oque*,* que *del. m.3,* P*;* -o HM **17** bonitatis Vac exaurit MR **17–p. 573, 1** exhaurit . . . benignitas *om.* DVP1 *(in mg. inf.* e. i. bonitate ben- P2*)*

benignitas tollitur; qua quo in plures usus sis, eo minus in multos uti possis.' 10 et idem paulo post: 'quid autem est stultius quam quod libenter facias, curare ut id diutius facere non possis?' 521 uidelicet professor sapientiae refrenat homines ab humanitate monetque, ut rem familiarem diligenter custodiant malintque arcam quam iustitiam conseruare. 11 quod cum intellegeret inhumanum esse ac nefarium, mox alio capite quasi actus paenitentia sic ait: 'nonnumquam tamen est largiendum nec hoc benignitatis genus omnino repudiandum et saepe idoneis hominibus egentibus de re familiari impertiendum.' 12 quid est 'idoneis'? nempe iis qui restituere ac referre gratiam possint. si nunc Cicero uiueret, exclamarem profecto: hic, hic, Marce Tulli, aberrasti a uera iustitia eamque uno uerbo sustulisti, cum pietatis et humanitatis officia utilitate metitus es. 13 non enim 'idoneis hominibus' largiendum est, sed quantum potest non idoneis. id enim iuste, id pie, id humane fit, quod sine spe recipiendi feceris, haec est 'uera illa et germana iustitia, cuius solidam et expressam effigiem nullam tenere uos' dicis. 14 ipse pluribus locis clamas 'mercennariam' non esse uirtutem faterisque in li-

Auct.: **2–4** Cic. off. 2, 54 **8–10** ibid. *antea* **17–18** ibid. 3, 69*; cf. 6, 6, 25* **18** pluribus locis] Cic. leg. 1, 48*; cf.* rep. 3, 40 *(supra 5, 18, 4)*. Mil. 96. *al.*

1 qua] quia B[ar] quo *eras. et m.2* cum P pluris B[1], *corr.* B[2] uisus R ehominus DVP[ar] multis B **2** posses DVP[1] *(corr.* P[2]*)* et] sed R quid] quam DVP[1] *(corr.* P[2]*)* stultus B[1] *(corr.* B[2]*)* DVP[1] *(corr.* P[2]*)* M **3** diutius] *ante* t *1–2 litt. eras.* B*;* diuit- D[ac] P[ar] **5** familiarem *om.* DV, *s.l.* P[2] **8** ne R **8–9** nec . . . repudiandum *om.* DVP[1] *(in mg. inf.* P[2]*)* **9** repudiandum P[2] HMR*;* r. est *codd. Cic.;* refutandum est B **10** indigentibus *codd. Cic.* quidem *ex* quid B[3] **11** iis P[3] *(ex* is*)* R*,* his *cet.* resistit uere P[ar] nunc *ex* non P[2] **12** pro certo HM hic hic *ex* nihil B[3] marce B, m̃ D, ·m̃· VP[2] *(ex* men*)* HM, ·m· R **14** officia et utilitatem B **15** potest] potis *ex* poetae B[3]*;* pote R **16** id pie *ex* inpie B[2] **17** uere D **18** effigiem *ex* -giam*?* B[2] tene D[ac]

bris Legum tuarum liberalitatem gratuitam esse his uerbis: 'nec est dubium, quin is qui liberalis benignusque dicitur, officium, non fructum sequatur.' cur ergo 'idoneis' potius largiris, nisi ut 15 postea mercedem recipias? te igitur auctore ac praeceptore iustitiae quisquis 'idoneus' non erit, nuditate siti fame conficie- 5 522 tur nec homines copiosi et usque ad delicias abundantes subue- 16 nient ultimae necessitati. si uirtus mercedem non exigit, si 'propter se', ut dicitis, 'expetenda est', ergo iustitiam matrem principemque uirtutum suo pretio, non tuo commodo aestima, ei 17 potissimum tribue a quo nihil speres. quid personas eligis? 10 quid membra inspicis? pro homine tibi habendus est quisquis 18 ideo precatur, quia te hominem putet. abice 'umbras illas imaginesque iustitiae' atque ipsam ueram et 'expressam tene'. largire caecis debilibus claudis destitutis; quibus nisi largiare moriendum est. inutiles sunt hominibus, sed utiles deo, qui eos 15 19 retinet in uita, qui spiritu donat, qui luce dignatur. foue quantum in te est et animas hominum ne extinguantur humanitate

Auct.: **1–3** Cic. leg. 1, 48 **8** dicitis] *cf.* Cic. ibid. **12–13** *cf.* Cic. off. 3, 69 *et 6, 6, 25*

Codd.: **5** *hinc fere coepisse uid,* G *p. 153 bis rescripta, in qua paucissima legimus, plura Brandt, 1884, 323 (u. p. XV n. 44); ceterum extant* B DV P HM R

1 tuarum] ista- B **2** his B^ar, iis R benignusue *codd. Cic.* **3** potius *om.* HM **4** mercedem postea B aucto P¹, *corr.* P²; aut- M ac] aut B **5** configitur B¹ *(corr.* B³*)*; -fietur DVP¹ *(corr.* P²*)* **6** cupiosi HM dilicias HM subueniunt DVP¹ *(corr.* P²*)* **7** extingit B^ar **8** dicitis *codd., def. Win, Ingr;* dicis *edd., Br* iustitiam *ex* -a B² **9** tuo] suo B¹ *(corr.* B³*)* HMR aestimas HMR ei] et ei HM **10** tribuis HM; -bues R a *om.* R **12** deo DVP¹ *(corr.* P²*)* qui R putent B^ar **14** quibus] qui R **14–15** largiare moriendum] -iarem uiuendum B¹, -iare minus uiuendum B²; -gire m. HM **15** utiles] -le est B^ar; in u. D^ar **15–16** eis *ex* eos *m.2,* retinet *om.,* in *eras.,* uitam *ex* -ta *m.3* B **16** spiritum B³ *(ex* -tu*)* HM fouere B **17** in te] tibi B et *ex* ex*?* B³; *om.* R animam V^ac **17–p. 575, 1** humanitatis ostenta B¹, *corr.* B³

sustenta. qui succurrere perituro potest, si non succurrit, occidit.
uerum isti quia neque naturam rei tenent neque praemium in eo 20
quod sit sciunt, dum perdere timent, perdunt et in id quod maxime cauent incidunt, ut quidquid largiuntur aut pereat omnino
5 aut ad tempus breuissimum prosit. nam qui exiguam stipem 21
miseris negant, qui conseruare humanitatem sine damno suo nolunt, patrimonia sua effundunt, ut aut peritura et fragilia sibi *523*
comparent aut certe maximis suis damnis nihil consequantur.
quid enim dicendum est de iis qui populari leuitate ducti uel 22
10 magnis urbibus suffecturas opes exhibendis muneribus impendunt, nisi eos dementes atque furiosos, qui praestent id populo
quod et ipsi perdant et nemo eorum quibus praestatur accipiat?
itaque ut est omnis uoluptas caduca et breuis, oculorum maxime 23
et aurium, aut obliuiscuntur homines et alterius damna pro in-
15 gratis habent aut etiam offenduntur, si non est libidini uulgi
satisfactum, ut iam homines stultissimi malum sibi malo com-

Test.: **1** qui . . . occidit] Ps. Sen. prouerb. 66 *(non in mon. uel mor.; u. Publil. ed. Wölfflin, 1869, 100; cf. Lausberg, 1970, 119 n. 60)*

Codd.: **9** *in* leui | *desinere uid. (cf. Brandt, 1884, 323)* G *p. 153, seq. p. 154 bis rescripta nusquam legibilis; ceterum extant* B DV P HM R

1 succurre R succurrit BR *Win numeri causa;* -currerit *cet., Br, Ingr* **2** neque *om.* R natura B rei tenent B[3] V *(ex* -net*;* D *deest)* P[1] HM *Ingr;* rei non t. R*;* retinent B[1] P[2] *recc., edd., Br* **3** perdunt *s.l.* P[2] **4** incidunt] incurrunt HM ut *in ras.* B[3] quidquod R[ac] aut *ante* pereat *ex* ut B[3] **5** ad] a R **6** negat B[1]*, corr.* B[3] qui *codd., def. Ingr;* quia *Br seruato* nolunt humanitate R sine] nisi HM damano B[ar] uolunt *edd., Win; u. Br ad l.* **7** patrimo D[1] VP[1] *(corr.* P[2]*)* fragilia *ex* -li B[3] **8** consequatur B[1], *corr.* B[2]*;* ads- R **9** iis R, his *cet.* **10** exibendis B[1] *(corr.* B[2]*)* M*;* in e. R **12** et *ante* nemo *s.l.* B[2] **13** itaque] atque*,* at *in 3 litt. eras.,* P ut] quid DVP uoluntas R caduca *s.l.* B[3] ureuis B[ac] **15** offunduntur V si non est *s.l.* P[2] liuidi B[1]*,corr.* B[2]*;* -dine HM **16** ut] aut DVP[ar] iam B[3] DPHMR *Ingr,* etiam B[1] V *recc., edd., Br* conparauerunt B[ac] VM

parauerint, aut si adeo placuerunt nihil amplius quam inanem fauorem paucorumque dierum fabulas adsequuntur; sic cottidie leuissimorum hominum patrimonia in res superuacuas prodigun-
24 tur. num ergo illi sapientius, qui utiliora et diuturniora ciuibus suis exhibent munera, hi scilicet qui publicis operibus extructis 5 memoriam nomini suo quaerunt? ne isti quidem recte; bona sua in terra sepeliunt, quia nec memoria quidquam mortuis confert nec opera eorum sempiterna sunt, siquidem aut uno tremore terrae dissipantur et corruunt aut fortuito consumuntur incendio
524 aut hostili aliquo impetu diruuntur aut certe uetustate ipsa dis- 10
25 soluta labuntur. 'nihil est enim', ut ait orator, 'opere et manu factum, quod non conficiat et consumat uetustas. at haec iustitia
26 et lenitas florescet cottidie magis.' illi ergo melius, qui tribulibus suis aut clientibus largiuntur – aliquid enim praestant hominibus et prosunt –, sed non est illa uera et iusta largitio. be- 15
27 neficentia enim nulla est ubicumque necessitas non est. perit

Auct.: **11–13** Cic. Marcell. 11*; cf. Clark, ed. Cic. (1918) ad l.*

1 placuerunt D[pc] *cet., Ingr;* -rint D[ac] *edd.;* -rant *Br (ex errore?)* quamquam HM **2** adsequantur B *Br* sic] si HMR cottidie B *(pr.* t *eras.)* R, coti- *cet.; u. 5, 3, 5* **4** et *om.* R **5** exibent B[1] *(corr.* B[2]*)* V[ac] hi *om.* BR*;* ii *edd., Br* **6** memoria R nominis aequent ne B[1], *corr.* B[3] **7** sepelliunt B[ar]*; u. 6, 9, 8* quia *om.* R immortuis R conferet, *alt.* e *in ras. m.2,* B **8** operam B[ar] **9** et *ex* aut B[3] currunt B[1], *corr.* B[2] fortuitu P*; u. 5, 20, 14* consummuntur VP **10** diriuntur DP[1] *(corr.* P[2]*);* dirruuntur R certe *ex* -ta*?* B[3]*;* terrae D uoluptate HM *ante* ipsa *eras.* et*?* B **11** operae B[2] *(ex* -re*)* D[ac] V **12** non] n. aliquando *codd. Cic.* consummet B at] ad BPHR haec *ex* hae B[3] iustitia] tua i. *codd. Cic.* **13** et . . . cottidie *om.* B[1], florescat cotidie *tantum s.l.* B[3] lenitas] l. animi *pars codd. Cic.* cottidie R, coti- *cet.* magis *ex* gis B[3] **13–14** tribulibus suis] indigentibus s. amicis B*;* suis *om.* R **14** aut clientibus] aut digentibus D[1], a. indigen- D[2]*;* audientibus V **15** et *post* uera *om.* R beneficentia R, -cientia BD[2] P[2] H*;* -ficia D[1] VP[1] M*; u. § 27 et 6, 6, 21* **16** est *post* nulla *om.* R

ergo quidquid gratiae causa tribuitur non indigentibus aut cum faenore redit, et beneficentia non erit. quod etsi gratum est iis quibus datur, iustum tamen non est, quia si non fiat, nihil mali sequitur. 28 unum igitur certum et uerum liberalitatis officium est 5 egentes atque inutiles alere.

1 12. Haec est illa perfecta iustitia quae custodit humanam de qua philosophi loquuntur societatem, hic diuitiarum maximus ac uerissimus fructus est, non uti opibus ad propriam unius uoluptatem, sed ad multorum salutem, non ad praesentem suum fructum, sed ad iustitiam, quae sola non interit. 10 2 tenendum est igitur omni modo, ut ab officio misericordiae spes recipiendi absit omnino; huius enim operis et officii merces a deo est expectanda solo. nam si ab homine expectes, iam non humanitas erit illa, sed beneficii faeneratio, nec potest uideri bene meruisse qui *525* 15 quod facit non alteri, sed sibi praestat. et tamen res eodem redit, ut quod alteri quisque praestiterit nihil ab eo commodi sperans, uere sibi praestet, quia mercedem capiet a deo. 3 idem deus praecipit, ut si quando cenam parauerimus, eos in conuictum

Epit.: 6, 12, 3–41] 60, 6–9 6, 12, 3–4] *cf.* 60, 6 . . . uestiamus

Auct.: **18** praecipit] *cf.* Luc. 14, 12

1 quicquam P[ac] **2** fenore RP*,* foen- M*;* facinore B reddit B beneficentia VR*,* -cientia BDP[2] HM*;* -fitia P[1] etsi *ex* si P iis R, his *cet. (ex* hi P[2]*)* **4** libertatis B[1]*, corr.* B[2] **6** humanam] h. uitam B **8** uoluntatem *ex* -upta– B[3] **10** iustiam MR tenenda B **11** ab *ex* ad B[2] recipienda M[ac] **12** officii *ex* -ci B[2] expectanda est HM expetenda DVP[1] *(corr.* P[2]*)* **14** faeneratio B[3] HR*,* fen- B[1] DVP*,* foen- M meruisse] meritus*, deinde eras.* sed B qui] quid HM[ar] **15** fecit HM **16** ab *ex* ad B commodo D[ac] spectans DVP[1] *(corr.* P[2]*)* **17** capiat PHM idem BDVPR *Win;* item HM *edd., Br, Ingr* **18** praecepit BHM parauerimus B[2] P[2] *edd., Br, Ingr, dubitanter recepimus;* pararimus B[1] HM[ar] *(*ri *eras.)* R*;* proparauimus D[ac] *(*prep- D[pc]*)* VP[1]*;* parauimus *uix recte Win; ft.* praeparauerimus*?* eos] eos magis R*, prob. Heck, 1972, 185 n. 90* **18–p. 578, 1** inconueniathibeamus B[1]*, corr.* B[3] *(*-ctu ad-*)* **18** uictum DVP[1] *(corr.* P[2]*);* conuinctum HM

adhibeamus qui reuocare non possint et uicem reddere, ut omnis
4 actus uitae nostrae non careat misericordiae munere. nec tamen
quisquam interdictum sibi putet aut communione cum amicis
aut caritate cum proximis, sed notum nobis deus fecit, quod sit
uerum et iustum opus: ita nos oportet cum proximis uiuere, 5
dummodo sciamus illud ad hominem, hoc ad deum pertinere.
5 praecipua igitur uirtus hospitalitas, quod philosophi quoque
aiunt, sed eam detorquent a uera iustitia et ad commodum ra-
piunt. 'recte' inquit Cicero 'a Theophrasto est laudata hospita-
litas. est enim, ut mihi quidem uidetur, ualde decorum patere 10
6 domus hominum inlustrium hospitibus inlustribus.' eodem
modo rursus errauit quo tum, cum 'idoneis esse' diceret 'largi-
endum'. non enim iusti et sapientis uiri domus 'inlustribus' de-
bet patere, sed humilibus et abiectis; nam 'inlustres' illi ac po-
526 tentes nulla re possunt indigere, quos opulentia sua et munit et 15
7 honorat. nihil autem a iusto uiro faciendum est nisi quod sit
beneficium. beneficium autem si refertur, interit atque finitur;
nec enim possumus id habere integrum, cuius pretium nobis

Epit.: 6, 12, 6] 60, 6 pateat . . . tecto

Auct.: **9–11** Cic. off. 2, 64 **12–13** off. 2, 54*; cf. 6, 11, 11–15*

1 quit B[ar] reuocare *ex* re B[3] possunt B et] et ut DV*; post* et *eras.* ut in*?* P **2** misericordiae *ex* -ia B[2] **2–3** misericordiae . . . quisquam *om.* R **2** munere *ex* -ra B[3] **3** aut *om.* R communionem DHMR **4** caritatem DHMR sit] s. et HM **5** iustum *ex* -tus P[2] oportere D **7** hospitalitatis V[ac] quid M **8** ea R a] ad D[ar] **8–9** rapiunturecte B[ar] **9** a] etiam a *Cic.* theofrasto DVPHMR*;* deo factum *(*m *s.l. m.3)* B **10** ualde *ex* laude B[3]*;* ual D[ac] dequorum R **11** domus BHM *ut plurimi codd. Cic.;* -mos DV *(*s *exp. m.2)* PR *ut 2 codd. Cic., ft. recte* inlustrum DV*;* -trius HM **13** sapientis *ex* -tes B[2] P[3] **14** sed] s. et R **15** res P[ac] **16** autem *om.* DVP a] ad H[ar] M[ar] uiro iusto DVP est *om.* B **17** beneficium *bis* B[2] *cet., edd., Ingr, semel* B[1]*;* -cum. ben- *Br codd. praeter* B *falso lectis*

persolutum est. in iis itaque beneficiis iustitiae ratio uersatur, 8
quae salua et incorrupta permanserint; permanent autem non
aliter quam si praestentur iis hominibus, qui prodesse nullo modo possunt. at ille in recipiendis 'inlustribus' nihil spectauit 9
5 aliud nisi utilitatem nec dissimulauit homo ingeniosus, quid ex
eo commodi speraret. ait enim, 'qui id faciat, potentem apud
exteros futurum per gratiam principum, quos sibi hospitii et
amicitiae iure constrinxerit'. o quam multis argumentis Ciceronis inconstantia, si id agerem, coargui posset! nec tam nostris 10
10 quam suis uerbis refelleretur. idem quippe ait, 'ut quisque maxime ad suum commodum referat quaecumque agit, ita minime
esse uirum bonum'. idem etiam negat 'simplicis et aperti hominis' esse ambire, simulare aliquid et praetendere, aliud agere 11
uideri, cum aliud agat, praestare se alteri fingere quod sibi prae-
15 stet, sed malitiosi potius et astuti et fallacis et subdoli. quomodo ergo defenderet, quominus ambitiosa illa hospitalitas ma- 12
litia esset? tu mihi per omnes portas circumcurses, ut adue- *527*

Epit.: 6, 12, 11] *cf.* 59, 2 neque abnegabit . . . possit

Auct.: **6–8** *cf.* Cic. off. 2, 64 **10–12** Cic. leg. 1, 49 **12–13** *cf.* Cic. rep. 3, 26 = 3, 12 Powell. off. 1, 109 *et Win ad l.*

1 iis R, his *cet.* uersetur*?* B[1]*, corr.* B[2] **2** salua|et, alua *in ras. 2 litt. m.2, ante* e *eras.* u*?* B permanserit permanet B **3** alter HM praestentur] ur *m.3?* B iis P[pc] R*;* his P[ac] *cet.* prodeesse BR*; u. 6, 11, 2* **4** possunt *ex* sunt B[3] at] ad B[ac] M in *s.l.* D spectabit *ex* -uit B[2]*;* expectauit HM **5** nec] et non HM dissimilauit B[1]*, corr.* B[2] **6** qui id B[3] *ut codd. Cic.,* quid B[1] *cet.* faciat potentem *ex* facientem B[3] **7** quod PMR sibi *ex* ubi*?* B[2] **8** constrin|xerit, in *et* x *m.3,* B*;* -rint R **9** agerem *ex* -re B[2] tamen HM **10** uerbis *om.* V refelletur B[1] *(corr.* B[2]*)* HM quippe ait] qui dixit, dix *ex* dp *et 2 litt. inc. m.2,* B **11** suum *ex* sum B[2] agit] ait D[1] V, agii R minime *ex* -mum B[2] **12** periti *ex* aperti B[2]*;* -rtae D*;* auerti R[ac] **13–14** agere . . . aliud *s.l.* B[3] **14** uidere P **16** militia M **17** omnis R circumcorses B[ac]*;* -sus R[ac] ut] et BHMR *ft. recte*

nientes populorum atque urbium principes domum tuam inuites, ut per eos apud ciues eorum potentiam consequare, uelisque te iustum et humanum et hospitalem uideri, cum studeas utilitati
13 tuae? uerum hoc ille non potius incaute – quid enim minus in Ciceronem conuenit? –, sed ignorantia 'ueri iuris' prudens ac 5
14 sciens in hos se laqueos induit. quod ut ei possit ignosci, testificatus est 'non ad ueram iustitiam, quam non teneat, praecepta se dare, sed ad umbram imaginemque iustitiae'. ignoscendum est igitur umbratico et imaginario praeceptori nec ab eo
15 ueritas exigenda est qui se nescire fateatur. – captiuorum red- 10 emptio magnum atque praeclarum iustitiae munus est, quod idem ipse Tullius approbauit. 'atque haec benignitas' inquit 'etiam rei publicae est utilis, redimi e seruitute captos, locupletari tenuiores. hanc ego consuetudinem benignitatis largitioni munerum longe antepono, haec est grauium hominum atque 15
16 magnorum.' proprium igitur iustorum opus est alere pauperes ac redimere captiuos, cum apud iniustos, si qui haec faciant, 'graues et magni' appellentur; iis enim maxime laudis est bene

Epit.: 6, 12, 16] 60, 7 . . . opus est

Auct.: **5–8** *cf.* Cic. off. 3, 69 *et supra 6, 6, 25* **12–16** ibid. 2, 63*, om.* quod . . . uidemus

Test.: **17** redimere captiuos] *cf.* Zeno 2, 1, 12

1 populos R domu *ras. ex* -um*, sup.* d *eras.* in*?* B tua *ex* tum B[2] **2** eorum *in ras.* B[3] potentia R consequare] are *in ras. m.2* B*;* -quere M uellisquae B[ar] te *in ras.* P[2]*;* et DV **3** utiliti D[1]*;* utili P[1]*, corr.* P[2] **4** *sup.* incaute *m.2* scilicet dixit D **5** cicerone B prodens B[ac] ac *ex* a P[2] **6** hos *ex* his B[3] laqueos *ex* adque hos B[3] induxit *ex* -uit D[2]*;* inuit HM posset HMR **7** non *ante* ad *om.* M **8** umbra *ex* -am V **11** minus M **12** haec *s.l.* B[3]*, om.* R inquid B[3] *(ex* idquidem*)* R **13** utilis *ex* -le B[3]*;* ut illis D[ar] VP[ar] e *om. uel eras.* B*;* de R serui | tute *in ras. ca. 10 litt. (post* i *eras.* e*) m.3* B captiuos B locupletare DVP **14** ergo P *ut pars codd. Cic.* **17** iustos HM **18** graues *ex* -uis B[2] graue sed HM et] & | & R iis R, his *cet.* laudi HMR

facere, quos nemo sperauit esse facturos. nam qui bonum facit 17
uel consanguineo uel proximo uel amico, aut nullam aut certe
non magnam laudem meretur, quia facere debet sitque impius ac *528*
detestabilis, nisi fecerit id quod ab eo et natura ipsa et necessi-
5 tudo exigit, et si facit, non tam gloriae adsequendae quam re-
prehensionis uitandae gratia facit. qui autem facit alieno et 18
ignoto, is uero dignus est laude, quoniam ut faceret sola ductus
est humanitate. ibi ergo iustitia est ubi ad bene faciendum ne-
cessitatis uinculum nullum est. hoc igitur officium benignitatis 19
10 ne anteponere quidem largitioni munerum debuit; quod est com-
parantis et e duobus bonis id quod sit melius eligentis. illa 20
enim largitio hominum patrimonia sua in mare abicientium in-
anis et leuis et ab omni iustitia remotissima est. itaque ne dici
quidem munera oportet, in quibus nemo accipit nisi qui accipere
15 non meretur. non minus magnum iustitiae opus est pupillos et 21
uiduas destitutos et auxilio indigentes tueri atque defendere.
quod adeo uniuersis diuina lex illa praescribit, quandoquidem
boni quique iudices ad officium suum iudicant pertinere, ut iis

Epit.: 6, 12, 21–23] 60, 6 pupillis . . desit

Codd.: **11** *hinc fere coepisse uid.* G *pp. 167 / 168 bis rescriptae nusquam legibiles (u. Brandt, 1884, 324); ceterum extant* B DV P HM R

1 quos *codd., def. Ingr;* quibus *Br (sec.* queis *quod coni. Davies, ed. epit. 1718, ad 65 [= 60, 7] p. 240 n. 9)* sperabit B^{ac} nam *ex* num P^2 **2** aut *ante* certe *om.* R **3** laude HM **4** testabilis B^1, *corr.* B^2 ab eo] habeo B^{ar} V^{ar} **5** exit B^1, *corr.* B^2 **6** gratiaqfaciet *et* u *sup.* q B^{ar} qui . . . facit *s.l.* B^3 **7** his B^{ar} uera *ex* -ro D laudem B^{ac} **8** faciendum] facere R necessitudinis V^{ac} **9** est nullum HM igitur hoc, *ord. lineolis rest. m.1 uel 2,* B **10** munera D *(ut uid.)* V^{ac} **12** mare *codd., def. Win, Ingr;* munera *Buen, Br* abicientium *ex* auic- B^2 **13** ab *om.* DV, *s.l.* P^2 **14** accipiat DVP^1 *(corr.* P^2*)* accepere P^1, *corr.* P^3 **15** pusillos DVP **16** indigentis D^1 V^1 P^1 *(corr.* P^2*);* -genus R tueri *ex* ueri B^2 **17** praescribsit B **17–18** praescribit . . . iudicant] praeiudicant M **17** quandoque B **18** suum *ex* sui P^2 iis P^{ac} R, his P^{pc} *cet.*

22 naturali humanitate faueant ac prodesse nitantur. uerum haec opera proprie nostra sunt, qui legem, qui uerba ipsius dei praecipientis accepimus. nam illi sentiunt quidem natura esse iustum
23 tueri eos qui tutela carent, sed cur ita sit non perspiciunt. deus enim, cuius perpetua clementia est, idcirco uiduas pupillosque 5 defendi ac foueri iubet, ne quis respectu ac miseratione pignorum suorum retardetur, quominus mortem pro iustitia fideque *529* suscipiat, sed incunctanter ac fortiter subeat, cum sciat se caros suos deo relinquere nec iis umquam praesidium defuturum.
24 aegros quoque, quibus defuerit qui adsistat, curandos fouendosque suscipere summae humanitatis et magnae operationis est. 10 quod qui fecerit, hic uiuam hostiam deo adquiret et quod alteri
25 dederit ad tempus, ipse a deo accipiet in aeternum. ultimum illud et maximum pietatis officium est peregrinorum et pauperum sepultura. quod illi uirtutis iustitiaeque doctores prorsus 15 non attigerunt. nec enim poterant id uidere, qui utilitate omnia
26 officia metiebantur. in ceteris enim quae supra dicta sunt quamuis uerum limitem non tenuerint, tamen quoniam commodi

Epit.: 6, 12, 24–25] 60, 7 aegros . . . 8 placatur

Test.: **13** §§ 25–27] *cf.* Zeno 2, 1, 12

1 faueant ac] *sup. pr.* a *eras.* o*,* ac *exp., s.l. m.2* et isdem P*;* f. et R prodeesse B*; u. § 8* nituntur B[1]*, corr.* B[2] **2** uerba ipsius] uera ipsa HM **3** accipimus HMR naturiae esse iustae R **4** tueri *ex* ueri B[2] tutelam B[ar] deus *ex* dominus B[3] **6** pignerum HM **7** quominus] minus *in ras. m.3* B*;* quamuis P mortem *ex* -te B[2] fidemque DVPHM **9** deo relinquere] derel- R nec iis P[3] R*,* nec his B[2] D[2] HM*;* ni his B[1]*;* necis D[1] VP[1] **10** aegros] de R defuerint *ex* -rit P[2] adsistant *ex* -tat P[2] **10–11** curando fouendoque M **12** uiuam *ex* -ua B[3]*;* uiam M deo ostiam B adquirit B[1] *(corr.* B[3]*)* R **13** tempus *ex* tem B[2] accipit HM **14** et] ac R **15** ille D[1] VP[1] *(corr.* P[2]*)* iniustitiaeque*,* in *exp.,* B*;* iustiaequae V[ac] prorsum B*,* prossus M **16** attigerit R qui] qui de *ex* quid B[2] utilitatem B[ac] **17** in] de *ex* id B[2] **18** tenuerit D[ac]

aliquid in iis deprehenderunt, quasi odore quodam ueritatis retenti propius oberrarunt, hoc autem, quia nihil uidere in eo commodi poterant, reliquerunt. 27 quin etiam non defuerunt qui superuacaneam facerent sepulturam nihilque esse dicerent mali
5 iacere inhumatum et abiectum. quorum impiam sapientiam cum omne humanum genus respuit, tum diuinae uoces, quae id fieri iubent. 28 uerum illi non audent dicere id non esse faciendum, sed si forte non fiat, nihil esse incommodi. itaque in ea re non tam praecipientium quam consolantium funguntur officio, ut si forte
10 id sapienti euenerit, ne se ob hoc miserum putet. 29 nos autem non quid sapienti ferendum sit dicimus, sed quid facere ipse debeat. itaque non quaerimus nunc, utrumne tota sepeliendi ratio *530* sit utilis necne, sed haec etiamsi sit inanis, ut illi existimant, tamen faciendum est uel ob hoc solum, quod apud homines bene
15 et humane fieri uidetur; animus enim quaeritur et propositum ponderatur. 30 non ergo patiemur figuram et figmentum dei feris ac uolucribus in praedam iacere, sed reddamus id terrae, unde ortum est, et quamuis in homine ignoto necessariorum munus implebimus, in quorum locum, quia desunt, succedet humanitas,

1 iis R*;* his P[1] *cet.;* hisque P[2] reprehenderunt R odere R **2** proprius B*;* propitius M oberrarunt BDVPR *edd., Ingr;* ab- HM *edd., Br* nihil *ex* hil B[3] uidere *ex* -ri B[3] commodi *ex* -do*?* B[3] **3** relinquerunt B defuerint R qui *om.* R superuacuaneam *ex* -uacan- B[3]*,* suprauacuan- DVP **5** inhumatum] -ta cum R cum] tum *ex* c. D[2] **8** fiat] faciat B tam *in mg.* D[2]*, om.* V*, s.l.* P[2]*;* tantam HM*;* tandem R **10** sapientia euenerit B[ar] D[ar] VP[ar] HR ob] ab B miserum *ex* -ram*?* B[3] **11** faciendum *ex* ferendum B[3] **12** nunc *ex* nec V*; om.* HM sepeliendi *ex* saeuiendi *ut uid.* B[3]*;* -pelli- HM*; u. 6, 9, 8* **13** utilis necne sit HM necne] necse V sed haec *om.* HM haec *s.l.* V *(*D *inc.)* **14** facienda HM **16** ponderatur] *ult.* r *in ras. m.3* B feris ac DVPR *(ex* fieris ac*);* f. et B[2] M[pc]*,* feri sed H[pr]*;* fieri sed B[1] *(ut uid.)* H[ar] M[ac] **17** reddamus B[3] D[1] VP[ac] HMR *Win, Ingr;* -dem- B[1] D[2] P[pc] *Br* **18** necessariorum] or *eras.* B*; sup.* n. *m.2* uel amicorum D*;* n. sepulturam *(*m *eras., ante* s. *in ras. 4–5 litt.* in M*)* nulli negandam *(*-da M*)* HM **19** inpleuimus B loco HM *sup.* desunt *m.2* scilicet necessarii D

et ubicumque homo desiderabitur, ibi exigi officium nostrum
31 putabimus. in quo autem magis iustitiae ratio consistit quam in
eo, ut quod praestamus nostris per adfectum, praestemus alienis
per humanitatem? quae est multo certior iustiorque, cum iam
non homini praestatur, qui nihil sentit, sed deo soli, cui caris- 5
32 simum sacrificium est opus iustum. dicet aliquis fortasse: si
haec omnia fecero, nihil habebo. quid enim? si magnus homi-
num numerus egebit algebit capietur morietur, ut haec facientem
uel uno die patrimonio exui sit necesse, perdamne rem famili-
arem meo aut maiorum labore quaesitam, ut iam ipsi mihi aliena 10
33 misericordia uiuendum sit? – quid? tu tam pusillo animo pau-
pertatem times, quam etiam uestri philosophi laudant nihilque
531 hac tutius, nihil tranquillius esse testantur? hoc quod times sol-
34 licitudinum portus est. an ignoras, quot periculis, quot casibus
cum his malis opibus subiaceas? quae tecum bene agent, si sine 15
tuo cruore transierint. tu uero praeda onustus incedis et spolia
35 geris, quae inritent animos etiam tuorum. quid ergo dubitas
bene collocare id, quod tibi forsan eripiet aut unum latrocinium
aut existens repente proscriptio aut hostilis aliqua direptio? quid
uerere fluxum et fragile bonum facere sempiternum aut thesau- 20

Epit.: 6, 12, 33–35] 57, 2. 60, 9

Auct.: **20–p. 585, 2** *cf.* Matth. 6, 19–20. Luc. 12, 33

1 exici R **2** putauimus B[1], *corr.* B[3] magis *om.* B iustitiae] -tia et B consistet B **3** praestamus *ex* interpraemus B[3] nostris . . . praestemus *s.l.* B[3] **4** iustiorquae *ex* quae B[3] *post* cum *s.l.* fit B[2] **5** nil R **6** iustuum R[ar] **7** omnia] om R magus P[ac] **8** egebit] et e. B[ar]*;* egeat *ex* egebat M **9** patrimonia V[ac] exuit B[ar]*;* ex suo HM[ac]*;* exurit R sit necesse] n. est R re familiare B[1]*, corr.* B[2] **10** alieni R **13** hanc B[ar]*;* ac D[1]*; om.* HM nihilque DVP sollicitudinum *ex* -nem *m.1?* B*;* solic- P[ac] **14** quod periculis quod BHM*;* quot p. quod D[ac] **16** transierunt V[ac] *post* uero *eras.* in B **18** forsam BP[ac] **19** quid *ex* quiui B[3] **20** uerere] *alt.* re *in ras.* B[3]*;* uere VP[1] *(corr.* P[2]*); sup.* u. *m.2* uereris D fluxum] x *ex* cx*, alt.* u *in ras. m.3* B fragilem B[ar]*;* flragile P[ar] thensauros B*; u. ind. form.*

ros tuos custodi deo credere, ubi non furem praedonemque timeas, non robiginem, non tyrannum? qui apud deum diues est, pauper esse numquam potest. 36 si iustitiam tanti putas, sequere abiectis oneribus quae te premunt, libera te ipse compedibus et
5 catenis, ut expeditus ad deum curras. magni et excelsi animi est despicere et calcare mortalia. 37 sed si hanc uirtutem non capis, ut diuitias tuas in aram dei conferas, ut fragilibus tibi compares firmiora, liberabo te metu. omnia ista praecepta non tibi soli dantur, sed omni populo, qui mente coniunctus est et cohaeret
10 sicut homo unus. 38 si solus magnis operibus non sufficis, pro uirili parte operare iustitiam, sic tamen ut quantum diuitiis inter ceteros, tantum opere praecellas. 39 neque nunc suaderi tibi putes, ut rem familiarem tuam minuas uel exhaurias, sed quae in superuacua fueras impensurus, ad meliora conuertas. unde be-
15 stias emis, hinc captos redime, unde feras pascis, hinc pauperes *532* ale, unde homines ad gladium comparas, hinc innocentes mortuos sepeli. 40 quid prodest perditae nequitiae bestiarios facere

Epit.: 6, 12, 39–41] *cf.* 60, 8

Auct.: **5–6** magni . . . mortalia] *cf.* Cic. off. 3, 24

Test.: **5–6** magni . . . mortalia] Ps. Sen. mor. 44

Codd.: **16** *ab* aliunde *incipit* G *p. 82 maximam partem lecta; hinc extant* BG DV P HM R

1 tuos *ex* suos B[3] **2** robiginem R, rub- *cet.; cf. epit. et 1, 20, 17* **4** libera te *ex* libertate*, sup. ult.* e *m.2* ˜*, sed eras.,* B ipsum B **5** ut *om.* HM a deum R animo HM[1] **6** despicere . . . mortalia *s.l.* B[3] **7** fragilius B[1]*, corr.* B[2] **8** sta R **9** omni] domini B[ar] populi H cohaeri D[1] VP[1] *(corr.* P[2]*)* **10** sis B[ar] solus *s.l.* B[3] **11** operare *ex* rare B[2] uti B[ar] **12** operae *ex* -re *m.2, sed* a *eras.,* B neque *ex* denique P[2] suadere P **13** exaurias PM in *exp.* P[2]*, om.* R **15** emes R captiuos BHM pascis *ex* -ces*?* B[3] **16** aliunde B[1] *(*alii u. B[2]*,* ale u. B[3]*)* G **17** sepelli B[1] *(ut uid.,* -pile B[2]*,* -pili B[3]*)* G*;* u. § 29 prodeest BG*; u. § 8* proditae V[ac] neque uitiae R

locupletes et instruere ad flagitia? transfer ad magnum sacrificium male peritura, ut pro his ueris muneribus habeas a deo
41 munus aeternum. magna est misericordiae merces, cui deus pollicetur peccata se omnia remissurum. 'si audieris' inquit 'preces supplicis tui, et ego audiam tuas; si misertus laborantium 5
fueris, et ego in tuo labore miserebor. si autem non respexeris nec adiuueris et ego animum tuum contra te geram tuisque te legibus iudicabo.'

1 13. Quotiens igitur rogaris, temptari te a deo crede an sis dignus audiri. circumspice conscientiam tuam et quantum potes, 10
medere uulneribus. nec tamen quia peccata largitione tolluntur, dari tibi licentiam peccandi putes; abolentur enim, si ideo lar-
2 giare, quia peccaueris. nam si fiducia largiendi pecces, non abolentur. deus enim purgari hominem a peccatis maxime cupit ideoque agi paenitentiam iubet; agere autem paenitentiam nihil 15
aliud est quam profiteri et adfirmare se ulterius non peccaturum.
3 ignoscitur itaque iis qui ad peccatum imprudenter incauteque
533 labuntur, ueniam non habet qui sciens peccat. nec tamen si ali-

Epit.: 6, 13, 2 . . . 5 potest] *cf.* 62, 1–2

Auct.: **4–8** *ignota, ft. ex pluribus locis conflata; u. Win et Ingr ad l.*

1 transferre D^{ac}*;* -fert P^{ar} **2** malae B^{ar} perditura P^{1}*, corr.* P^{2} deo] domino BG **3** deus] dominus BG **4** auderis D^{ac} V inquid BM *(*G *inc.)* **5** tuas *ex* tuis P^{2} miseritus R **7** adiuueris B^{3} GDVP^{pc} *(sed alt.* u *eras.)* R*;* audieris B^{1} *(ut uid.)* HM*;* adimis *ut uid.* P^{ac} tuum *del.* D^{2} *(et s.l.* meum*)* P^{2} **9** temtari GR*;* t. *del., s.l. m.2?* audiri D deo] domino BG **10** circumspi D^{ac}*;* circuminspice R **11** mere B^{1}*, corr.* B^{2}*;* m. *bis* D *(pr. del.)* V **12** putes] p. ab eo R aboletur DVP^{1} *(corr.* P^{2}*)* **12–13** abolentur . . . nam si *om.* R **12** ideo] deo DVP^{1} *(corr.* P^{2}*)* **13** peccaueras HM fiduciam G **14** aboletur V^{ac} dominus B^{1} *(corr.* B^{3}*)* G purgare, hominem *om.* R **15** agi . . . iubet] i. a. p. HM agere autem paenitentiam] p. agere HM **16** peccatum M **17** ignoscetur V^{ac} iis P^{3} R, his P^{1} *cet. (*G *inc.)* incaute P^{1}*, corr.* P^{2}

quis purificatus fuerit ab omni labe peccati, temperandum sibi ab opere largitionis existimet, quia non habeat peccata quae deleat. 4 immo uero tum magis iustitiam debet operari, cum factus est iustus, ut quod ante in medellam uulnerum fecerat, post-
5 modum faciat in laudem gloriamque uirtutis. 5 eo accedit quod nemo esse sine delicto potest, quamdiu indumento carnis oneratus est. cuius infirmitas triplici modo subiacet dominio peccati, factis dictis cogitatione. per hos gradus ad summum columen iustitia procedit. 6 primus est uirtutis gradus malis operibus abs-
10 tinere, secundus etiam malis uerbis, tertius etiam cogitatione rerum malarum. 7 qui primum gradum ascenderit, satis iustus est, qui secundum, iam perfectae uirtutis, siquidem neque factis neque sermone delinquat, qui tertium, is uero similitudinem dei adsecutus uidetur. 8 est enim paene supra humanum modum ne
15 in cogitationem quidem admittere quod sit uel factu malum uel improbum dictu. 9 itaque etiam iusti homines, qui frenare se possunt ab omni opere iniusto, nonnumquam tamen ipsa fragilitate uincuntur, ut uel in ira malum dicant uel in aspectu rerum delectabilium cogitatione tacita concupiscant. 10 quodsi mortalis

Codd.: **2** *in* largi | *desinit* G *p. 82, seq. p. 81, in qua usque ad § 8* ne *pauca leguntur; ceterum extant* B DV P HM R

1 labore B[ar] **2** ab *ex* ad *m.2?* B debeat*, s.l. m.2* redimere B **3** tum uero B[1] *(ord. lineolis rest.* B[2]*)* G magis *om.* BG **4** mede | lam P*;* -della*, pr.* 1 *eras.,* H*;* -delle M*; u. ind. form.* **6** quamindiu P[ar] **7** triplicique R[ar] modo] quoquo m. R domino D *(s.l. m.2* uel diabolo*)* VP[1] *(corr.* P[3]*)* M peccantis *ex* -anti B[2]*, corr.* B[3] **8** cogitationibus V culmen B[2] *(ex* colum-) HM **9** praecedit B[1]*, corr.* B[2] est *om.* HM abstinetur*,* &ur *eras.,* R **11** qui . . . gradum] p. g. q. HM gradus D[ac] ascendit DV *(antea eras.* g*)* P*;* escenderit*,* e *eras.* R*; u. 1, 10, 9* **12** perfectae iam R **13** sermonibus V qui *om.* R tertius D[ac] M his B[ar] **14** humanu B[1]*, corr.* B[3]*;* hominum DVP[1] *(corr.* P[3]*)* **15** cogitatione BM factu B[3] R*;* -tum B[1] HM*;* -to DVP **16** dictum HM refrenare M **17** ab] ut ab HM[ar] iniuste R **18** ira *ex* -am B[3] **19** concupiscunt P[1]*, corr.* P[3] quodsi] s *in ras. m.3* B

condicio non patitur esse hominem ab omni macula purum, de-
11 bent ergo largitione perpetua peccata carnis aboleri. unum est
534 enim sapientis et iusti et uitalis uiri opus diuitias suas in sola
iustitia collocare. qua profecto qui eget licet ille Croesum aut
Crassum diuitiis superet, hic pauper, hic nudus, hic mendicus 5
12 putandus est. danda igitur opera, ut indumento iustitiae pieta-
tisque uelemur, quo nos exuat nemo, quod nobis sempiternum
13 praebet ornatum. nam si deorum cultores simulacra insensibilia
excolunt et quidquid pretiosi habent in ea conferunt, quibus nec
uti possunt nec gratias agere, quod acceperint, quanto iustius est 10
et uerius uiuentia dei simulacra excolere, ut promereare uiuen-
14 tem? quae sicut usui habent quidquid acceperint et gratias
agunt, ita deus, in cuius conspectu bonum feceris, et probabit et
mercedem pietatis exsoluet.

1 14. Si ergo in homine praeclarum et excellens est bonum 15
misericordia idque diuinis testimoniis et bonorum malorumque
consensu optimum iudicatur, apparet philosophos longe afuisse
ab humano bono, qui neque praeceperunt eiusmodi quidquam
neque fecerunt, sed uirtutem quae in homine propemodum sin-
2 gularis est pro uitio semper habuerunt. libet hic interponere 20

Epit.: 6, 14, 2 – 17, 14] 55, 5 – 56, 7 *(ordine mutato, pauca aliunde)*

1 macula *ex* mala P[2] parum R **2** aboleri *ex* -re P[2] unus D[ac] **3** sapientis . . . uiri] s. uiri et i. et uit- B **4** qua] quia HM*; s.l. m.2?* scilicet iustitia D eget] haec non perfecerit HM ille licet B croessum B*,* cres- *ex* coes- V **5** grassum R *post* pauper *exp.* & P medicus P[1]*, corr.* P[3] **6** est *om.* R pietatisque] *post* pie *2 litt. eras.* B **8** praebet B[1] VPR *(*D *deest), Win, Ingr;* -beat B[3] HM *edd., Br* **9** colunt HM eo R conferent B **10** iustus B[1] *(corr.* B[2]*)* D[ac] **11** excoluere B[ar] **11–12** uiuentem promereare R promerear DVP[1] *(*-are uiuere *seruato* uiuentem P[2]*)* **12** quam HM sic R usui *ex* usu B[2] **13** dominus B conspectum B probauit B[1]*, corr.* B[2] **16** diuinus *ut uid.* B[ar] **17** consensum D[ac] VP[1] *(corr.* P[2]*);* -nfessu M apparet] adpeteret*, ult.* t *eras.,* B **18** quia *ex* qui P[2] **19** fecerint D[ac] propemodum *om.* R **20** licet P[1]*, corr.* P[2]

unum de philosophia locum, ut illorum plenius coarguamus errores, qui misericordiam cupiditatem metum morbos animi appellant. 3 conantur illi quidem uirtutes a uitiis distinguere, quod est sane facillimum. quis enim non possit liberalem a pro- *535*
5 digo separare, ut illi faciunt, aut parcum a sordido aut quietum ab inerti aut cautum a timido, quod haec quae sunt bona fines suos habent? quos si excesserint, in uitia labuntur ita, ut constantia nisi pro ueritate suscepta sit, fit impudentia. 4 item fortitudo si nulla necessitate cogente aut non pro causa honesta
10 certum periculum subierit, in temeritatem conuertitur. libertas quoque si alios insectetur potius quam insectantibus resistat, contumacia est. seueritas etiam nisi se intra congruentes nocentium poenas coerceat, fit saeua crudelitas. 5 itaque dicunt eos qui mali uideantur non sua sponte peccare nec mala potius
15 eligere, sed bonorum specie lapsos incidere in mala, dum bonorum ac malorum discrimen ignorant. 6 haec quidem falsa non sunt, sed ad corpus cuncta referuntur. nam parcum esse aut constantem aut cautum aut quietum aut fortem aut seuerum uirtutes sunt quidem, sed huius temporariae uitae. nos autem, qui hanc
20 uitam contemnimus, alias nobis uirtutes propositas habemus, de quibus philosophi ne suspicari quidem ulla ratione potuerunt. 7 itaque et uirtutes quasdam pro uitiis et uitia quaedam pro uir-

Epit.: 6, 14, 2 qui . . . appellant] *cf.* 33, 9 qui . . . insectatur 3–4] *cf.* 56, 4 . . . dicentur

1 philosophiam H[ar] M[ar] *ante* ut *s.l.* et P[2] **2** errorem R metus HM **3** illi *om.* M **4** sane] face DV *(et* P[1]*? corr.* P[2]*)* posset B liberalem *ex* -le P[2] prodigio V **6** inertia B[ar] **7** quod R uita B[1]*, corr.* B[3] labantur P[1]*, corr.* P[2] ita ut] itaque si R **8** fit *s.l.* B[3] **10** procertum*,* pro *exp. m.3* B **15** bonum B[1]*, corr.* B[3] malis B **15–16** malorum ac bonorum B*;* b. et m. HM **16** falsa] fragilia *ex* facilia B[2] **17** ad] et ad HM **20** contemnimus . . . habemus] contemni *tantum* R **21** *post* quibus *eras.* ait *ut uid.* B nec P*; cf. 1, 6, 7* **22** et *ante* uirtutes *om.* R uitiis] -tis R

tutibus habuerunt. nam Stoici adfectus omnes quorum impulsu animus commouetur ex homine tollunt, cupiditatem laetitiam metum maestitiam, quorum duo priora ex bonis sint aut futuris
8 aut praesentibus, posteriora ex malis. eodem modo haec quattuor morbos, ut dixi, uocant non tam natura insitos quam praua 5
opinione susceptos et idcirco eos censent extirpari posse radi-
536 9 citus, si bonorum malorumque opinio falsa tollatur. si enim nihil censeat sapiens bonum, nihil malum, nec cupiditate ardescet nec laetitia gestiet nec metu terrebitur nec aegritudine con-
10 trahetur. mox uidebimus, an efficiant quod uelint aut quid 10
efficiant – interim propositum adrogans ac paene furiosum –, qui se putent mederi et eniti posse contra uim rationemque naturae.

1 15. Haec enim naturalia esse, non uoluntaria, omnium uiuentium ratio demonstrat, quae isdem omnibus quatitur adfec- 15
2 tibus. Peripatetici ergo rectius, qui haec omnia detrahi negant posse, quia nobiscum simul nata sint, et conantur ostendere, quam prouidenter et quam necessario deus siue natura – sic

Epit.: 6, 14, 7 Stoici . . . 15, 17 redeunt] 56, 2 hos . . . amputandos

5 ut dixi] § 2 **10** mox] 6, 15, 10–17

Auct.: **1–6** nam Stoici . . . susceptos] *cf.* Cic. Tusc. 3, 23 sq. 4, 11 **16** § 2] *cf.* ibid. 4, 43–46

1 istoici B*; u. supra ad 5, 4, 6* adfectum D[ac] V[ac] P[1] *(corr.* P[3]*)* impulsus B *(*inp-*)* H **3** sunt *ex* sint D P[2] **5** morbor D V non tam] iam D[1] V[1] P[1] *(corr.* P[2]*);* tam D[2]*;* a *(*i *et* m *exp.)* V[2]*;* notam H natura *ex* -am P[2] **7** falsa] s *in ras. m.2* B **8** censeant B[ar] **9** laetitiae R[ar] gesti B[1]*, corr.* B[3] terretur B **10** uideuimus B[1], *corr.* B[3] *post* an *exp.* ante B[3] **10–12** quid . . . qui *sic distinximus* **11** adrogans] s *ex* t*? m.3* B*;* agitans R furiosum *codd., Win, Ingr;* -sorum *Schöll, Br contra numerum* **12** putet B mederi] d *in ras. m.3, alt.* e *ex* i *m.2, s.l. eras.* e *quod add. m.2,* B **15** demonstrat . . . omnibus] demons quaeisdaemoni | bus R quem H M hisdem B *(*h *s.l. m.2)* D V P *(*h *s.l.)* **16** qui *om.* H M **17** simul nata *s.l.* H[2] nati D V[ac] R sunt B **18** deus *ex* dominus B[3]

enim dicunt – his nos armarit adfectibus; quos tamen, quia uitiosi plerumque fiunt, si nimii sint, posse ab homine adhibito modo salubriter temperari, ut tantum homini quantum naturae satis est relinquatur. 3 non insipiens disputatio, si, ut dixi, non ad 5 hanc uitam omnia referrentur. Stoici ergo furiosi, qui ea non temperant, sed abscidunt rebusque natura insitis castrare hominem quodammodo uolunt. quod tale est, quale si uelint aut metum detrahere ceruis aut uenenum anguibus aut iram feris aut *537* placiditatem pecudibus. nam quae singula mutis animalibus data 10 sunt, ea uero uniuersa homini simul. 4 quodsi, ut medici adfirmant, laetitiae adfectus in splene est, irae in felle, libidinis in iecore, timoris in corde, facilius est interficere animal ipsum quam ex corpore aliquid euellere, quod est animantis naturam uelle mutare. 5 sed homines prudentes non intellegunt, cum uitia 15 ex homine tollunt, etiam uirtutem se tollere, cui soli locum faciunt. nam si uirtus est in medio irae impetu se ipsum cohibere ac reprimere, quod negare non possunt, caret ergo uirtute quisque ira caret. 6 si uirtus est libidinem corporis continere, uirtute careat necesse est qui libidinem quam temperet non habet. si

4 ut dixi] 6, 14, 6

1 armari BR *(ex* -ria*)* adfectisuis D[ac] **2** nimii *ex* -mis B[3] sunt B[ac] V **3** natura B*;* creaturae R **4** relinquantur HM[ar] ut] t *ex* c*?* B[3] **5** referrentur VP[pc] *(*D *deest);* -feren- B[1] P[ac] HMR*;* -feran- B[3] qui] i *s.l. m.3* B eam *ex* ea P[2] **6** temperent R abscindunt B[1]*, corr.* B[3] rebusque natura] -busquatura R*;* r. a n. B[ar] *(ut uid.)* VP *(*D *deest)* **7** quodadmodo B[1] *(corr.* B[3]*)* R tales R **8** *ante* ceruis *s.l. m.3* a*, postea eras.* B angibus D[1] VP[1] *(corr.* P[2]*);* sanguinibus B[ar] **9** multis D[ac] VP[1] *(corr.* P[2]*)* **10** quodsi ut] quod sicut*,* c *s.l. m.2,* B*;* ut *om.* R **11** irae] et i. P liuidinis B[1]*, corr.* B[2] **12** timore V animal *ex* -ma B[2] **13** est *om.* R *ante* naturam *s.l.* et P[2] **14** uitia ex] prudentia R **15** uirtutem *ex* -te B[3] se tollere *ex* se tonorẽ *(˜ m.2)* B[3]*;* extollere P **16** inpetum B[ar] impetu se] -tus R se ip|sum *ex* sen|su B[3] **18** libidinem *bis, alt. del. m.2* P **19** temtemperet B[ar]*;* -rat DVP

uirtus est cupiditatem ab alieni appetitione frenare, nullam certe uirtutem potest habere qui caret eo, ad quod cohibendum uirtutis
7 usus adhibetur. ubi ergo uitia non sunt, ne uirtuti quidem locus est, sicut ne uictoriae quidem, ubi aduersarius nullus est. ita fit
8 ut bonum sine malo esse in hac uita non possit. adfectus igitur 5
quasi ubertas est naturalis animorum. nam sicut in sentes ager qui est natura fecundus exuberat, sic animus incultus uitiis sua sponte inualescentibus uelut spinis obducitur. sed cum uerus cultor accesserit, statim cedentibus uitiis fruges uirtutis oriuntur.
9 deus itaque cum hominem primum fingeret, mirabili prouidentia 10
538 ingenerauit ei prius istas animi commotiones, ut posset capere uirtutem sicut terra culturam, posuitque materiam uitiorum in adfectibus, uirtutis in uitiis. quae profecto aut nulla erit aut in usu esse non poterit, si desint ea per quae uis eius aut apparet
10 aut constat. uideamus nunc, idem illi qui uitia penitus excidunt 15
quid effecerint. quattuor illos adfectus, quos ex opinione bonorum malorumque nasci putant, quibus euulsis sanandum esse animum sapientis existimant, quoniam intellegunt et natura insitos esse et sine iis nihil moueri, nihil agi posse, alia quaedam

Epit.: 6, 15, 7] 24, 3 8] 55, 8; *cf.* 56, 2 . . . possint 9] 24, 11 . . . posuit. 56, 2 quia . . . rationem. 3 deus . . . inseuit

Auct.: **15** § 10] *cf.* Cic. Tusc. 4, 12–14

1 petitione M **2** habere potest HM uirtutis usus] uirtus B[1], *in fine lin. corr.* B[3] **3** nec B[ar] P[2] *(ex* ne*); cf. 6, 14, 6* *post* uirtuti *1 litt. eras. B* **4** nec *ex* ne P[2] fiet HM **5** in hac uita *om.* R*; cf. Heck, 1972, 192 sq. et n. 117* igitur *om.* P **6** in *in ras.* P[3] **8** ueluti R **9** uirtutis *ex* -tes*?* B[3] orientur HMR *Win* **10** deus *ex* dominus B[3] itaque] qu *in ras. m.3* B mirabili *ex* mur-*?* B[3] **11** animi *om.* V*, s.l.* H[2] possit B **12** culturam *ex* turturam B[3] **13** adfectu *ex* -ti D[2] uitiis] iis *in ras. m.3* B aut *ante* nulla *om.* B **14** usus DVP*;* susu M desunt B[ac], -serint D[1] quae per D[1] VP[1], *ord. signis rest.* D[2] P[2] aut *post* eius] t *s.l. m.2* B **15** abscindunt B **16** illis M **17** malorumque] ac malorum B **18** sapientis *ex* -tes B[3] **19** iis R*,* his *cet.* mereri R alii B

in eorum locum uicemque supponunt. pro cupiditate substituunt uoluntatem, quasi uero non multo sit praestabilius bonum cupere quam malum uelle; item pro laetitia gaudium, pro metu cautionem. 11 at in illo quarto immutandi nominis eos ratio deficit. 5 itaque aegritudinem penitus id est maestitiam doloremque animi sustulerunt; quod fieri nequaquam potest. 12 quis enim possit non dolere, si patriam aut pestilentia exhauserit aut hostis euerterit aut tyrannus oppresserit? potest aliquis non dolere, si sublatam uiderit libertatem, si proximos, si amicos, si bonos uiros aut 10 exterminatos aut crudelissime trucidatos? nisi cuius mens ita obstipuerit, ut sit ei sensus omnis ereptus. 13 quare aut omnia tollere debuerunt aut implenda fuerat curta haec ac debilis disputatio, id est etiam pro aegritudine aliquid reponendum, quoniam superioribus ita ordinatis hoc consequens erat. *539* ut enim prae- 15 sentibus laetamur bonis, sic malis angimur ac dolemus. 14 si ergo laetitiae, quoniam uitiosam putabant, nomen aliud indiderunt, sic aegritudini, quoniam et ipsam uitiosam putant, aliud uocabulum tribui congruebat. unde apparet non illis rem defuisse, sed uerbum; cuius indigentia eum totum adfectum, qui est uel 20 maximus, contra quam natura pateretur auferre uoluerunt. 15 nam illas nominum commutationes poteram coarguere pluribus et

1 pro] ut pro B substituant *ex* -uat B[2] **2** quasi] a *in ras. m.2* B non] in R **3** malum *codd., def. Ingr, sed dubitanter recepimus; del. Betuleius (1563), alii, Br, Win ft. recte* **4** in *s.l.* P[2] eis *ex* eos P[3] deficit B[1] P[3] HMR*;* -fecit B[3] DVP[1] **5** dolorem B[1]*, corr.* B[2] **6** nequamquam DV*;* omnino non R **7** dolore D[1] P[1] *(corr.* P[2]*)* pestilentiam B[ar] hostis *ex* -tes B[2] euerterit] *post* i *1–2 litt. eras.* B **8** aliqui B dolore B[1] *(corr.* B[3]*)* **9** bonos uiros] uicinos *ex* binos B[2] **11** et *ex* ei B[2] **12** inpleta B fuerit B[1] *(*t *inc.;* tueri B[3]*)* R curata B[ar]*;* cur ita DV ac BDVP *(*c *s.l.);* aut HMR **13** id est] idem *plene* DVP **13–16** aliquid . . . laetitiae *om.* R **14** ordinatus V[ac] **15** angimur *ex* tan- B[3] dolemur D[1] VP sicut *ex* si D[2] **16** quoniam *ex* quam P*;* q. et ipsam R uitiosum P **17** putabant P[3] *(ex* -tant*)* HM **18** congruebant HM **19** indigenti P[ac]*;* -gent R eum *ex* cum P[3] totum] motum HM

ostendere aut sermonis ornandi augendaeque copiae gratia multa nomina isdem rebus imposita aut certe non multum inter se illa distare. nam et cupiditas a uoluntate incipit et cautio a metu
16 oritur et laetitia nihil aliud est quam professum gaudium. sed putemus, ut ipsi uolunt, esse diuersa. nempe igitur cupiditatem 5 esse dicent perseuerantem ac perpetuam uoluntatem, laetitiam uero insolenter se efferens gaudium, metum autem nimiam et excedentem modum cautionem. ita fit, ut ea quae tollenda esse censent non tollant, sed temperent, siquidem nomina tantum-
17 modo immutant, res ipsae manent. eo igitur imprudentes reuol- 10 uuntur quo Peripatetici ratione perueniunt, ut uitia quoniam tolli non possunt, medie temperanda sint. errant ergo, quia non efficiunt quod uolunt, et longo asperoque circuitu in eandem uiam redeunt.

1 16. At ego ne Peripateticos quidem accessisse ad ueritatem 15 puto, qui uitia esse concedunt, sed ea mediocriter temperant.
540 2 carendum est enim uitiis etiam mediocribus. quin potius efficiendum fuit primum, ne uitia essent; nec enim quidquam

Epit.: 6, 16, 1–11] 56, 2 Peripatetici . . . putant 1 carendum . . . 2 bene] 56, 2 neque . . . abutendum est

Codd.: **4** *hinc fere coepisse uid.* G *p. 159 bis rescripta nusquam legibilis; de pp. 159–162 u. Brandt, 1884, 325, qui ex paucis litteris pp. 160/161 (u. infra 6, 16, 9–11) a se uisis collegit haec duo folia textum cohaerentem exhibuisse; ceterum extant* B DV P HM R

1 orandi B[1], *corr.* B[3] **2** hisdem B *(*h *s.l. m.2)* DVP aut] edicere aut B **6** dicunt HM perpetuam *ex* -a B[2] **7** nimiam *ex* animam *ut uid.* B[3] et *in ras.* B[3] **8** cautiorem*,* r *in ras. m.2,* B esse censent] essent R **9** sed *s.l.* B[2] **10** maneant B ego D[ar] V reuolbuntur *ut uid.* B[1], *corr.* B[3] **11** quod HM peripatetici *ex* -ca*?* B[3] perueniunt] *alt.* u *in ras. m.3* B **12** medie B[3] *(ex* mediae*?* a *exp. et alt.* e *in ras.)* DPM*;* -diae VH*;* medietate*,* ta *s.l.,* R *post* temperanda *1 litt. eras.* B sit B[1] *(corr.* B[2]*)* D[ac] efficiunt] ef *in ras. m.2* B **13** eadem *ex* eod- B[1], *corr.* B[3] **16** quia*?* B[ar] eam B[ar]*;* ex DVP[1] *(corr.* P[2]*)* **17** etiam uitiis B quin *ex* qui B[2] **18** ne] n *in ras. 2 litt. m.3* B neque R

uitiosum nasci potest, sed uitia fieri, si male utamur adfectibus,
uirtutes, si bene. 3 deinde monstrandum non ipsos adfectus, sed
eorum causas esse moderandas. – non est, inquiunt, nimia lae-
titia gestiendum, sed modice ac temperate. – hoc uero tale est,
5 quale si dicerent non esse currendum concitate, sed gradiendum
quiete. at potest et qui graditur errare et qui currit rectam uiam
tenere. 4 quid? si ostendo esse aliquid, ubi non tantum modicum,
sed uel punctum gaudere uitiosum sit, et aliud contra, in quo uel
exultare laetitia minime criminosum, quid tandem nobis ista
10 mediocritas proderit? 5 quaero, utrumne sapienti laetandum pu-
tent, si quid inimico suo mali uideat accidere, aut utrumne lae-
titiam frenare debeat, si uictis hostibus aut oppresso tyranno
libertas et salus ciuibus parta sit. 6 nemo dubitat, quin et in illo
exiguum laetari et in hoc parum laetari sit maximum crimen.
15 eadem de ceteris adfectibus licet dicere. 7 sed, ut dixi, non in his
moderandis sapientiae ratio uersatur, sed in causis eorum, quon-
iam extrinsecus commouentur, nec ipsis potissimum frenos

Epit.: 6, 16, 7–8] *cf.* 56, 3 non enim . . . fiunt mala

15 ut dixi] § 3

Codd.: **9** *hinc fere coepisse uid.* G *p. 160 uix legibilis; u. 6, 15, 16*

2 uirtutibus *ex* -tes P2 inde B *post* monstrandum *s.l.* ∻ *i. e.* est*; cf. 5, 5, 1* affectus *ex* adfectos B2 **3** laetitia nimia DVP **4** modicum B temperate *ex* -rare B3*, ex* -rante P2 **6** at] quia *ex* qui*?* B3 et *post* potest *ex* ei B3 **7** esse *om.* B aliquid esse HM **8** punctu B*;* ad *(s.l. m.2)* p. D **9** laetitiam|in me B1*, corr.* B2 quid *ex* qui B2 **10** prodeerit B*; cf. 6, 12, 8* utrumne *in ras. m.3* B sapientiae Bar HM putet *ex* -ent B3 **11** qui M accidere *s.l.* B3 aut *om.* HM **12** refrenare Bac HM sic Bar aut *ex* ac*?* B3 oppressio V **13** cibus D1 VP1 *(corr.* P3*)* parata BHM debitat Dac VP1 *(corr.* P3*)* in *ante* illo *s.l.* B3 **14** exiguum *ex* -uam B3 et hoc . . . laetari *in mg.* H2 in *om.* H2 M parum *ex* -rem B2 sit *s.l.* B3 *post* crimen *s.l. eras.* est *ut uid., quod add. m.2,* B **15** iis R

imponi oportuit, quoniam et exigui possunt esse in maximo cri-
541 mine et maximi possunt esse sine crimine, sed adsignandi fu-
erunt certis temporibus et rebus et locis, ne uitia sint quibus uti
8 recte licet. sicut enim recte ambulare bonum est, errare autem
malum, sic moueri adfectibus in rectum bonum est, in prauum 5
9 malum. nam libido si extra legitimum torum non euagetur,
licet sit uehemens, tamen culpa caret, sin uero appetit alienum,
10 licet sit mediocris, uitium tamen maximum est. non est itaque
morbus irasci nec cupere nec libidine commoueri, sed iracun-
dum esse morbus est, cupidum, libidinosum. qui enim iracundus 10
est, etiam cui non debet aut cum non oportet irascitur, qui cu-
pidus, etiam quod non opus est concupiscit, qui libidinosus,
11 etiam quod legibus uetatur adfectat. omnis igitur ratio in eo
uersari debuit, ut quoniam earum rerum impetus inhiberi nec
potest nec debet, quia necessario est insitus ad tuenda officia 15
uitae, dirigeretur potius in uiam rectam, ubi etiam cursus offen-
sione ac periculo careat.

1 17. Sed euectus sum coarguendi studio longius, cum sit mihi
propositum ostendere ea quae uitia philosophi putauerunt non

Epit.: 6, 16, 9–11] 56, 7

Test.: **6** libido . . . euagetur] *cf.* Zeno 1, 1, 13. Salu. gub. 7, 100

Codd.: **7–14** *ab* | petit *ad* impetus *in* G *pp. 160/161 pauca uidit Brandt, 1884, 325; ergo ab § 10* quod legibus *coepisse uid. p. 161; ceterum extant* B DV P HM R

1 et *ante* exigui *om.* BDVP **1–2** possunt in . . . maximi *in mg.* V[2] esse *ante* in *om.* DV[2] P **2** sed *ex* se B[2] **4** abulare B[ac]*;* -laretur *ut uid.* R[ar] bonum *ex* -nu B[3] **5** mori B bonum *ex* -nu B[3] est *om.* HM prabum *ut uid.* B[ac] **6** nam . . . si] n. l. *tantum* B*;* n. si l. si DVP[1] *(alt.* si *del.* P[3]*)* **7** sit *ex* sic B[2] alienam *ex* -num *ut uid.* H **8** mediocre *ex* -ris D[2] tamen *om.* M **13** etiam *post* libidinosus *om.* M oratio R **14** ut] et *s.l.* B **16** dirigeretur DVP, der- R*;* derigetur*,* r *et* g *in ras. m.2,* B*;* dirigetur HM **17** ac *om.* R **19** propositum *ex* -tu B[2]

tantum uitia non esse, uerum etiam magnas esse uirtutes. ex his docendi gratia sumam quae pertinere ad rem maxime puto. metum seu timorem in maximo uitio ponunt summamque im- 2 becillitatem esse animi putant, cui sit contraria fortitudo; quae si
5 sit in homine, locum timori esse nullum. creditne ergo aliquis 3 *542* fieri posse, ut idem metus summa sit fortitudo? minime. neque enim uidetur capere natura, ut aliquid in contrarium reccidat. atquin ego non arguta aliqua conclusione, ut apud Platonem 4 Socrates facit, qui eos quos contra disputat cogit ea quae ne-
10 gauerant confiteri, sed simpliciter ostendam summum metum summam esse uirtutem. nemo dubitat, quin timidi et imbecilli 5 sit animi aut dolorem metuere aut egestatem aut exilium aut carcerem aut mortem; quae omnia quisquis non exhorruerit, fortissimus iudicatur. qui autem deum metuit, illa uniuersa non
15 metuit. ad quod probandum argumentis opus non est. spectatae 6

Epit.: 6, 17, 5–9] *cf.* 61, 3–4

Test.: **11–12** timidi . . . egestatem] *cf.* Ps. Sen. mor. 99

Codd.: **13** *hinc fere coepisse uid.* G *p. 162 nusquam legibilis; u. 6, 15, 16*

1 iis R*;* aliis DVP **2** gratiam H[ar] M summamque*, alt.* m *s.l. m.3,* B pertinet R **2–3** puto . . . maximo *om.* R **3** metu V*;* mecum P[1]*, corr.* P[3] seu] sed HM inbecillita R[1] **4** cum M **5** hominem B timoris HM nullum esse B credit. ne D[1] VP[ac]*;* -it. neget HM*;* credunt*, deinde* ne . . . posse *del. et s.l.* ergone fieri potest D[2] **6** posse] *sup.* e *litt. inc. eras.* B sit] t *in ras. m.2* B neque enim *bis, alt. eras.* R **7** reccidat BVH[ar] R[ac]*,* reci- DH[pr] MR[pc]*,* r&ci- P*; cf. 7, 15, 16* **8** quin DVP ergo D[ac] aguta*, sed del., s.l.* facio *(*io *inc.)* D **9** contra quos H*,* c. quod M **10** summaum metum B[ar] **11** qui DVP inbeccilli*, pr.* c *eras., ult.* i *in ras. m.3* B*;* -cillis*,* s *s.l.,* R **13** carcerem *ex* -re B[3]*;* cerc- R[ac] exhorruerit] h *s.l. m.2* B **14–15** illa . . . metuit *om.* M **14** non] num H **15** argumentis *ex* -tum B[3] spectatae D[2] HMR[1]*;* -ti B[1]*;* exsp- B[3] R[2]*;* peccatae D[1] VP[1]*;* paratae P[3]

sunt enim semper spectanturque adhuc per orbem poenae cultorum dei, in quibus excruciandis noua et inusitata tormenta
7 excogitata sunt. nam de mortis generibus horret animus recordari, cum immanium bestiarum ultra ipsam mortem carnificina saeuierit. has tamen exsecrabiles corporum lacerationes felix 5
8 atque inuicta patientia sine ullo gemitu pertulit. haec uirtus omnibus populis atque prouinciis et ipsis tortoribus miraculum
9 maximum praebuit, cum patientia crudelitas uinceretur. atquin hanc uirtutem nihil aliud quam metus dei fecit. itaque, ut dicebam, non euellendus, ut Stoici, neque temperandus timor, ut 10 Peripatetici uolunt, sed in ueram uiam dirigendus est auferendique sunt metus, sed ita ut hic solus relinquatur; qui quoniam
543 legitimus ac uerus est, solus efficit, ut possint cetera omnia non
10 timeri. cupiditas quoque inter uitia numeratur, sed si haec quae terrena sunt concupiscat, uitium est, uirtus autem, si caelestia. 15 qui enim iustitiam, qui deum, qui uitam perpetuam, qui lucem sempiternam eaque omnia quae deus homini pollicetur consequi cupit, opes istas et honores et potentatus et regna ipsa contemnet.
11 dicet fortasse Stoicus uoluntate opus esse ad haec consequenda, non cupiditate. immo uero parum est uelle. multi enim uolunt, 20

Epit.: 6, 17, 9 itaque . . . est] *cf.* 56, 2 hos . . . recte. 3 . . . dicimus. 7 6, 17, 10 opes . . . contemnit] *cf.* 29, 8 opes . . . caduci

9 ut dicebam] *cf.* 6, 15, 2–3. 16, 1

Auct.: **20** parum est uelle] Ou. Pont. 3, 1, 35 u. p. e.

1 semperque*,* que *s.l. m.2* B spectanturque D V P[pr] H[pr]*;* -r quae P[ar] H[ar] M*;* exp- B *(*-r quae*)* R **2** noua et *ex* -uae B[2] inuisitata B[ar]*;* inaudita H M **3** excogitata *om.* H M recordanti *ex* -ati P[3]*;* -are H[1] **6** patientia] sapi- B **8** atquin D *(*n *exp.)* V P*,* adq- B*;* anq- H M*;* q- R **9** metus] me *in ras. m.3* B **11** peripatici H M autferendique R[ar] **12** metus sunt B **13** legimus B[ac] effecit H M ut *s.l.* D[2] P[3]*, om.* V **15** concupiscas R **17** quam D[ac] V P **18** contemnit H M **19** dicet *ex* -ens B[2] istoicus B[ar]*; u. 6, 14, 7* **20** non cupiditate] concu- D[1] *(*cum c. D[2]*)* V P[1] *(corr.* P[3]*)* multi . . . uolunt] multient D *(del. m. post.)* V P *(in mg. m. rec.* uolunt*)*

sed cum dolor uisceribus accesserit, uoluntas cedit, cupiditas perseuerat. quae si efficit, ut contemptui sint omnia quae a ceteris appetuntur, summa uirtus est, siquidem continentiae mater est. 12 ideoque illud potius efficere debemus, ut adfectus, quibus
5 praue uti uitium est, dirigamus in rectum. 13 nam istae concitationes animorum iuncto currui similes sunt, in quo recte moderando summum rectoris officium est ut uiam nouerit. quam si tenebit, quamlibet concitate ierit, non offendet, si autem aberrauerit, licet placide ac leniter eat, aut per confragosa uexabitur
10 aut per praecipitia labetur aut certe quo non est opus deferetur. 14 sic currus ille uitae, qui adfectibus uelut equis pernicibus ducitur, si uiam rectam teneat, fungetur officio. metus igitur et cu- *544* piditas si proiciantur in terram, uitia fient, uirtutes autem, si ad diuina referantur. 15 parsimoniam contra uirtutis loco habent.
15 quae si studium est habendi, non potest esse uirtus, quia in augendis uel tuendis terrestribus bonis tota uersatur. nos autem summum bonum non referimus ad corpus, sed omne officium solius animae conseruatione metimur. 16 quodsi, ut supra docui, patrimonio minime parcendum est, ut humanitatem iustitiamque

18 supra] 6, 12, 1–41

1 set *ex* et B[3] cecidit D cupidas D[ac] V **2** quam D[ac] VP[1] *(corr.* P[3]*)* sint *ex* sit B[3] a *s.l.* P*, om.* M **3** siquidem] et s. HM **4** adiectus D[1] VP[1], abiectis P[3] **5** derigamus B cogitationes B **6** currus similius B[1], *corr.* B[2] in *om.* B recto B moderando] -dosum, os *eras. sic* B **7** ut *in fine lin.* B[2] quam] nam DVP **8** quamlibet] licet *(*c *ex* b*?), antea* quamsi *eras.* R concito*, deinde 1 litt. eras.* B*;* -cite HM offendet *ex* -dit B[2] M[pc] **9** leniter eat *ex* -teat *m.2 uel 3* B aut *post* eat *om.* R uexauitur B[1], *corr.* B[2] **10** aut] ut R labetur *ex* laue- B[2] quod B[ar] defertur B[1]*, corr.* B[3]*;* deretur M **11** si M cursus BDVP illae DV*;* istae *m.1,* ipsius *m. post.* R **12** rectam uiam HM officia B **13** proiciatur D[ac] V[ac] P fiet V[ac] **14** parsimonia B[1] *(corr.* B[2]*)* M **15** est *s.l.* B[3] **16** bonis tota] bona V **18** conuersatione R metimur] im *in ras. m.3* B quod | si*,* d *m.3,* B **19** parcendum *ex* -du B[3]

teneamus, non est uirtus frugi esse; quod nomen specie uirtutis
17 fallit ac decipit. est enim frugalitas abstinentia quidem uoluptatum, sed eo uitium, quia ex habendi amore descendit, cum sit et uoluptatibus abstinendum et pecuniae minime temperandum. nam parcere id est mediocriter uti pecunia quasi quaedam pu- 5 sillitas animi est aut praetimentis ne sibi desit aut desperantis posse se illa reparare aut contemptum terrestrium non capientis.
18 sed illi rursus eum qui rei familiari suae non parcat prodigum uocant. nam ita liberalem distinguunt a prodigo, quod is liberalis sit, qui et bene meritis et cum oportet et quantum satis est lar- 10 giatur, prodigus uero, qui et non meritis et cum opus non est et
19 sine respectu rei familiaris effundat. quid ergo? prodigumne dicemus eum, qui misericordiae causa tribuat egentibus uictum? atquin multum refert, utrumne scortis propter libidinem largiare an miseris propter humanitatem, utrum pecuniam tuam perduc- 15 tores aleatores lenonesque diripiant an illam pietati ac deo prae- *545* stes, utrumne illam uentri et gulae ingeras an in thesauro iusti-
20 tiae reponas. ut ergo uitium est effundere in malam partem, sic in bonam uirtus. si uirtus est non parcere opibus quae possunt

2 fallat H^{ac} M^{ac} fragilitas B uoluptatium, i *s.l., alt.* u *in ras. m.3,* B **3** ideo *ex* eo B^3 quia] quoniam HM **3–4** sit . . . pecuniae] *utrumque* et *om.* DVP **5** parcere BVPR *Win, Ingr;* parce DHM *edd., Br* ut M pecunia *ex* -am B^3 **6** est animi HM desperatis D^{ac} VP^1 *(corr.* P^3*);* sperantis B^1, *corr.* B^3 **7** posse *om.* DVP se *om.* B illa *codd. (etiam* P*), def. Ingr;* -lam *edd., Br* reparare VPHM*;* super- *ex* separ- B^3*;* rapere D*;* re *in fine pag.* R **8** prorsus HM *(-ossu-)* prodigum uocant *post finem lin. in mg.* H*; hic om., post § 19* causa *ins.* M **9** distingunt HMR is *s.l.* V, his P^{ar} **10** et *post* oportet *om.* DVP **11** prodigum HM meriti · sed HM **12** rei] dei R effundit HM prodigumne] -um non P^1 *(corr.* P^3*)* M **14** atquin MR*;* ad quid B*;* atqui in D^1 *(*atque D^2*)* VP^{ar}*;* aut quin H referet R largiare *ex* -ar B^2 **15** perductore|s, s *eras.* R*; u. p. LXXV* **16** deripiant DV *(*e *ex* i*)* P ac] a P **17** illa B et] aut B guilae R tensauro B *(u. 6, 12, 35);* thesauros HM **18** malum P^{ac} **19** est *s.l.* B^3

reparari, ut hominis uitam sustentes quae reparari non potest, uitium igitur parsimonia est. quare nihil aliud dixerim quam insanos qui hominem, mite ac sociale animal, orbant suo nomine, 21 qui euulsis adfectibus, quibus omnis constat humanitas, 5 ad immobilem stuporem mentis perducere uolunt, dum student animum perturbationibus liberare et, ut ipsi dicunt, quietum tranquillumque reddere. 22 quod fieri non tantum non potest, quia uis et ratio eius in motu est, sed ne oportet quidem, quia sicut aqua semper iacens et quieta insalubris et magis turbida est, sic 10 animus immotus ac torpens inutilis est etiam sibi, nec uitam ipsam tueri poterit, quia nec faciet quidquam nec cogitabit, cum cogitatio ipsa nihil aliud sit quam mentis agitatio. 23 denique qui hanc immobilitatem animi adserunt, priuare animum uita uolunt, quia uita actuosa est, mors quieta. 24 quaedam etiam recte pro 15 uirtutibus habent, sed earum modum non tenent. uirtus est constantia, non ut inferentibus iniuriam resistamus – his enim cedendum est; quod cur fieri debeat mox docebo –, sed ut iubentibus facere nos contra legem dei contraque iustitiam nullis minis aut suppliciis terreamur, quominus dei iussionem iussioni 20 hominis praeferamus. 25 item uirtus est mortem contemnere, non

Epit.: 6, 17, 20 hominem . . . animal] *cf.* 29, 2 cum . . . commune 24–26] *cf.* 61, 3–4*; ad* 24 *cf.* 52, 9 . . . seruetur

17 mox] 6, 18, 12–31

1 ut . . . reparari *om.* DVP homines B[ac] **2** uitium] utique*,* e *ex* i *m.3, deinde ras. 1–2 litt.* B quare] quae M **3** mitem *ex* -te B[2] **4** ebulsis B[1]*, corr.* B[2] omnibus P **6** et *om.* HM quietum *om.* HM **7** non *post* fieri *om.* HM **8** eius *om.* M in motu BH*,* immo- *cet.* **9** magnis D[ac] VP[1] *(corr.* P[3]*)* **10** animo D[1] VP[1] *(corr.* P[3]*)* **11** potest R cogitauit B[1]*, corr.* B[2] **13** immobilem B animum uitam B[1]*,* -mo uitam B[2]*, corr.* B[3] **14** ac|tuos B[1]*, corr.* B[2] recte *ex* -ta B[3] **15** eorum HM **16** inherentibus D[ac] V*,* iner- P[ac] **17** docebo mox B[1]*, ord. lineolis rest.* B[3] **18** nos] non *ex* n. B[3] **19** iussionem iussioni HMR*;* iussione B[1]*, suppl.* B[3]*;* iussionem DVP

ut appetamus eamque nobis ultro inferamus, sicut philosopho-
546 rum plurimi et maximi saepe fecerunt, quod est sceleratum ac
nefarium, sed ut coacti deum relinquere ac fidem prodere mor-
tem suscipere malimus libertatemque defendamus aduersus im-
potentium stultam uecordemque uiolentiam et omnes saeculi 5
26 minas atque terrores fortitudine animi prouocemus. sic ea quae
alii timent, excelsa et insuperabili mente dolorem mortemque
calcabimus. haec est uirtus, haec uera constantia, in hoc tuenda
et conseruanda solo, ut nullus nos terror, nulla uis a deo possit
27 auertere. uera igitur Ciceronis illa sententia est: 'nemo' inquit 10
'iustus potest esse qui mortem, qui dolorem, qui exilium, qui
28 egestatem timet'; item Senecae in libris moralis philosophiae
dicentis: 'hic est ille homo honestus, non apice purpuraue, non
lictorum insignis ministerio, sed nulla re minor, qui cum mor-
tem in uicinia uidit, non sic perturbatur tamquam rem nouam 15
uiderit, qui siue toto corpore tormenta patienda sunt siue flamma
ore rapienda est siue extendendae per patibulum manus, non
29 quaerit quid patiatur, sed quam bene.' qui autem deum colit,
haec patitur nec timet; ergo iustus est. his rebus efficitur, ut

Auct.: **10–12** Cic. off. 2, 38 **13–18** Sen. frg. 124 Haase*; cf. Lausberg, 1970, 182–186*

1 ut *s.l.* D ultro nobis HM adferamus B1*, corr.* B3 **3** ac *ante* fidem] et B **4** malitis Pac aduersum B **5** stultum Rac uaecordem DVP omnis Dac VP **6** fortitudinem HMR **7** alii *ex* ali B2 doloremque M **8** calcauimus B1*, corr.* B3*;* -camus DVP haec uera] h. est u. HM constantia in *ex* -tiam P **9** nos *om.* M noster|error B1*, corr.* B2 possit a deo B **10** euertere R uera] u. est HM ciceronisi B est *om.* HMR nemo] n. enim *Cic.* **11** potest iustus B esse potest *Cic. ante* mortem *eras.* in B **12** seneca HM moralibus *ex* -lis B2 **13** homo ille B homo *om.* R **14** rem HMar **15** uicina HM *(*-iti-*)* uidit B1 HMR*;* -det B2 DVP *Win* perturbatur] -tus est HM nouem Bac*;* nouum Vac **16** siue] sibi HM sunt *compendio in eras.* se*?* P **17** patibolum Bac **18** quam sed *ante ord. rest.* P **19** ergo] e. qui HM est *eras.* B*, om.* R ut] nam HM

neque uirtutes neque uirtutum exactissimos limites nosse aut tenere possit omnino quisquis est a religione dei singularis alienus.

18. Sed omittamus philosophos, qui aut nihil omnino sciunt idque ipsum pro summa scientia praeferunt aut qui non perspiciunt etiam quae sciunt aut qui, quoniam se putant scire quae nesciunt, inepte adroganterque desipiunt. nos ergo, ut ad propositum reuertamur, quibus solis a deo ueritas reuelata et caelitus missa sapientia est, faciamus quae iubet inluminator noster deus. sustineamus inuicem et labores huius uitae mutuis adiumentis perferamus nec tamen, si quid boni operis fecerimus, gloriam captemus ex eo. monet enim deus operatorem iustitiae non oportere esse iactantem, ne non tam mandatis caelestibus obsequendi quam studio placendi humanitatis officio functus esse uideatur habeatque iam pretium gloriae, quod captauit, nec praemium caelestis illius ac diuinae mercedis accipiat. cetera quae obseruare cultor dei debet facilia sunt illis uirtutibus comprehensis. non mentiatur umquam decipiendi aut nocendi causa. est enim nefas eum qui ueritati studeat in aliqua re esse fallacem atque ab ipsa quam sequitur ueritate discedere. in hac iustitiae uirtutumque omnium uia nullus mendacio locus est. itaque uiator ille uerus ac iustus non dicet illud Lucilianum:

Epit.: 6, 18, 4–26] 57, 1. 59, 1–8 6, 18, 4 . . . comprehensis] 59, 1 superatis . . . sectator 4 non . . . 6 discordet] 59, 7

1 neque *post* ut *ex* ne B[2] uirtutes neque *om.* HM **3** alienus *ex* -nis B[2]*;* et a. HM **4** qui aut] quia B **5** perspiciunt HMR*;* percipiunt BDVP[1] *(*s *tantum sup.* c P[3]*) ft. recte* **6** etiam . . . sciunt *om.* R **7** desipiunt] d *in ras.,* si *s.l.* P*;* -spici- HM ut *om.* D prositum D[1] P **8** a *s.l.* B[3] **10** deus *om.* DVP adiumentis *ex* aiu- B[3] **12** *ante* captemus *exp.* et R **13** oportere] debere HM iactantem *ex* lact- *uel* laet- B **15** pretium *om.* DVP **16** illius *ex* alius P[2] **17** cultores dei debent HM illi R **18** non] si n. HM aut nocendi *om.* R **19** est . . . nefas] non est en- fas HM ueritatem B **20** decedere R **22** uerus ac *om.* R uetus *ex* uict-*?* P[2] illum lucianum B

'homini amico et familiari non est mentiri meum',
sed etiam inimico atque ignoto existimabit non esse mentiri suum nec aliquando committet, ut lingua interpres animi a sensu
548 7 et cogitatione discordet. pecuniam si quam crediderit, non accipiat usuram, ut et beneficium sit incolume, quod succurrit 5
8 necessitati, et abstineat se prorsus alieno. in hoc enim genere officii debet suo esse contentus, quem oporteat alias ne proprio quidem parcere, ut bonum faciat; plus autem accipere quam dederis iniustum est. quod qui facit, insidiatur quodammodo, ut
9 ex alterius necessitate praedetur. at iustus numquam prae- 10 termittet, quominus aliquid misericorditer faciat, nec inquinabit se huiusmodi quaestu, sed efficiet, ut sine ullo suo damno id
10 ipsum quod commodat inter bona opera numeretur. munus non accipiat a paupere, ut si quid ipse praestiterit, eo bonum sit, quod fuerit gratuitum. maledicenti benedicto respondeat, num- 15 quam ipse maledicat, ne uerbum malum procedat ex ore hominis
11 qui colit uerbum bonum. quin etiam caueat diligenter ne quando inimicum sua culpa faciat, et si quis extiterit tam

Epit.: 6, 18, 7–9] 59, 2 non dabit . . . mutuari 10 . . . gratuitum] *cf.* 59, 4 10 maledicenti . . . bonum] 59, 1 non . . . benedictionem 11 . . . 12 uindicet] 55, 4. 60, 3 itaque . . . innocentiam*; cf.* 29, 8

Auct.: **1** Lucil. 953 Marx **3** lingua . . . animi] Lucr. 6, 1149*; cf. opif. 10, 13*

1 amico] et a. M **2** existimauit BHM[ar] *(*ui *eras.)* R **3** suum *ex* suam B[2] a] an B[ar] **4** et *om.* R **5** ut *om.* D et *om.* HR incolume sit V *(*D *deest)* incolumem *ex* -colum B[2] quod] et q. B **6** necessitatis*, ult.* s *m.2, sed eras.,* B **7** contemptus B[1] *(corr.* B[2]*),* -temt- PR[ac] **7–8** alias . . . faciat *om.* R **9** dederis BHMR *Ingr;* -rit DVP *Br* insidiabitur HM quodadmodo B[1]*, corr.* B[3]*;* quodmodo R **10** ad *ex* at*?* B*;* aut*?* H[ar] praetermittit B **11** quiminus D[ac] VP facit R[ac] inquinauit B[1]*, corr.* B[2] **12** quaestus B[ar] **13** ipsum *ex* -sut B[2] nominetur HM **15** quod BHM*,* quo *cet.* gratum B*;* -tutum D[ac] respondet HM **16** maledicebat R[ac] ex] de B hore D[ac] P[ar] **17** diligenter *ex* -tem B[2] **18** et *om.* B

proteruus, qui bono et iusto faciat iniuriam, clementer ac moderate ferat et ultionem suam non sibi adsumat, sed iudici deo reseruet. 12 innocentiam semper et ubique custodiat. quod praeceptum non ad hoc tantum ualet, ut ipse iniuriam non inferat, 5 sed ut inlatam sibi non uindicet. sedet enim maximus et aequissimus iudex, speculator ac testis omnium. hunc homini praeferat, hunc malit de causa sua pronuntiare, cuius sententiam nemo *549* effugere potest nec defensione cuiusquam nec gratia. 13 ita fit, ut homo iustus contemptui sit omnibus, et quia putabitur se ipsum 10 non posse defendere, habebitur pro segni et inerte. qui autem fuerit ultus inimicum, hic fortis, hic strenuus iudicatur, hunc omnes uerentur, hunc colunt. 14 bonus uero ille tametsi prodesse pluribus possit, illum tamen suspiciunt qui nocere quam qui prodesse possit. sed iustum prauitas hominum deprauare non 15 poterit, quominus deo studeat obtemperare malitque contemni, dummodo semper boni fungatur officio, mali numquam. 15 Cicero in isdem illis officialibus 'at uero si quis uoluerit' inquit

Auct.: **17–p. 606, 3** Cic. off. 3, 76

Codd.: **3** *a* semper *incipit* G *p. 73 usque ad § 13* defendere *et ex parte §§ 15–16* euoluere . . . adiungere *lecta; ceterum extant* B DV P HM R

1 proterbus B*;* propter uos VM **2** suam *om.* B iudici deo B P[pr] R *Le, Win, Ingr;* -cio deo D[ac] V P[ar]*;* -cio dei D[pc] HM *edd., Br* **3** seruet B semper et *ex* suam speret B[3] **4** non . . . tantum *om.* R ualet] ua *in ras. m.3* B ininiuriam B[ar] **5** sedet] sed B G et *s.l.* B[3], *om.* G **6** iudex *ex* ind- B[3] ac testis] actis HM hominem B praefert HM **7** cusa D[ac] V[ac] P[1] *(corr.* P[3]*);* casa V[pc] **8** defensionem B[ar] ita *s.l.* B[3] *(om.* G*?)* **9** contemtu|, i*? mg. resecto (u. supra p. LXXV) periit,* s *s.l. m. post.* R se] semet HM **10** habetur B[1] R*;* -beatur B[2] inerte] e*? periit; s.l.* ti *m. post.* R **11** fuerit *s.l.* B[3] **12** tamsi B prodeesse B **13** posset B *post* tamen *s.l. m.2?* magis D suscipiunt B R **14** prodeesse B iustum] i|tum *(mg. resectus), s.l.* te *et* c *ex* t, *i. e.* te|cum *m. post* R **15** adeo P[ar] **16** numquam mali P Cicero in] -oni DV **17** isdem B[1], hisd- B[2] *cet.* at uero *ex* adero B[3] qui *plurimi codd. Cic.*

'animi sui complicatam notionem euoluere, iam se ipse doceat eum uirum bonum esse qui prosit quibus possit, noceat nemini
16 nisi lacessitus iniuria.' o quam simplicem ueramque sententiam duorum uerborum adiectione corrupit! quid enim opus fuerat adiungere 'nisi lacessitus iniuria', ut uitium bono uiro quasi cau- 5 dam turpissimam apponeret patientiaeque, quae omnium uirtu-
17 tum maxima est, faceret expertem? 'nociturum esse' dixit 'bonum uirum, si fuerit lacessitus'. iam ex hoc ipso boni uiri nomen amittat necesse est, si nocebit. non minus enim mali est referre
550 18 iniuriam quam inferre. nam unde certamina inter homines, 10 unde pugnae contentionesque nascuntur, nisi quod improbitati
19 opposita impatientia magnas saepe concitat tempestates? quodsi patientiam, qua uirtute nihil uerius, nihil homine dignius inueniri potest, improbitati opposueris, extinguetur protinus, tamquam igni aquam superfuderis. sin autem prouocatrix illa 15 improbitas impatientiam sibi comparem nacta est, tamquam perfusa oleo tantum excitabit incendium, ut id non flumen aliquod,
20 sed effusio cruoris extinguat. magna itaque patientiae ratio est,

Epit.: 6, 18, 17 . . . 18 tempestates] 57, 1 . . . impendet. 60, 3 itaque . . . innocentia

Codd.: **5** *a* quasi *incipit* G *p. 74 fere tota lecta; extant* B G D V P H M R

2 quibus possit *om.* B *(habet* G*)* **3** sententiam *ex* iustit- B3 **4** affectione *ex* aiec- B3 corrupuit Bar **5** ut] aut Dac V Par; ut in Bar caudam] quodam B D1 V P1; quoddam D2 P3 *(G inc.)* **6** turpissimum *ex* -mam B2 D2 P3 patientiaeque quae G P H, -iae quaeque B *(*que *eras.);* -iae et quae R; sapientiaeque quae D V; quae que *tantum* M **7** est *om.* M ex parte M no|citurnum Bar; -citum R dixi M; *post* d. *s.l.* cicero V2 **8** nomen *om.* M **9** amittant G noceuit B1, *corr.* B2 non] nos G **10** iniuriam *ex* -ia B2 inferre *ex* ref- B3 certamen B G **11** ni P **13** uerus M homine] in *(s.l.)* h. D, om- V; -ni H M; -nem Rac dignus G Vac **14** inueniri *ex* -re B2 extinguitur B **15** si B G **16** comparem] t *sup. alt.* m R nacta B Dpc Vpr H M R; nancta G Dac Var P; *cf. 6, 3, 7* **17** excitauit B1 *(corr.* B2*)* G R incendio R

quam sapiens homo ademit bono uiro. ut enim nihil malorum fiat, haec sola efficit; quae si detur omnibus, nullum scelus, nulla fraus in rebus humanis erit. quid igitur bono uiro potest 21 esse tam calamitosum tamque contrarium quam irae frena per-
5 mittere, quae illum non modo boni, sed etiam hominis appellatione despoliet, siquidem nocere alteri, ut ipse uerissime ait, non est secundum hominis naturam? nam et pecudes si lacessas, aut 22 calce aut cornu repugnant, et serpentes ac ferae, nisi persequare ut occidas, negotium non exhibent, et ut ad hominum exempla
10 redeamus, imperiti quoque et insipientes si quando accipiunt iniuriam, caeco et inrationabili furore ducuntur et iis, qui sibi nocent, uicem retribuere conantur. in quo igitur sapiens ac 23 bonus uir a malis et insipientibus differt, nisi quod habet in- *551* uictam patientiam, qua stulti carent, nisi quod regere se ac miti-
15 gare iram suam nouit, quam illi quia uirtute indigent, frenare non possunt? sed uidelicet haec illum res fefellit, quod cum de 24 uirtute loqueretur, in quacumque contentione uincere putauit es-

Auct.: **6** ipse] Cic. off. 3, 25*; u. 6, 11, 2*

Codd.: **7** *in* hominis na | *desinit* G *p. 74; hinc extant* B DV P HMR

2 hoc R effecit R **3** quod P[ac] igitur] enim BG potens D[ac] **4** tamquae M*;* -mquam V **4–5** permittere . . . boni] permittere quae *(*a *s.l. m.2)* illum non modo bono uiro potest . . . frena permittere quae illum n. m. boni*,* illum . . . permittere *ex anteced. repet. exp. m.2, deinde* aeill *in ras. m.3* B **6** dispoliet B[3] *(ex* des-*)* HM noceri M **7** natura M nam . . . si] n. si p. si D *(alt.* si *del.)* V *(alt.* si *eras.)* P[1] *(pr.* si *del.* P[3]*)* **8** persequaris *ex* -re V[2] **9** exibent B[1] *(corr.* B[2]*)* M*, hinc noniam notatur* **11** iis R*,* his BDVP*;* in his HM quis M **12** *post* quo *exp.* aut V **13** differet R habent*,* n *eras. et m.3 del.* B **14** qua B[3] P[3] HM*;* quam B[1] R*;* quasi D[1] VP[1]*;* qua sicut D[2] stultus caret *ex* -ti carent D[2] corrigere *ex* quod regere D[2] se *om.* HM **15** *ante* iram *eras.* in *ut uid.* B quia] a *exp.* D uirtute *ex* -tem B[3]*; deinde eras.* non H **17** loqueretur] quaeretur D[1] V*;* quaereretur D[2]*;* quaeritur P intentione*,* ne *s.l. m.3,* B*;* continentiae M

se uirtutis nec uidere ullo modo potuit hominem dolori et irae succumbentem et iis adfectibus indulgentem, quibus debet potius reluctari, et ruentem, quacumque improbitas prouocarit, uirtutis officium non tenere. 25 qui enim referre iniuriam nititur, eum ipsum a quo laesus est gestit imitari. ita qui malum imitatur, 5 bonus esse nullo pacto potest. 26 duobus igitur uerbis duas uirtutes maximas bono et sapienti uiro, innocentiam patientiamque, detraxit. sed quia ipse 'caninam' illam 'facundiam', sicut Sallustius ab Appio dictum refert, exercuit, uoluit hominem canino modo uiuere, ut remordeat lacessitus. 27 quae retributio contu- 10 meliae quam perniciosa sit et quas edere soleat strages, unde opportunius petetur exemplum quam ex ipsius praeceptoris tristissimo casu, qui dum his philosophorum praeceptis obtemperare gestit, ipse se perdidit? 28 quodsi lacessitus iniuria patientiam tenuisset, si dissimulare, si ferre contumeliam boni uiri esse di- 15 dicisset nec illas nobiles orationes alieno titulo inscriptas impatientia et leuitas et insania profudisset, numquam capite suo *552* rostra, in quibus ante floruerat, cruentasset nec rem publicam funditus proscriptio illa delesset. 29 sapientis ergo ac boni uiri non est uelle certare ac se periculo committere, quoniam et uincere 20

Epit.: 6, 18, 26 . . . detraxit] *cf.* 57, 1 et duas . . . teneamus 29–31] 57, 1 . . . impendet

Auct.: **8** Sall. hist. frg. 4, 54 Maurenbrecher

1 uideri B*;* uidere *del. et s.l.* laudare D[2] et irae *ex* metere*?* B[3] **2** iis R*,* his *cet.* **3** quemcumque B[1] *(corr.* B[3]*);* quamc- H[ar] M prouocauerit BD *(*ue *s.l. m.2)* HM uirtutis *bis* DVP[1]*, pr. del.* DP[2] **4** nititur iniuriam P **6** pacto] modo P **7** bono *ex* -ni*?* B[2] uero M*,* uoro R[1] **8** facundia M **9** oppio dictu B **10** uiuere *ex* -ide- B[2] **14** perdidit *ex* petit B[3] iniuriam B[ar] **15** si *post* tenuisset *om.* M si ferre] si forre D[ac] V*,* si *(exp. m.3)* forte P contumelia B[1] *(corr.* B[2]*)* HM **16** scriptas R in sapientia M **17** capite *ex* -ti B[2] **18** publicam *plene* B*, compendio* R*;* pro *plene* DV*, compendio* P*;* publicam semper HM

non est in nostra potestate et est anceps omne certamen, sed est sapientis atque optimi uiri non aduersarium uelle tollere, quod fieri sine scelere ac periculo non potest, sed certamen ipsum, quod fieri et utiliter et iuste potest. 30 summa igitur uirtus haben- 5 da patientia est, quam ut caperet homo iustus, uoluit illum deus, ut supra dictum est, pro inerte contemni. nisi enim contumeliis fuerit adfectus, quantum habeat fortitudinis in se ipso cohibendo ignorabitur. 31 si autem lacessitus iniuria laedentem persequi coeperit, uictus est; si uero motum illum ratione compresserit, hic 10 plane imperat sibi, hic regere se potest. 32 quae sustentatio sui recte patientia nominatur, quae una uirtus omnibus est opposita uitiis et adfectibus. haec perturbatum ac fluctuantem animum ad tranquillitatem suam reuocat, haec mitigat, haec hominem sibi reddit. 33 ergo quoniam naturae repugnare impossibile est et in- 15 utile, ut non commoueamur omnino, prius tamen quam commotio illa prosiliat ad nocendum, quod fieri potest maturius, sopiatur. praecipit deus ‘non occidere solem super iram nostram’, ne furoris nostri testis abscedat. 34 *553* denique Marcus Tullius contra suum praeceptum, de quo paulo ante dixi, obliuionem

6 supra] § 13 **19** paulo ante] §§ 15–28

Auct.: **17–18** Eph. 4, 26

1 et *ante* est *s.l.* B2 est *post* sed *om.* B **2** *post* uiri *s.l.* est B2 aduersari B uelle *om.* HMR*;* uel B **4** uirtus *om.* B **5** capere B*;* car ceret M iniustus*,* in *s.l. m.2,* B noluit *ex* uo- B2 **6** contemsit *ex* -mnit*?* B2 **7** affectus *ex* ac defe- B3 se | ipse *(exp.)* ipso R **8** si autem *bis, pr. exp. m.2* B iniuriam Bar **9** uirtus*, deinde in fine lin. m.2* nulla B si *codd., Le, Win, Ingr;* qui *Hm, Br;* si uero quis *coni. Buen* rationem HM **10** imperet Vac*;* -rauit HM se *om.* B*;* si Vac **12** uitiis et] iiset *in ras. m.3* B fluctuantem *ex* -te B2 **13** haec *ante* mitigat *ex* hae DVP3 **14** quoniam] quia *ex* qui B2 **15** ut *om.* B commoueatur HM commotior*?* Bar **16** prosiluat Vac*,* -leat HM quoad *ex* quod P3 **17** praecepit DVPHM iram *ex* iracundiam H **18** marcus BR*,* m̃ D*,* ·m̃ P*,* m̃· M*,* ·m̃· VH

iniuriarum in magnis laudibus posuit. 'spero te,' inquit Caesari
35 'qui obliuisci nihil soles nisi iniurias.' quodsi hoc ille faciebat,
homo non a caelesti tantum, sed a publica quoque ciuilique
iustitia remotissimus, quanto magis id nos facere debemus qui
immortalitatis uelut candidati sumus? 5

1 19. Stoici cum adfectus ex homine tamquam morbos conantur euellere, Peripatetici se opponunt eosque non modo retinent, sed etiam defendunt nihilque in homine esse dicunt quod non magna ratione ac prouidentia sit innatum. recte id quidem,
2 si singularum rerum ueros terminos scirent. itaque hanc ipsam 10
iram cotem dicunt esse uirtutis, tamquam nemo possit aduersus
3 hostem fortiter dimicare, nisi fuerit ira concitatus. quo plane
ostendunt nec quid sit uirtus scire se nec cur homini tribuerit
iram deus. quae si nobis ideo data est, ut ea utamur ad occidendos homines, quid immanius homine, quid similius feris beluis 15
existimandum est quam id animal, quod ad communionem atque
4 innocentiam deus fecit? tres sunt igitur adfectus qui homines in

Epit.: 6, 19, 1–11] 56, 1–7 6, 19, 1] 56, 2 hos . . . putant 4] 56, 1

Auct.: **1–2** Cic. Lig. 35 **6** §§ 1–2] *cf.* Cic. ac. 2, 135. Tusc. 4, 43 **17** § 4] *cf.* Cic. Tusc. 3, 25

Test.: **17** § 4] *cf.* Isid. orig. 8, 11, 95

1 iniuriam B magnis . . . posuit] l. p. m., *ord. lineolis rest. m.1 uel 2* B te *om.* DVP*;* etiam te *Cic.* caesar DVP **2** haec B **3** ad caelesti V ad *(*d *exp.)* publica D **4** remotis | sumus D[ac]*;* -mouimus M[ac] **5** inmortalitate B[2] *(*in *s.l.,* e *in ras. 1–2 litt.)* R *(*imm-*)* uelut *om.* B **6** Stoici cum] stoicum B[1] *(ut uid.)* P[ac]*;* stoici *tantum* B[2] **7** peripateticis R*;* -pateci HM **8** defundunt P[ac] nihilque . . . dicunt *om.* R **9** prouidentia] *post* ia *1–2 litt. eras.* B*;* prud- HM natum M **10** si *s.l.* B[2] **11** cotem] *post* o *1–2 litt. eras.,* m *in ras. 2–3 litt. m.3* B*;* comitem D *(*mi *s.l. m.2)* R **12** ira fuerit HM quod D[ac] VP[1] *(corr.* P[2]*);* in quo HM **13** ne quid B[1] *(corr.* B[2]*)* D[ac] M uirtutis B nec *ex* ne B[2] **14** illam *ex* iram B[2] hoccidendos D[ac]*;* occidos P[1]*, corr.* P[3] **15** inmanibus B[ar], immaius V[ac]*;* -manus M similius] *alt.* i *ex* e*? m.2* B*;* -lis D[ac]

omnia facinora praecipites agunt, ira cupiditas libido. propterea poetae tres Furias esse dixerunt, quae mentes hominum exagi- *554*
tent: ira ultionem desiderat, cupiditas opes, libido uoluptates.
sed his omnibus deus certos limites statuit; quos si transcen- 5
5 derint maioresque esse coeperint quam necesse est, naturam suam deprauant et in morbos ac uitia uertuntur. qui autem sint isti limites, non est magni laboris ostendere. cupiditas ad ea com- 6
paranda nobis data est quae sunt ad uitam necessaria, libido ad subolem propagandam, irae adfectus ad coercenda peccata eo-
10 rum qui sunt in nostra potestate, id est ut artiore disciplina minor aetas ad probitatem iustitiamque formetur. quae nisi metu cohibeatur, licentia pariet audaciam, quae ad omne flagitium et facinus euadet. itaque ut ira uti aduersus minores et iustum est 7
et necessarium, sic aduersus pares et perniciosum est et impium:
15 impium, quod uiolatur humanitas, perniciosum, quod illis repugnantibus aut perdere necesse est aut perire. hanc autem 8
quam dixi esse rationem, cur homini sit irae adfectus datus, ex ipsius dei praeceptis intellegi potest, qui iubet, ut inimicis et

Epit.: 6, 19, 5] *cf.* 56, 2 si mala . . . 3 fiunt mala 6] 56, 5 . . . tributa est. 6 . . . est. 4 ira . . . audaciam

Auct.: **18–p. 612, 3** ut . . . irascamur] *cf.* Matth. 5, 44. Luc. 5, 27–28*;* manus . . . corrigamus] *cf.* prou. 23, 13–14. Sir. 30, 8–12*; al. u. ap. Ingr*

1 facinora *s.l.* B3 agunt B3 HMR *Ingr;* agant B1 DVP *Br ft. recte* **4** certes Dac V instituit*, alt.* i *ex* a *m.3,* B quos B3 P3 HM*;* quod B1 P1 *cet.* **5–6** coeperint . . . uertuntur *dist. Ingr* **5** quam HMR *Ingr; om. cet., edd., Br* **6** deprauant B1 *(*-aba- B3*)* D1 VP1 HMR *Ingr;* -uent D2 P3 *edd., Br* uertantur P3 *edd., Br* sunt B **7** labores D1 **8** datast Bac*;* data *s.l.* D **9** sobolem DVPHM*; u. 1, 8, 5* peccata *ex* -te D2 P3*, ult.* a *in ras.* V **11** probitatem] b *ex* u B2 **12** licentiam Bar *(˜ m.2)* periet B audaciam quae] -amque Bar *(*m *eras.)* DV*;* -am atque HM **13** euadit B ut ira] ira sicut R ira uti aduersus *ex* iaduersus B3 **14–15** et inpium et impium V **15** uolatur V inhumanitas Bar **17** irae *s.l.* B3 affectibus Bar datus *om.* R **18** ut BDpr HMR *Ingr,* uti Dar VP *edd., Br* inimicis BHMR *Win, Ingr;* maledicis DVP *recc., edd., Br dubitanter*

555 laedentibus non irascamur, manus autem nostras supra minores semper habeamus, hoc est ut peccantes eos adsiduis uerberibus corrigamus, ne amore inutili et indulgentia nimia educentur ad
9 malum et ad uitia nutriantur. sed rerum imperiti et rationis ignari eos adfectus, qui sunt homini ad usus bonos dati, exter- 5
10 minauerunt et latius quam ratio postulat euagantur. inde iniuste atque impie uiuitur. utuntur ira contra pares; hinc discidia, hinc expulsiones, hinc bella contra iustitiam nata sunt. utuntur cupiditate ad congerendas opes; hinc fraudes, hinc latrocinia, hinc omnia scelerum genera exorta sunt. utuntur libidine ad capiendas tantum uoluptates; hinc stupra, hinc adulteria, hinc corrup- 10
11 telae omnes extiterunt. quicumque igitur illos adfectus intra fines suos redegerit, quod ignorantes deum facere non possunt, hic patiens, hic fortis, hic iustus est.

1 20. Restat ut contra quinque sensuum uoluptates dicam 15 breuiter; nam et ipsius libri mensura iam modum flagitat. quae omnes quoniam uitiosae ac mortiferae sunt, uirtute superari atque opprimi debent uel, quod paulo ante dicebam de adfectibus,
2 ad rationem suam reuocari. ceterae animantes praeter unam

Epit.: 6, 19, 10] 56, 4–6 *(sed u. ad § 6)* 11] *cf.* 56, 7 6, 20, 1 – 22, 5] 57, 4 – 58, 9. 59, 5 *(ordine mutato)* 6, 20, 1 . . . debent] 57, 4 sed . . . contemnere

18 paulo ante] 6, 16, 11. 17, 12

1 laetantibus R irascuntur V **2** habemus B[ac] hoc] id R peccantis DVP *(*n *s.l.)* **3** indulgenti HMR nimia] anima HM*,* animo R **6** postolat HM iuste HM **7** uiuit uir HM *post* utuntur *s.l.* impie B[3] discordia HM*;* -cirdia R **8** cupiditates D[ar] VP[ar] **9** congregandas HM **10** omnia . . . genera] o. g. s. HM*;* omnium generum scelera B libidinem *sic s.l.* B[3]*;* -nes D[ar] VP[1] *(corr.* P[3]*)* **11** tantum *om.* HM **13** redegit B[ac]*;* -digerit D[ac] VP[1] *(corr.* P[3]*)* quos P non *s.l. m.2?* D **15** res stat B[3] *(*res tam*? ex* rei tam*?* B[2]*)* quinque sensuum] iniquos sensus *ex* in quo sensu B[2] uoluptatis *ex* -tes B[3] **16** et *om.* M mensuram B[ar] **17** superati V **19** ad *om.* B[1]*, s.l.* et ad B[3] rationem suam] *utramque* m *exp.* B[2]*, rest.* B[3] cetera *m.1,* animantia *m.2 ex* -tes D

uoluptatem, quae ad generandum pertinet, nullam sentiunt. utuntur ergo sensibus ad naturae suae necessitatem: uident, ut ap- *556* petant ea quibus opus est ad uitam tuendam; audiunt inuicem seque dinoscunt, ut possint congregari; quae utilia sunt ad uic-
5 tum aut ex odore inueniunt aut ex sapore percipiunt, inutilia respuunt ac recusant; edendi ac bibendi officium uentris plenitudine metiuntur. 3 homini uero sollertissimi artificis prouidentia dedit uoluptatem infinitam et in uitium cadentem, quia proposuit ei uirtutem, quae cum uoluptate semper tamquam cum domes-
10 tico hoste pugnaret. 4 Cicero in Catone maiore 'stupra uero' inquit 'et adulteria et omne flagitium nullis excitari aliis inlecebris nisi uoluptatis. cumque homini siue natura siue quis deus nihil mente praestabilius dedisset, huic diuino muneri ac dono nihil tam inimicum quam uoluptatem. 5 nec enim libidine do-
15 minante temperantiae locum esse neque in uoluptatis regno uirtutem posse consistere.' sed e contrario deus idcirco uirtutem dedit, ut expugnaret ac uinceret uoluptatem eamque egredientem fines sibi datos intra praescriptum coerceret, ne hominem suauitatibus delenitum atque captum dicioni suae subiceret ac sem-

Epit.: 6, 20, 5 sed . . . multaret] 57, 5 quibus . . . deprimatur

Auct.: **10–16** Cic. Cato 40–41

1 nullum D[ac] VP[1] *(corr.* P[3]*)* **2** adpetent D[1] V **3** ea *ex* et *uel* ex B[3] **4** seque] sed quae R ut] ita *(in ras. m.3)* ut B congregare D[1] VPR **6** ac *post* respuunt] aut M ac *post* edendi] et DVP bibendi] uiue- B **7** metuuntur V **11** inquit *om.* B omnia B*;* omne tale *Cic.* flagitia *ex* -tium B[2] nullus R **12** uoluptatis *ex* -ti B[3] **13** dono *s.l.* B[3] **14** tam] tam esse *Cic.* **15** locum *om.* M in] omnino in *Cic.* uoluptatis *ex* -tes P[3] **16** posse . . . uirtutem *om.* M e *s.l. m.2?* B*, m.3* P*, om.* V *(*D *inc.)* **17** *post* uinceret *eras.* ut*?* B eaque B **18** finem*,* m *in ras. m.2,* B datum B cohereret B[1], cohiberet B[2] suauitatibus] *alt* t *in eras.* r*? m.3* B **19** delenitum] *post* t *1 litt. eras.* B*;* delin- DVP dictioni] *ult.* i *in ras.* B[2]*;* -nis VH[ar] M[ar]*;* diti- *ex* dici- P[3] subiaceret R

6 piterna morte multaret. uoluptas oculorum uaria est et multi-
557 plex; quae capitur ex aspectu rerum, quae sunt in usu hominum
uel natura uel opere delectabiles. hanc philosophi rectissime
7 sustulerunt. aiunt enim multo esse praeclarius et homine dig-
nius caelum potius quam caelata intueri et hoc pulcherrimum 5
opus intermicantibus astrorum luminibus tamquam floribus ad-
8 ornatum quam picta et ficta et gemmis distincta mirari. sed
cum diserte ad contemptum terrestrium nos exhortati sunt et ad
caeli spectaculum excitauerunt, tamen spectacula haec publica
9 non contemnunt. itaque iis et delectantur et libenter intersunt. 10
quae quoniam maxima sunt inritamenta uitiorum et ad corrum-
pendos animos potentissime ualent, tollenda sunt nobis, quia
non modo ad beatam uitam nihil conferunt, sed etiam nocent
10 plurimum. nam qui hominem quamuis ob merita damnatum in
conspectu suo iugulari pro uoluptate computat, conscientiam 15
suam polluit, tam scilicet quam si homicidii quod fit occulte
11 spectator et particeps fiat. hos tamen ludos uocant, in quibus
humanus sanguis effunditur. adeo longe ab hominibus secessit
humanitas, ut cum animas hominum interficiant, ludere se opi-

Epit.: 6, 20, 6 . . . multiplex] 57, 8 . . . est 8–9] 58, 1 . . . cauenda sunt 10–14] 58, 3 quid . . . 4 postulauit

1 uarias D[ar] **2** capitur] c *in ras. m.2* B **3** operae V recentissime B[ar] **4** praeclarus V dignus M **5** caelata] *pr.* a *eras.* B, cel- HM *(*-tu*)* pulcerrimum B **8** deserte D[ac], disserte M*;* disserunt, se *et* u *in ras.*, nt *s.l. m.2* B contentum B[1], -mtum B[2] VR exortati DVPHM **9** celum V spectalum B*;* expectaculum V exercitauerunt, er *del,* D **10** iis R, his *cet.* et *post* iis *om.* R delectatur D[ac] intersunt] *post* s *1 litt. eras.* B **11** conripiendos *ut uid.* V[1] **12** uallent P[ac] **13** ad *ex* a B[2] nihil *om.* P **14** quamuis *ex* quamusa B[2] **15** iugulari] *alt.* u *et* a *in ras.*, ri *s.l. m.2* B uolumptate B[ar] computat *om.* HM **16** quam si homicidii *post* occulte *s.l.* B[3] **17** spectatur B[ac]*;* expectator HM*;* peccator R tamen *ex* tam B[2] **18** humanum *ex* -nam*?* V **19** animas *ex* -mos*?* B[3] interficiat D[ac] ludere *ex* uid- B[3]

nentur, nocentiores iis omnibus quorum sanguinem uoluptati habent. quaere nunc, an possint pii et iusti homines esse, qui 12 constitutos sub ictu mortis ac misericordiam deprecantes non tantum patiuntur occidi, sed et flagitant feruntque ad mortem 5 crudelia et inhumana suffragia nec uulneribus satiati nec cruore *558* contenti. quin etiam percussos iacentesque repeti iubent et cadauera ictibus dissipari, ne quis illos simulata morte deludat. irascuntur etiam pugnantibus, nisi celeriter e duobus alter occi- 13 sus est, et tamquam humanum sanguinem sitiant, oderunt moras. 10 alios illis compares dari poscunt recentiores, ut quam primum oculos suos satient. hac consuetudine imbuti humanitatem perdiderunt. itaque non parcunt etiam innocentibus, sed exercent 14 in omnes quod in malorum trucidatione didicerunt. huius igitur 15 publici homicidii socios et participes esse non conuenit eos qui 15 iustitiae uiam tenere nituntur. non enim cum occidere deus uetat, latrocinari nos tantum prohibet, quod ne per leges quidem publicas licet, sed ea quoque ne fiant monet quae apud homines pro licitis habentur. ita neque militare iusto licebit, cuius mi- 16

Epit.: 6, 20, 15 non enim . . . 17 uoluit] 59, 5 . . . inferre

1 iis R, his *cet.* sanguinem *ex* -ne B[3] **2** quaere D[1] VPR *Win, Ingr;* quare B*;* quaerem HM *(*quer-*);* -ro D[2] *edd., Br* possint *s.l.* B[3] essent *ex* esse *m.2, sed* nt *eras.* B **3** iectu B[ar] misericordia B deprecantis D[ac] VPR **4** tantum] tam B patiantur*, alt.* a *ex* u*?,* V **5** satiat VP[1] *(corr.* P[3]*)* **6** percussos *ex* perconcussis*?* B[3]*;* -sus P[ac] iacentisque B[1]*, corr.* B[3] repenti B[ar] cadauera] *ult.* a *eras.* B **7** dispari HM illas*,* s *eras.* B simulatas B[ar] **9** hominum HM sitiant *ex* sat- P[3] oderant V[ac] moras] ras *sup. 2 eras. litt. m.3* B **10** possunt B[ac] rectiores B[1]*, corr.* B[3] **11** haec B[ar] R*;* hae *ut uid.* D[ac] **12** sed] seque R exercent in *ex* -nti *m.3?* B **13** omnis DVPR **14** et *om.* B **15** uiam] m *in ras. m.2* B **16** latrocinari nos] non *ex* nos D[2]*;* -narios V prohibeat B[ar] ne per leges] neque leges*,* s *eras.* M **17** publicas] s *eras.* M monent B[ar] **18** liceuit B[1]*, corr.* B[2] cuius *ex* eius B[3] malitia M

litia est ipsa iustitia, neque latronem interficere neque uero accusare quemquam crimine capitali, quia nihil distat utrumne ferro an uerbo potius occidas, quoniam occisio ipsa prohibetur.
17 itaque in hoc dei praecepto nullam prorsus exceptionem fieri oportet, quin occidere hominem sit semper nefas, quem deus 5
18 sacrosanctum animal esse uoluit. ergo ne illud quidem concedi aliquis existimet, ut recens natos liceat oblidere, quae uel maxima est impietas; ad uitam enim deus inspirat animas, non ad
559 19 mortem. uerum homines, ne quod sit facinus quo manus suas non polluant, rudibus adhuc et simplicibus animis abnegant lu- 10
20 cem non a se datam. expectet uero aliquis, ut alieno sanguini parcant qui non parcunt suo? sed hi sine ulla controuersia sce-
21 lerati et iniusti. quid illi quos falsa pietas cogit exponere? num possunt innocentes existimari qui uiscera sua in praedam canibus obiciunt et, quantum in ipsis est, crudelius necant quam si 15
22 strangulassent? quis dubitet, quin impius sit qui alienae misericordiae locum tribuit? qui, etiamsi contingat ei quod uoluit, ut alatur, addixit certe sanguinem suum uel ad seruitutem uel ad

Epit.: 6, 20, 18–25] 59, 5 nec infantem . . . exponere

1 neque latronem interficere R *Heck, 1972, 193, Win; om. cet., edd., Br, Ingr* **2** crimene B[1]*, corr.* B[2] qua D[ac] VP[1] *(corr.* P[3]*)* ditat D[ac] **3** prohibetur *ex* -bet B[2]*;* perh- *ex* proh- D[2] **4** itaque] ut i. B in *om.* DVP prorsus] or *et alt.* s *in ras. m.3* B **5** semper] -mpiter VP[1] *(corr.* P[3]*);* -mperpiter*, sed del.* D quem *ex* quod B[3] **6** sacrosanctum *ex* -to*?* B[2]*;* sanctum DVP **7** allidere *ex* obli- B[2] maxima *ex* -me B[3] **9** uerum *om.* R *post* ne *3 litt. eras.* B **10** non *in ras.* B[3] polluant *ex* -antur*?* B[2] animabus HM abnegant *ex* -gat B[2]*, ex* adn- P[3] **12** parcant] portant V parcunt] u *in ras. m.3* B sua R[1]*, corr. m. post.* hii *ex* hi B[2] **13** quos] s *in ras. m.2* B num] non BHM **14** possint DV existimari] r *in ras. m.2* B uisceras*?* B[ar] suam*?* B[ar] **15** negant R[1] **16** stringuilassent *sic* B*;* stranguil- HM*;* -guilent, i *exp.,* R qui *post* sit] quine *ex* quin B[2] **17** qui] quin HM etiamsic*?* B[ar]*;* -iamse V[ac] **18** addixit *ex* utuixit*?* P suum *ex* sum B[2] seruitium R

lupanar. quae autem possint uel soleant accidere in utroque 23
sexu per errorem, quis non intellegit, quis ignorat? quod uel
unius Oedipodis declarat exemplum duplici scelere confusum.
tam igitur nefarium est exponere quam necare. at enim parri- 24
5 cidae facultatum angustias conqueruntur nec se pluribus liberis
educandis sufficere posse praetendunt, quasi uero aut facultates
in potestate sint possidentium aut non cottidie deus et ex diui-
tibus pauperes et ex pauperibus diuites faciat. quare si quis 25
liberos ob pauperiem non poterit educare, satius est ut se ab
10 uxoris congressione contineat quam sceleratis manibus dei ope-
ra corrumpat. ergo si homicidium facere nullo modo licet, nec 26 *560*
interesse omnino conceditur, ne conscientiam perfundat ullus
cruor, siquidem populo sanguis ille praestatur. in scaenis quo- 27
que nescio an sit corruptela uitiosior. nam et comicae fabulae de
15 stupris uirginum loquuntur aut amoribus meretricum, et quo
magis sunt eloquentes qui flagitia illa finxerunt, eo magis sen-
tentiarum elegantia persuadent et facilius inhaerent audientium
memoriae uersus numerosi et ornati. item tragicae historiae 28

Epit.: 6, 20, 26] *cf.* 58, 4 27–31] 58, 5–7

2 errorem *ex* -re B[2] uel quod B **3** unus D[ac] VP[1] *(corr.* P[3]*)* |oedipodis, *inter* o *et* d *litt. inc.* (c*?) in ras. 4–5 litt.,* D*;* ydip- HM*;* oedyppi, yppi *in ras. 5–6 litt. m.2,* B scelere] scere DV *(*er *macula euan.)* **4** at *ex* ad B*;* ait HM **5** facultatum] tatu *macula euan.* V angustia M conquiruntur V*;* conquaer-, a *eras.,* H*;* consequer- M*;* conquaerunt R plurimis B libris V*;* -bers R **6** aut *om.* B*;* ut V **7** potestatem HM possidentum D, -ndum V cottidie B *(pr.* t *eras.)* R, codie V, cotid- *cet.; u. 6, 11, 23* et *post* deus *om.* DVPHM diuitiis B[1] *(corr.* B[2]*)* HM **9** satis D[ac] VP ab *ex* ad V **10** uxoribus V operam HM **12** ne] nec HM conscientiam] conspiciam D[1] *(*-spicimus*?* D[2]*)* VP[1] *(corr.* P[3]*)* **13** populo] de p. R scaenis DP, scen- *cet.* quoque *in* quaque *mutatum rest.* P **15** stupriis*?* B[ar]*;* strupis D[ac] amatoribus BHM meretritium D[1] **16** *post* flagitia *3–4 litt. eras.* P **17** persuadent et] -nte DVP*;* suadent et HM **18** tragycae*,* yca *in ras. m.2,* B*,* traic- H*,* trahic- M

subiciunt oculis parricidia et incesta regum malorum et coturnata scelera demonstrant. 29 histrionum quoque impudicissimi motus quid aliud nisi libidines et docent et instigant? quorum eneruata corpora et in muliebrem incessum habitumque mollita impudicas feminas inhonestis gestibus mentiuntur. 30 quid de mimis loquar corruptelarum praeferentibus disciplinam, qui docent adulteria, dum fingunt, et simulacris erudiunt ad uera? quid iuuenes aut uirgines faciant, cum haec et fieri sine pudore et spectari libenter ab omnibus cernunt? 31 admonentur utique quid facere possint et inflammantur libidine, quae aspectu maxime concitatur, ac se quisque pro sexu in illis imaginibus praefigurat probantque illa, dum rident, et adhaerentibus uitiis corruptiores ad cubicula reuertuntur, nec pueri modo, quos praematuris uitiis imbui non oportet, sed etiam senes, quos peccare iam non decet. 32 circensium quoque ludorum ratio quid aliud habet nisi leuitatem uanitatem insaniam? tanto namque impetu concitantur animi in furorem, quanto illic impetu curritur, ut iam plus spectaculi ex-

Epit.: 6, 20, 32] 58, 8

1 parricidia *ex* -da B², *ex* -rridia P³ incasta R *(cf. Thes. VII 1, 893, 58–59)* rerum B malarum *ex* -lor- B³ coiturnata B^ar, cortun- D^ac **2** demonstrant *ex* -mos- B³ historionum*?* B^ar **3** qui D¹ VP¹ *(corr.* P³*)* *ante* nisi *ante init. lin. exp.* e P **4** muliebri *ex* -brem B³*;* -bre R*;* -erem D¹ *(*-erum D²*)* VP¹ *(corr.* P³*)* incessum] m *eras.* B mollita *ex* moli- B³*;* m. et HM **5** gestibus] g *ex* c *in maiore ras.* P³*;* cest- D¹ V qui de D¹ VP¹ *(corr.* P³*)* M **6** minis D¹ VP¹ *(corr.* P³*)* qui *ex* quo V **7** dum *in ras. m.3* B at H uero HM quid *ex* qui B³ **8** *ante* faciant *eras.* aut B*;* -ant *ex* -unt V **9** ab omnibus libenter HM **10** liuidine B¹*, corr.* B³ quae] qui *ex* que B³ **11** concitantur *ex* -atur B² **12** probantque] nt *in ras. m.2* B illam B^ar dum *bis, pr. exp.* R corruptiones V **13** praematuriis B^ar V **14** senes *om.* V decet *ex* doc- B² **15** *post* quoque *s.l.* et B² **16** uanitate M **17** uti amplius H*,* ut amplius M expectaculi BV exibeant DVP*;* exhibent HM

hibeant qui spectandi gratia ueniunt, cum exclamare et efferri et exsilire coeperint. 33 uitanda ergo spectacula omnia, non solum ne quid uitiorum pectoribus insidat, quae sedata et pacifica esse debent, sed ne cuius nos uoluptatis consuetudo deleniat et a deo
5 atque a bonis operibus auertat. 34 nam ludorum celebrationes deorum festa sunt, siquidem ob natales eorum uel templorum nouorum dedicationes sunt constituti. 35 et primitus quidem uenationes, quae uocantur munera, Saturno sunt attributae, ludi autem scaenici Libero, circenses uero Neptuno. paulatim tamen et
10 ceteris diis idem honos tribui coepit singulique ludi nominibus eorum consecrati sunt, sicut Sinnius Capito in libris spectaculorum docet. 36 si quis igitur spectaculis interest ad quae religionis gratia conuenitur, discessit a dei cultu et ad deos se con- *562* tulit, quorum natales et festa celebrauit.

15 21. 1 Aurium uoluptas ex uocum et cantuum suauitate percipitur, quae scilicet tam uitiosa est quam oblectatio illa de qua diximus oculorum. 2 quis enim non luxuriosum ac nequam putet eum, qui scaenicas artes domi habeat? atquin nihil refert, utrum-

Epit.: 6, 20, 33–36] 58, 1–2*; cf.* 58, 9 . . . possimus 21, 1–5] 57, 6–7

Auct.: **11** Sinnius Capito] test. 5 Funaioli*; cf. Klotz, RE III A 246*

1 ueniant B^{1}*, corr.* B^{3} exclamare *ex* -ri B^{3}*;* ea cl- HM efferri *ex* -eri P^{3}, eferri R*;* efferre D **2** exsilire B^{ac} *(*s *del.)* HM*,* exil- *cet. (*-lere V*)* **2–3** non . . . ne] malum *(*ma *in ras. m.2)* ne*, lineolis transpos. m.3* B **3** insidiat P^{ac} M*;* -deat R **4** nec B^{ar} V cuiusquam *ex* cuius P^{3} deliniat D^{2} *(ex* -len*)* P^{3} *(ex* -laen-*)* HM **6** templorum R *solus;* -porum *cet., prob. Ingr* **7** nouorum] bonor- HM et inprimitus R quidem *om.* B uenerationes D^{2} *(ex* -nat-*)* HM **8** attributa B laudi P^{ac} H^{ar} **9** scaenici B^{2} PR*,* scen- B^{1} *cet.* **10** diis *ex* dis B^{2}*, ex* dies P idem *ex* item B^{3} **11** sinnius *om.* R **12** ad quae P^{3}*,* adque VHM*;* atque BDP^{1} R **13** conuenit BD *(ex* -nitur*)* R *ante* cultu *eras.* a B ad eos M **15** uolumptas B^{ac} ex] et B cantuum *ex* -tum B^{2} percitur B^{1}*, corr.* B^{3} **16** ille V **17** luxoriosum VHM **18** scenicas BDHM atquin] n *eras.* D*, exp.* P^{3}*;* ad quid B^{1}*, corr.* B^{3}*;* aut quin M

ne luxuriam solus domi an cum populo exerceas in theatro.
3 sed iam de spectaculis dictum est. restat unum quod est nobis expugnandum, ne capiamur iis quae ad sensum intimum penetrant. nam illa omnia quae uerbis carent, id est aeris ac neruorum suaues soni possunt facile contemni, quia non adhaerent 5
4 nec scribi possunt. carmen autem compositum et oratio cum suauitate decurrens capit mentes et quo uoluerit impellit. inde homines litterati cum ad religionem dei accesserint, si non fu-
5 erint ab aliquo perito doctore fundati, minus credunt. adsueti enim dulcibus et politis siue orationibus siue carminibus diui- 10 narum litterarum simplicem communemque sermonem pro sordido aspernantur. id enim quaerunt quod sensum demulceat, persuadet autem quidquid suaue est et animo penitus, dum de-
6 lectat, insidit. num igitur deus et mentis et uocis et linguae
563 artifex diserte loqui non potest? immo uero summa prouidentia 15 carere fuco uoluit ea quae diuina sunt, ut omnes intellegerent
7 quae ipse omnibus loquebatur. ergo qui ueritati studet, qui non uult se ipse decipere, abiciat inimicas ac noxias uoluptates, quae

Codd.: **8** *ab* ad *incipit* G *p. 79 fere tota lecta; extant* BG DV P HMR

1 luxuriosam B[ar]*;* -xor- HM **2** dictum *ex* -tu B[2] est *om.* R **3** iis P[pc] R, his P[ac] *cet.* quae *ex* qui B[2] sensum *ex* -su B[3] intimum *om.* M penetrant *ex* -at B[2] **4** nam *ex* nec V **5** suauis B **6** exscribi R carnem D[ac] V[ac] P[1] *(corr.* P[3]*)* **7** decurrens R *Br (coni. iam Buen cl. 4, 18, 12. 5, 1, 10), Win (haud recte retractationi tribuens);* decipiens B *(*n *s.l. m.2) cet., edd., Ingr (uix recte ante* capit*)* quod D[ac] **8** religionem *ex* -ne P[3] accesserit V[1] P[ac] **8–9** si non fuerint B[3] R *Heck, 1972, 185 n. 90, Win; om.* B[1] *cet., edd., Br, Ingr; cf. p. XXXV et n. 101* **9** a perito aliquo R perito BDV[1] PR *Heck l. c., Win;* imp- G *(*inp-*)* V[2] HM *edd., Br, Ingr* munus HM **11** *ante* pro *eras.* et B **12** aspernatur B[1]*, corr.* B[2] **14** insidet *ex* -dit B[3]*,* -dit *ex* -dat V mentis *ex* -tes B[3] **15** diserti V immo . . . summa] s. u. i.*, ord. lineolis rest.* B **16** intellegerent *ex* -runt B[3] **17** ipse] ipsius ut ipse R omnibus ipse P *post* ueritati *1 litt. eras.* B*;* -tatis D[ac] **18** decipere] deicere R *(ex* abiciat*), Br, Win (retractationi tribuens)* uoluntates G

animam subiciant ut corpus cibi dulces. praeferantur uera falsis, aeterna breuibus, utilia iucundis. 8 nihil aspectu gratum sit nisi quod iuste, quod pie fieri uideas, nihil auditu suaue nisi quod alit animam melioremque te reddit, maximeque hic sensus non 5 est ad uitium detorquendus, qui nobis ideo datus est, ut doctrinam dei percipere possemus. 9 itaque si uoluptas est audire cantus et carmina, dei laudes canere et audire iucundum sit. 10 haec est uoluptas uera, quae comes est et socia uirtutis, haec non est caduca et breuis ut illae, quas appetunt qui corpori uelut 10 pecudes seruiunt, sed perpetua et sine ulla intermissione delectans. 11 cuius terminos si quis excesserit nihilque aliud ex uoluptate petierit nisi ipsam uoluptatem, hic mortem meditatur, quia sicut uita perpetua in uirtute est, ita mors in uoluptate. 12 qui enim temporalia maluerit, carebit aeternis, qui terrena praetulerit, cae-15 lestia non habebit.

22. 1 *564* Ad uoluptates autem saporis et odoris, qui duo sensus ad solum corpus pertinent, nihil est quod a nobis disputetur, nisi

Epit.: 6, 21, 10–11] 57, 5 quibus . . . deprimatur 22, 2] 57, 6 . . . possunt

Codd.: **11** *in* cuius ter | *desinit* G *p. 79, seq. p. 80, in qua §§ 11, 22, 1–2 ex parte, perpauca ex § 5 leguntur; ceterum extant* B DV P HM R

1 subiciant G *Ingr, dubitanter recepimus;* -ciat B[1], -ciunt B[2] HM*;* sibi uinciant DV *(*-cea-*)* P *edd.;* sic uitiant R *(falso* sibi uit- *Win sec. Br);* uitiant *Br (alia ap. Buen et Br); ft.* sibi subiciant*?* cibi] sibi V dulces *ex* ducas B[2] praeferuntur BG **1–2** uera . . . aeterna *om.* G **1** falsi V **2** brebibus R iocundis HM **3** iuste] iure B[1] *(corr.* B[3]*)* G nihil] h *et* l *in ras. m.3* B auditus*?* B[ar] auditu suaue] -tus uane D[1] VP[1] *(corr.* P[3]*)* **4** alet B te *del.* P[3] **5** datus *ex* -ta P[3] **6** possimus BG itaque *ex* ita est P[3] **7** et audire] et a. et B[ar] G iocundum V *(ex* iuc-*)* HM*;* iudicandum G **9** est *post* non *ex* et B[3] breuis *ex* -ui B[2] ut] set *ex* sed B[3] ille B[1] *(corr.* B[2]*)* M, -la GR qui] quae B uelut BGHMR *Ingr,* ut DVP *edd., Br* **11** cumius D[ar] V[1] P[1] *(corr.* P[3]*)* uoluntate V **13** uolunta[te] G **14** temporaria B[3] *(ex* -pora*)* GDVP*; cf. 6, 4, 12* carebit] et caruerit B[1], *corr.* B[3] **16** at B odoris] doloris V **17** deputetur M

forte quis exigit, ut dicamus turpe esse sapienti ac bono, si uentri et gulae seruiat, si unguentis oblitus aut floribus coronatus incedat. quae qui facit, utique insipiens et ineptus et nihili est et
2 quem ne odor quidem uirtutis attigerit. fortasse quispiam dixerit: cur ergo illa facta sunt, nisi ut iis fruamur? – at enim saepe 5
iam dictum est uirtutem nullam futuram fuisse, nisi haberet quae opprimeret. itaque fecit omnia deus ad instruendum certamen
3 rerum duarum. ergo inlecebrae istae uoluptatum arma sunt illius, cuius unum opus est expugnare uirtutem iustitiamque ab hominibus excludere. his blandimentis et suauitatibus titillat ani- 10
4 mas; scit enim quia mortis est fabricatrix uoluptas. nam sicut deus hominem ad uitam non nisi per uirtutem ac laborem uocat, ita ille ad mortem per delicias ac uoluptates, et sicut ad uerum bonum per fallacia mala, sic ad uerum malum per fallacia bona
5 peruenitur. cauenda sunt igitur oblectamenta ista tamquam 15
laquei et plagae, ne suauitudinum mollitie capti sub dicionem mortis cum ipso corpore redigamur, cui nos manciparimus.

1 23. Venio nunc ad eam quae percipitur ex tactu uoluptatem. qui sensus est quidem totius corporis, sed ego non de ornamentis

Epit.: 6, 22, 5] 58, 9 renuntiandum . . . incidamus

5 saepe] *u. ad 6, 6, 3*

1 forte] te *in ras. m.2* B sapientia B[ar] P[1] *(corr.* P[3]*)* **2** guylae HM, guil- R ungentis R **3** ineptus] i. est R nihili B *edd., Br;* nihil *cet. (etiam* G*), Ingr, ft. recte* et *post* est *om.* R **5** iis P[3] R, his P[1] *cet.* **6** iam *om.* M nisi] nihil P habent P[1], -bens P[3] **7** itaque] idque *ex* hicquae*?* B[2] omne, e *in ras. m.2* B struendum BG **9** iustitiamque] ius *in ras. m.2* B **10** his] bis HM[ac] titillat *ex* -as B[3] **11** scit enim *om.* D **12** ad uitam *s.l.* B[3] ac *ex* ad B[2] **13** ac] et R uoluptatem *ex* -es B[3] ad *s.l.* B **13–14** uerum *ex* uentum D bonum [u]er[um] G **14** fallaciam malam B[ar] mala . . . fallacia *om.* P **15** tamquam] quam D[1] VP[1] *(corr.* P[3]*)* **16** suauitudinem H[ac] mollitie D[pc] P[pr]; -tiae BD[ac] VP[ar] HM, -ti R; *cf. opif. 12, 17* capta P ditione M **17** redicamur R; dirig- M mancipamus B; -pari oportet HM

ac uestibus, sed de sola libidine dicendum mihi puto, quae maxime coercenda est, quia maxime nocet. cum excogitasset deus duorum sexuum rationem, attribuit iis ut se inuicem appeterent et coniunctione gauderent. itaque ardentissimam cupiditatem cunctarum animantium corporibus admiscuit, ut in hos adfectus auidissime ruerent eaque ratione propagari et multiplicari genera possent. quae cupiditas et appetentia in homine uehementior et acrior inuenitur, uel quia hominum multitudinem uoluit esse maiorem uel quoniam uirtutem soli homini dedit, ut esset laus et gloria in coercendis uoluptatibus et abstinentia sui. scit ergo aduersarius ille noster, quanta sit uis huius cupiditatis, quam quidam necessitatem dicere maluerunt, eamque a recto et bono ad prauum et ad malum transfert. inlicita enim desideria immittit, ut aliena contaminent, quibus habere propria sine delicto licet. obicit quippe oculis inritabiles formas suggeritque fomenta et uitiis pabulum subministrat; tum in intimis uisceribus stimulos omnes conturbat et commouet et naturalem illum incitat atque inflammat ardorem, donec inretitum hominem implicatumque decipiat. ac ne quis esset qui poenarum metu abstineret alieno, lupanaria quoque constituit et pudorem infelicium mulierum publicauit, ut ludibrio haberet tam eos qui faciunt quam quas pati necesse est. his obscenitatibus animas ad sanctitatem

Epit.: 6, 23, 5] *cf.* 57, 8 quae autem . . . uoluptatem

Test.: **19** § 7] Isid. orig. 18, 42, 2

1 ac] aut DVP **2** quia] quae R **3** iis P3 R, his P1 *cet.* **7** possint B **8** quia *ex* qui P3 **9** quoniam] quia B homini *ex* no- B3 esset] est HM laus] illa, *deinde litt. inc.,* B **10** et *om.* P scit] sic B **12** necessitatem *ex* -te B3 **13** ad malum DVPHMR *Ingr,* ad *om.* B *edd., Br* transtulerunt HM **14** contaminet HM **15** obicit . . . oculis] obicitque prae oc- B; obicit *om.* R **16** tum *om.* B in *om.* HM stimulus B **17** omnis B1 *(corr.* B2*)* D1 VP **18** inretitum *ex* -riti- B2 **19** esset] e. et R **20** *ante* alieno *s.l.* ab D2 **21** ut] u *in ras. m.2* B **22** his BP3 R; hic DVP1, hinc HM animus V

genitas uelut in caeni gurgite demersit, pudorem extinxit, pudi-
566 citiam flagitauit. idem etiam mares maribus applicuit et nefan-
dos coitus contra naturam contraque institutum dei machinatus
9 est. sic imbuit homines et armauit ad nefas omne. quid enim
potest esse sanctum iis, qui aetatem imbecillam et praesidio in- 5
digentem libidini suae depopulandam foedandamque substraue-
10 rint? non potest haec res pro magnitudine sceleris enarrari.
nihil amplius istos appellare possum quam impios et parricidas,
quibus non sufficit sexus a deo datus, nisi etiam suum sexum
profane ac petulanter inludant. haec tamen apud illos leuia et 10
11 quasi honesta sunt. quid dicam de iis, qui abominandam non
libidinem, sed insaniam potius exercent? piget dicere, sed quid
iis fore credamus quos non piget facere? et tamen dicendum est,
quia fit: de istis loquor quorum taeterrima libido et exsecrabilis
12 furor ne capiti quidem parcit. quibus hoc uerbis aut qua indi- 15
gnatione tantum nefas prosequar? uicit officium linguae sceleris
magnitudo. cum igitur libido haec edat opera et haec facinora
13 designet, armandi aduersus eam uirtute maxima sumus. quis-
quis adfectus illos frenare non potest, cohibeat eos intra prae-

Epit.: 6, 23, 13 – 25, 16] 61, 6 teneatur in ... 62, 4 impertit *(ordine mutato, quaedam aliunde)* 6, 23, 13 ... 15 praecipit] 61, 6 teneatur ... abstineas*; cf.* 57, 3 ... seruiat. 59, 6 ... abstinere

Test.: **1** caeni gurgite] *cf.* Zeno 1, 1, 6

1 genitus V in *om.* R gurgitem DVP **2** adplicuit B *Br (nonnisi hic ap. Lact.);* admiscuit *cet. ex § 2, edd., Ingr* **4** hominem B **5** potes R[1] iis P[3] R, his P[1] *cet.* **6** libidine D[ac] V[ac]*;* -nis M *post* suae *eras.* in B foedadamque P[1] *(corr.* P[3]*)* R substrauerint *ex* -rit B[2] **8** parridas BD[1] VP[1] *(corr.* P[3]*)* **9** sufficiat HM **10** hac R[ac] **10–15** haec ... 11 parcit *om.* HM **11** iis *ex* is R[2], his *cet.* abominandum D[ac] **12** quid iis] qui | diis R[1]*;* quid | de his R[2]*;* quid his BDP, qui his V **13** fore credamus D[2] PR*;* forte c. B*;* foret | red- D[1]*;* f. trad- V **15** parcit *ex* -cet B[3] **16** uicit *codd. (etiam* P*), Ingr;* uincit *edd., Br* **17** edat] et HM operam B **18** designet BM*;* dissi- *cet.; cf. Thes. V 1, 714, 72–74* eum D[ac] uirtutem R[ac] maxime R **19** prohibeat R

scriptum legitimi tori, ut et illud quod auide expetit consequatur et tamen in peccatum non incidat. 14 nam quid sibi homines perditi uolunt? nempe honesta opera uoluptas sequitur; si ipsam per se appetunt, iusta et legitima frui licet. 15 quodsi aliqua ne-
5 cessitas prohibebit, tum uero maxime adhibenda uirtus erit, ut cupiditati continentia reluctetur. nec tantum alienis toris quaeque attingere non licet, uerum etiam publicis uulgatisque cor- *567* poribus abstinendum deus praecipit docetque nos, cum duo inter se corpora fuerint copulata, unum corpus efficere. 16 ita qui se
10 caeno immerserit, caeno sit oblitus necesse est. et corpus quidem cito ablui potest, mens autem contagione impudici corporis inquinata non potest nisi et longo tempore et multis bonis operibus ab ea quae inhaeserit colluuione purgari. 17 oportet ergo sibi quemque proponere duorum sexuum coniunctionem generandi
15 causa datam esse uiuentibus eamque legem his adfectibus positam, ut successionem parent. 18 sicut autem dedit nobis oculos deus non ut spectemus uoluptatemque capiamus, sed ut uideamus propter eos actus qui pertinent ad uitae necessitatem, ita genitalem corporis partem, quod nomen ipsum docet, nulla alia
20 causa nisi efficiendae subolis accepimus. 19 huic diuinae legi

Epit.: 6, 23, 15 docetque . . . efficere] 61, 8 quoniam . . . solidauit

Auct.: **8–9** cum . . . efficere] *cf.* I Cor. 6, 16

1 et *in ras.* B[3]*;* est D[1] V*;* est ut P[ar] expedit D[ac] V **3** honestam operam*, utraque* ˜ *m.1 uel 2,* B uoluntas B ipsa B **4** quodsi] etsi B **5** prohibet HM*;* cohibebit R maximae B[ar]*,* -ma DVP **6** nec] non M alienis toris] a. toriis B[ar]*;* alienis *(*s *exp. m.1 uel 2)* tori R*;* -nos toros *ex* a. t.*,* D[2] quae BHM*;* quemque *ex* queque D[2] **8** praecipit BDPR, -cepit VHM **11** inpudici *s.l.* B **13** inhaeserint B *(*a *s.l. m.3, alt.* n *eras.?)* P[1] *(corr.* P[3]*);* -runt V *(*-rit *in maiore ras.* D*)* conlubione B[1]*, corr.* B[3] **14** quemquem B[1]*, corr.* B[3] **15** esset P[ar] **16** deus oculos*, ord. lineolis rest.* B **17** non *bis, pr. del* P expectemus B que capiamus *del. et in mg.* uel qua capiamur *m. post.* R **18** actus *ex* -tos B[3] **20** effigiendae DVP[1] *(pro alt.* e *s.l.* a P[3]*)* subolis *ex* -les B[2]*,* sob- D[ac] huic . . . legi *om.* B[1]*, s.l.* cui B[3] diuina H *(ras. ex* -ae*)* M legis R

summa deuotione parendum est. sint omnes qui se discipulos dei profitebuntur ita morati et instituti, ut imperare sibi possint.
20 nam qui uoluptatibus indulgent, qui libidini obsequuntur, hi animam suam corpori mancipant ad mortemque condemnant, quia
21 se corpori addixerunt, in quod habet mors potestatem. unus 5 quisque igitur quantum potest formet se ad uerecundiam, pudorem colat, castitatem conscientia et mente tueatur, nec tantum legibus publicis pareat, sed sit supra omnes leges qui legem dei
568 22 sequitur. quibus bonis si adsueuerit, iam pudebit eum ad deteriora desciscere; modo placeant recta et honesta, quae me- 10 lioribus iucundiora sunt quam praua et inhonesta peioribus.
23 nondum omnia castitatis officia exsecutus sum; quam deus non modo intra priuatos parietes, sed etiam praescripto lectuli terminat, ut cum quis habeat uxorem, neque seruam neque liberam
24 habere insuper uelit, sed matrimonio fidem seruet. non enim, 15 sicut iuris publici ratio est, sola mulier adultera est quae habet alium, maritus autem etiamsi plures habeat, a crimine adulterii
25 solutus est, sed diuina lex ita duos in matrimonium, quod est in

Epit.: 6, 23, 21] 59, 6 supra . . . consummet 23] 61, 7 25 . . . 32 ferant] 61, 8 . . . teneatur

Codd.: **12** *ab* officia *incipit* G *p. 137 usque ad § 24* autem *lecta; ceterum extant* B D V P H M R

1 est] ut B, est ut *(s.l. m.2)* D *Heck, 1972, 185 n. 90* sint *s.l.* B3*;* sintque R **2** ut *s.l.* B3 **3** nam *ras. ex* non ut*?* B3 libidine Bac hii *ex* hi B2 **4** ad *om.* B morteque B **5** adfixerunt R quo B V M **6** pudoremque D V P *(*u *ex* o*)* **7** conscientiam B*; ante* c. *eras.* in*?* D mentem Bar **8** omnis D1 V P R dei *s.l.* B **9** iam] tum H M **10** desuescere R*;* -scendere D V P merioribus Dac V P1 *(corr.* P3*)* **11** iucundiora *ex* -diara V, ioc- Dac P H M honesta Bac R **12** nondum] non R quae B3 *(ex* quam*)* G **13** etiam] e. intra B *(in fine lin. m.2)* G praescribtos, b *ex* p, B terminauit B **14** nequam seruam B **16** publici iuris R **17** maritus *ex* -um B2 autem|si *ex* a. iam|si *ut uid.* B2 pluris D1 V P *(ex* pulris*)* R **18** matrimonio Pac est in *om.* R

corpus unum, pari iure coniungit, ut adulter habeatur quisquis
compagem corporis in diuersa distraxerit. nec ob aliam causam 26
deus cum ceteras animantes suscepto fetu maribus repugnare
uoluisset, solam omnium mulierem patientem uiri fecit, scilicet
5 ne feminis repugnantibus libido cogeret uiros aliud appetere
eoque facto castitatis gloriam non tenerent. sed neque mulier 27
uirtutem pudicitiae caperet, si peccare non posset. nam quis
mutum animal pudicum esse dixerit, quia suscepto fetu mari
repugnat? quod ideo facit, quia necesse est in dolorem atque in
10 periculum ueniat, si admiserit. nulla igitur laus est non facere 28
quod facere non possis. ideo autem pudicitia in homine laudatur,
quia non naturalis est, sed uoluntaria. seruanda igitur fides ab 29 *569*
utroque alteri est, immo exemplo continentiae docenda uxor, ut
se caste gerat. iniquum est enim, ut id exigas quod praestare ipse
15 non possis. quae iniquitas effecit profecto, ut essent adulteria,
feminis aegre ferentibus praestare se fidem non exhibentibus
mutuam caritatem. denique nulla est tam perditi pudoris adul- 30
tera quae non hanc causam uitiis suis praetendat, iniuriam se
peccando non facere, sed referre. quod optime Quintilianus ex-

Test.: **2** § 26] *cf.* Isid. orig. 11, 2, 19 **10–11** nulla . . . possis] Ps. Sen. mor. 4

Codd.: **13** *a* docenda *incipit* G *p. 138 quoad extat (u. infra § 33) fere tota lecta; ceterum extant* B DV P HM R

1 quisque HM **2** compagem] partem B **7** possit B **8** multum P[ar] R duxerit D[ac] VP quia] quod HM*;* qui R susceptu*?* B[ac] **9** ideo] id *in ras.,* eo *s.l. m.2* B in *post* atque *om.* B **10** si] si *(s.l. m.2)* se V **11** quod|tacere R laudantur D[ac] V[ar] P[1] *(corr.* P[3]*)* **13** est immo BP[3] HMR, estimo D *(*aes-*)* VP[1] **14** inicum GR exigas] ig *inc.* G **15** iniquitates V[ar] effecit DP*;* id e. HM*;* -ficit BGVR *ft. recte* ut essent] esse G*, post* efficit *probabile (cf. 7, 12, 25; Thes. V 2, 174, 35–44) suadente numero, sed potius in solo* G *sec.* efficit *leuigatum quam in cet.* ut essent *sec.* effecit *interpolatum uid.* **16** *ante* aegre *1 litt. eras.* B*,* haegre G exibentibus GV*;* exigen- R **19** sed referre *s.l.* B[3] optione M quintialianus D[ac] VP

pressit. 'homo' inquit 'neque alieni matrimonii abstinens neque
31 sui custos' – quae inter se natura conexa sunt. nam neque
maritus circa corrumpendas aliorum coniuges occupatus potest
uacare domesticae sanctitati et uxor cum in tale incidit matrimo-
nium, exemplo ipso concitata aut imitari se putat aut uindicare. 5
32 cauendum ergo, ne occasionem uitiis nostra intemperantia de-
mus, sed adsuescant inuicem mores duorum et iugum paribus
animis ferant. nos ipsos in altero cogitemus. nam fere in hoc
iustitiae summa consistit, ut non facias alteri quidquid ipse ab
33 altero pati nolis. haec sunt quae ad continentiam praecipiuntur 10
a deo. sed tamen ne quis diuina praecepta circumscribere se
putet posse, adduntur illa, ut omnis calumnia et occasio fraudis
570 remoueatur, adulterum esse qui a marito dimissam duxerit et
eum qui praeter crimen adulterii uxorem dimiserit, ut alteram
34 ducat; dissociari enim corpus et distrahi deus noluit. praeterea 15

Epit.: 6, 23, 32 nos . . . nolis] 55, 3 33–36] 61, 8 ideo . . . 9 uelle

Auct.: **1–2** Quint. decl. frg. 7 Lehnert = inc. 3 Winterbottom **9–10** non . . . nolis] *cf.* Publil. sent. A 2 *(u. supra 1, 16, 10)*. Matth. 7, 12 *et Win ad l.* **13–15** adulterum . . . ducat] Matth. 5, 32. *al.* **15** § 34] *cf.* Matth. 5, 28

Test.: **9–10** non . . . nolis] *cf.* Orient. comm. 1, 197

Codd.: **13** *in* esse *desinit* G *p. 138 l. 30, l. 31 cum mg. inf. resecta; hinc extant* B DV P HM R

1 nequam *ex* -qua B[3] matrimonia P[1], *corr.* P[3] abstinens] appetens B neque *om.* B **2** nam neque] namque BGD[1]; -mqui D[2] **4** sancti G **5** inimitari D[ar] V[ar] *(pr.* i *eras.)* P[ar] uindicare D *(*e *ex* i*?), edd., Br;* -ri BGVPHMR *ex* imitari*, haud recte Le, Win, Ingr* **6** ergo BGHMR *Ingr;* igitur DVP *edd., Br* nostram M **8** fuerant D[ar] ferae B[ar] G **9** consistet B*;* -stitit R non *s.l.* D[2] P[3], *om.* V **10** nobilis V **12** addantur HM illi D[ac] VP[ac] **13** *ante* adulterum *s.l.* et eum D[2] dimissam duxerit] duxerit *(*i *ex* a *m.2)* eiectam B **14** adulteri D[ac] VP[1] *(corr.* P[3]*)* **14–15** ut . . . ducat] ut adulteram R **15** uoluit D[1] V

non tantum adulterium esse uitandum, uerum etiam cogitatio-
nem, ne quis aspiciat alienam et animo concupiscat; adulteram
enim fieri mentem, si uel imaginem aliquam uoluptatis sibi ipsa
depinxerit. mens est enim profecto quae peccat, quae immo- 35
5 deratae libidinis fructum cogitatione complectitur, in hac crimen
est, in hac omne delictum. nam etsi corpus nulla sit labe ma- 36
culatum, non constat tamen pudicitiae ratio, si animus incestus
est, nec inlibata castitas uideri potest, ubi conscientiam cupiditas
inquinauit. nec uero aliquis existimet difficile esse frenos im- 37
10 ponere uoluptati eamque uagam et errantem castitatis pudicitiae-
que limitibus includere, cum propositum sit hominibus etiam
uincere ac plurimi beatam atque incorruptam corporis integri-
tatem retinuerint multique sint, qui hoc caelesti genere uitae
felicissime perfruantur. quod quidem deus non ita fieri prae- 38
15 cepit tamquam adstringat, quia generari homines oportet, sed
tamquam
sinat. *qui libertatem arbitrio largiatur.*
scit enim quantam his adfectibus imposuerit necessitatem. 'si
quis hoc' inquit 'facere potuerit, habebit eximiam incompara-
20 bilemque mercedem.' quod continentiae genus quasi fastigium 39 *571*

Auct.: **18–20** si . . . mercedem] *locus ignotus; cf.* Matth. 19, 11–12. *al. et Ingr ad l.*

1 cogitatum *ex* -tationem *m.2?* P **3** aliquam uoluptatis *Heck, 1972, 185 n. 90, Win (haud recte retractationi tribuens) ex* u. a. R*;* aliquam *om. cet., Br, Ingr* sibi *ex* si B **4** enim profecto est HM **6** nam etsi] manetsi B **7** constat *ex* -sistat B[2] ratio pudicitiae*, ord. lineolis rest.* B **8** inlabata D[ac] VP[ac] potest *ex* -es B[2] **11** cum *in ras.* P*;* nec DV sit propositum HM etiam *codd., prob. Buen, Ingr;* eam *recc., edd., Br* **13** retinuerunt B[ac] **14** deus *om.* B[1]*, post* praecepit *s.l.* B[3] praecepit BVPHM *Ingr;* -cipit DR *Br ft. recte* **15** abstineat *ex* adstringat B[2] quia] quo B **17** sinat] qui libertatem arbitrio largiatur R *ex retractatione ut uid.; u. Heck, 1972, 193, sed et Win ad l.* **18** quantam *ex* -tum B[2] **19** eximium P[ac] incomparabilem quem H[ar] M[ar]

est omnium consummatioque uirtutum. ad quam si quis eniti
atque eluctari potuerit, hunc seruum dominus, hunc discipulum
magister agnoscet, hic terram triumphabit, hic erit consimilis
40 deo, qui uirtutem dei cepit. haec quidem difficilia uidentur, sed
de eo loquimur, cui calcatis omnibus terrenis iter in caelum 5
paratur. nam quia uirtus in dei agnitione consistit, omnia 'grauia
sunt, dum ignores, ubi cognoris, facilia'. per ipsas difficultates
nobis exeundum est, qui ad summum bonum tendimus.

1 24. Nec tamen deficiat aliquis ac de se ipse desperet, si aut
cupiditate uictus aut libidine impulsus aut errore deceptus aut ui 10
coactus ad iniustitiae uiam lapsus est. potest enim reduci ac
liberari, si eum paeniteat actorum et ad meliora conuersus satis
2 deo faciat. quod fieri posse Cicero non putauit, cuius haec in
Academico tertio uerba sunt: 'quodsi liceret ut iis qui in itinere
deerrauissent, sic uitam deuiam secutos corrigere errorem pae- 15
3 nitendo, facilior esset emendatio temeritatis.' licet plane. nam

Epit.: 6, 24, 1–10] 62, 1–2

Auct.: **6–7** Ter. Haut. 1058 sq. **14–16** Cic. ac. frg. 16 Müller = p. 24, 12–14 Plasberg

1 omnium consummatioque *codd. (*cos- P, -suma- HM*)* eniti atque] enitat quae HM **2** luctari R serum R^{ac} dominus *ex* deus B **3** adgnoscit, d *del.,* B*;* -cit *ex* -cet P^{2} triumphabit P^{2} R*;* -uit B *(*h *s.l. m.2)* P^{1} *cet., Ingr* erit P *(s.l. m.2)* R, *om. cet., delere noluit Ingr* similis R **4** difficili HM^{ac} **6** nam quia HM *edd., Br, Ingr;* namque BDVP*;* nam si R *Win;* nam siquidem *coni. Heck, 1972, 185 n. 90* **7** dum D^{pr} M^{pr} R *Br;* dumque *ut Ter.* B^{3} D^{ar} VP*;* dum quae B^{1} HM^{ar} *Ingr (dubium restat* quae*)* ubi cognoris *del.* P^{2} cognoueris, ue *s.l. m.2,* DR facultates R **8** exeundum *ex* -du B^{2} **9** ac R *Heck, 1972, 185 n. 90;* aut *cet., edd., Br, Ingr* *post* se *eras. alt.* de R disperet B **11** ad . . . uiam] aut ini- uia B*;* a iustitiae uia HM **12** actorum] *sup.* o *eras.* u P **13** faciat *ex* -cit B^{2} **14** tertio *ex* -ia P^{3} uerba *ex* -bo B^{2} ut iis R*;* uitiis B*;* his DVP*;* ut hi HM **15** secutos D^{2} P^{3} HMR *edd., Ingr;* -tus BD^{1} VP^{1}*;* -tis *Patricius (ed. Cic. 1565), Isaeus (1646, repet. PL 6, 1000), alii, Br* **16** emendati R^{1}

si liberos nostros, cum delictorum suorum cernimus paenitere, correctos esse arbitramur et abdicatos abiectosque rursus tamen suscipimus fouemus amplectimur, cur desperemus clementiam ueri patris paenitendo posse placari? 4 ergo idem dominus ac parens indulgentissimus remissurum se paenitentibus peccata promittit et obliteraturum omnes iniquitates eius qui iustitiam denuo coeperit operari. 5 sicut enim nihil prodest male uiuenti ante actae uitae probitas, quia superueniens nequitia iustitiae opera deleuit, ita nihil officiunt peccata uetera correcto, quia superueniens iustitia labem uitae prioris aboleuit. 6 quem enim facti sui paenitet, errorem suum pristinum intellegit, ideoque Graeci melius et significantius μετάνοιαν dicunt, quam nos Latine possumus resipiscentiam dicere. resipiscit enim ac mentem suam quasi ab insania recipit quem errati piget, castigatque se ipsum dementiae et confirmat animum suum ad rectius uiuendum; tum illud ipsum maxime cauet, ne rursus in eosdem laqueos inducatur. 7 denique muta quoque animalia cum fraude capiuntur, si aliquo se modo in fugam extricauerint, fiunt postmodum cautiora uitantque semper ea omnia in quibus dolos in-

1 si *s.l.* P[2] **2** recorrectos B arbitramur] *alt.* a *ex* e*? m.3* B rursum B *post* tamen *s.l.* sustentamus P[2] **3** suscipiamus foueamus amplectemur HM fouemus *om.* R disperemus B*;* -ramus P **4** ueri] dei DVP posse] non p. B **6** promittit] pro *in ras. m.2* B et *om.* R oblitteraturum P *(*tu *s.l. m.3)* H[ar] **7** prodeest B uiuendi V[1] **8** prauitas B[1]*, corr.* B[3] **9** operam B deleuit *ex* -ebit B[3] officiunt *ex* -um P[3] uetera] uera D[1] *(*uere D[2]*)* VP[1] *(corr.* P[2]*);* et uitia R correpto*?* H[ac] **10** aboleuit *ex* -ebit B[2]*, ex* obo- P[2] quem enim] is *(exp.)* e. q. P **12** μετανοιαν B, metanoean *cet. (*o *s.l.* D*,* -oce- V[ac]*)* **13** Latine *om.* B dicere . . . enim *om.* R resipit *ex* repiscit B ac *ex* aut B[3] **14** quasi *om.* DVP recepit B[1]*, corr.* B[3] quem] q. enim B errati *s.l.* B[3] pudet P[2] *(ex* piget*)* HM **15** suum *om.* R rectus V[1] **17** laqueos inducatur] laqueatur R inducatur BD[2] HM *Ingr;* -duatur D[1] VP *Br ft. recte* multa R **18** figuram M extricauerunt V[ac] **19** semper ea] eo s. H*,* eos s. M

8 sidiasque senserunt. sic hominem paenitentia cautum ac diligentem facit ad euitanda peccata in quae semel fraude deciderit.
573 9 nemo enim potest esse tam prudens, tam circumspectus, ut non aliquando labatur. et idcirco deus imbecillitatem nostram sciens pro sua pietate aperuit homini portum salutis, ut huic necessitati, 5 cui fragilitas nostra subiecta est, medicina paenitentiae subueniret. ergo quicumque aberrauerit, referat pedem seque quam primum recipiat ac reformet.

10 'sed reuocare gradum superasque euadere ad auras,
hoc opus, hic labor est.' 10

degustatis enim male iucundis uoluptatibus uix diuelli ab iis possunt; facilius recta sequerentur, si earum suauitates non attigissent. sed eripiant se malae seruituti; condonabitur iis error
11 omnis, si errorem suum uita meliore correxerint. nec lucrari se quisquam putet, si delicti conscium non habebit; scit ille omnia, 15 in cuius conspectu uiuimus, nec si uniuersos homines celare possumus, deum possumus, cui nihil absconditum, nihil potest
12 esse secretum. Exhortationes suas Seneca mirabili sententia

Epit.: 6, 24, 11. 15. 20] 61, 10 . . . potest

Auct.: **9–10** Verg. Aen. 6, 128 sq.

1 sic *in ras. m.3* B cautum] tantum M **2** euitanda] eui *in ras. m.2* B*;* uit- R decederet B[1], -cederit B[2] **3** circumspectus] *alt.* u *in ras. m.2* B **4** sciens *ex* timens*?* B[2] **5** pietate] fidelitate R **6** fragilitas] r *in ras. m.2,* li *s.l. m.3* B medicinae H[ar] M **7** quam *om.* HM **8** recipiant ac reforment H **9** uocare V superasque *ex* -asse P[2] aures B[1] *(corr.* B[3]*)* V **10** hoc *ex* hic*?* B[3] hic *ex* hoc B[2] est *angulo abscisso periit* V **11** iis R*,* his *cet.* **13** sed] sed si P *(*si *s.l. m.3)* HM se malae] si male V*;* se male*, post* se *1 litt. eras.,* H*;* se a male M seruitutis HM iis R*,* his *cet.* **14** meliore *ex* -ri B[2]*;* -ra V se *om.* R **15** delictis B*;* -to DVP[1] *(corr.* P[3]*)* habet DVP[1] *(corr.* P[2]*)* **16** celerare D[ar] **17** deum] dominum H[ac] M*;* eum R *ft. recte* possumus] non *(s.l. m.2)* p. P*;* latemus R*; ft.* latere p.*? cf. Heck, 1972, 193* absconditum *ex* -ur *m.2 et 3* B **18** exortationes VHM mirabilis H[ar] M[ar]*;* admirabilia*, ult.* a *eras.,* B

terminauit. 'magnum' inquit 'nescio quid maiusque quam cogitari potest numen est, cui uiuendo operam damus. huic nos approbemus. nihil prodest inclusam esse conscientiam, patemus deo.' quid uerius dici potuit ab eo qui deum nosset quam 13 *574*
5 dictum est ab homine uerae religionis ignaro? nam et maiestatem dei expressit maiorem esse dicendo quam ut eam cogitatio mentis humanae capere posset, et ipsum ueritatis attigit fontem sentiendo uitam hominum superuacuam non esse, ut Epicurei uolunt, sed deo ab iis operam uiuendo dari, siquidem iuste ac
10 pie uixerint. potuit esse uerus dei cultor, si quis illi monstrasset, 14
ut contempsisset profecto Zenonem et magistrum suum Sotionem, si uerae sapientiae ducem nactus esset. 'huic nos' inquit 15
'approbemus'. caelestis prorsus oratio, nisi antecederet ignorantiae confessio. 'nihil prodest inclusam esse conscientiam, pate-
15 mus deo'. nullus ergo mendacio, nullus dissimulationi locus est, quia parietibus oculi hominum submouentur, dei autem diuinitas

Auct.: **1–4** Sen. frg. 24 Haase*; u. Lausberg, 1970, 74–77*

Codd.: **8** *ab* hominum *incipit* G p. 139 *maximam partem lecta; hinc extant* BG DV P HM R

1 inquit] igitur HM nesci D^{ac} V **2** nomen PH^{1} M cuius D^{1} VP uiuendi DVP opera HM **3** *post* adprobemus *in fine lin.* nam P^{2} inclusam esse conscientiam] -sa conscientia B **4** potuit dici B potest P*;* potuit te R quam] q. ut B **5** dictum est *post finem lin.* B^{3} **6** ea B*;* eum H **7** capere *ex* cogere B^{3} possit R attigit *om.* R*;* -tigerit B*;* -ting- H^{ar} **8** ut] quod BG *(ut uid.)* **9** deo *exp.* P^{2} iis R*,* his *cet. (*h *in ras.?* B*,* G *inc.)* **10** uixerit B *(*G *inc.)* quid HM [monst]rasse*?* G **11** ut B *(*G *inc.)* DVPHM *Win, Ingr, dubitanter recepimus;* uiam R*;* ac *edd.,* et *Br; ft.* uiam, et*?* procerto HM **12** nactus BGD^{pc} R, nanct- D^{ac} VPHM*; cf. 6, 18, 19* esset *(*t *s.l. m.2)* n.*, ord. lineolis rest.,* B inquit *(*-id B*)* nos BG **13** prorsus] p. est*?* G oratio nisi] -oni si H*,* rationi si M*;* rationis B *(*G *inc.)* antecederet *ex* -rit P^{3}*;* -re R **14** confessione B *(in* G *potius spatium 2 litt. quam totidem euan.)* prodeest B patemus *ex* put- P^{2} **16** patentibus *ex* pariet- D^{2} oculis DVP^{1} *(corr.* P^{3}*)* hominum oculi B

nec uisceribus submoueri potest, quominus totum hominem per-
16 spiciat et norit. idem in eiusdem operis primo 'quid agis?'
inquit 'quid machinaris? quid abscondis? custos te tuus sequitur.
alium tibi peregrinatio subduxit, alium mors, alium ualetudo.
17 haeret hic quo carere numquam potes. quid locum abditum 5
575 legis et arbitros remoues? puta tibi contigisse, ut oculos omnium
effugias. demens! quid tibi prodest non habere conscium habenti
18 conscientiam?' non minus mirabiliter de conscientia et deo
Tullius. 'meminerit' inquit 'deum se habere testem, id est, ut ego
arbitror, mentem suam, qua nihil homini dedit deus ipse diuinius.' 10
19 item cum de iusto ac bono uiro loqueretur, 'itaque talis uir'
inquit 'non modo facere, sed ne cogitare quidem quidquam au-
20 debit quod non audeat praedicare.' purgemus igitur conscien-
tiam, quae oculis dei peruia est, et, ut ait idem, 'semper ita
uiuamus, ut rationem reddendam nobis arbitremur', putemusque 15
nos momentis omnibus non 'in aliquo', ut ille dixit, 'orbis terrae

Auct.: **2–8** Sen. frg. 14 Haase*; cf. Lausberg l. c. 64–74* **9–10** Cic. off. 3, 44 **11–13** ibid. 3, 77 **14–15** Cic. Verr. II 2, 28 **16–p. 635, 1** ibid. II 5, 35

Codd.: **12** *in* ne co | *desinit* G *p. 139, seq. p. 140 usque ad § 20* theatro ab *lecta (paulo plus Brandt, 1884, 331); ceterum extant* BDVPHMR

1 uisceribus *ex* -ri B[3] **2** et *in ras. m.2* B *post* idem *s.l.* seneca D[2] **3** quid abscondis *om.* R custos] ciuiis *sic* R **4** alium . . . alium] *ter* aliud*,* d *ex* t*,* B ualitudo B*,* i *ex* e D[2] P[2] **5** heris *sic ex* -ret B[2] canere B[ac] potest P[ar] H[ar] M[ar] **6** abitros D[ac] V*;* -trum *ex* -tros P[2] putat ibi P[1] *(sup. alt.* t *eras.* ur*, corr.* P[3]*)* R*;* putas *(*s *s.l. m.2)* t. D contigisset P[ac] **7** effugias] offundas B *(*G *inc.)* prodeest B **8** miraliter VP[ac] et deo] et ideo BG*;* ideo HM **9** habere] adhibere *plurimi codd. Cic.* **10** qua] *sup.* a *m.2* ˜*, sed eras.* B*;* quia HM nihil homini] n. homini *ex* -ne B*;* nihilominus *sic* G diuinus BG **11** bono] de b. B uir] uiri HM[ar] R **12** nec P **14** peruisa B[ar]*;* peruna *ut uid.* G et B *(s.l. m.1 uel 2)* GHM*, om.* DVPR **15** uibamus B[1]*, corr.* B[2] reddandam V[ac] P **16** momentis] mo *in ras. m.2* B*,* argumentis *ut uid.* G in *s.l.* P[2]*, om.* DVM aliquo] aliqu*, deinde 3–4 litt. eras.* B orbis terrae] terrarum o. *Cic.*

theatro' ab hominibus, sed desuper spectari ab eo qui et iudex et testis idem futurus est, cui rationem uitae reposcenti actus suos infitiari non licebit. 21 ergo satius est aut effugere conscientiam aut nos ipsos ultro aperire animum et perniciem rescissis uul-
5 neribus effundere, quibus nemo alius mederi potest nisi solus ille qui gressum claudis, uisum caecis reddidit, maculata membra purgauit, mortuos excitauit. 22 ille ardorem cupiditatis extinguet, extirpabit libidines, inuidiam detrahet, iram mitigabit, ille *576* reddet ueram et perpetuam sanitatem. 23 appetenda est haec om-
10 nibus medicina, quoniam maiore periculo uexatur anima quam corpus et quam primum latentibus morbis adhibenda curatio est. 24 neque enim si utatur aliquis oculorum acie clara, membris omnibus integris, firmissima totius corporis ualetudine, tamen eum dixerim sanum, si efferatur ira, superbia tumidus infletur, libi-
15 dini seruiat, cupiditatibus inardescat, 25 sed eum potius qui ad alienam felicitatem non attollat oculos, opes non admiretur, alienam mulierem sancte uideat, nihil omnino appetat, nihil concupiscat alienum, non inuideat ulli, non fastidiat quemquam, sit humilis misericors beneficus mitis humanus, pax in animo eius

Epit.: 6, 24, 21–23] *cf.* 62, 1–2

Auct.: **6–7** qui . . . excitauit] *cf.* Matth. 5, 11*; u. et Win ad l.* **19** humilis . . . 29 abstinentia] *cf.* Orac. Sib. 481–498

1 sed] d *s.l. m.2, sed eras.* B*,* se*?* G spectare V[ac] ab] sed ab B et *ante* testis] est et B*,* est*?* G **2** isdem V*;* ipse HM est *om.* B cui] *angulo abscisso extat sola* i V rationem] one *euan.* B **3** est *om.* V aut est HM **6** gressus M **6–7** membra maculata HM **7** extinguet *ex* -uit P[2] **8** exterpabit B[1]*, corr.* B[2] distrahet DVHM ira mitigauit B[1]*, corr.* B[2] **11** morbis *ex* -rtis P[2] **12** aliqui B*;* ut aliquis H*, ante* a. *2 litt. eras.* M clare DVP membriss B[ar]*;* mẽ | enim *sic* R **13** ualitudine BP[2] *(pr.* i *ex* e*);* ueletudinis D[ac] eum *pro eras.* cum P[2] **14** *ante* sanum *s.l.* in*, sed eras.* B*, 2 litt. eras.* M*;* insanum H tumore *ex* -midus B **15–16** ad *om., ras.* aliena *ex* -nam*,* felicitate *ex* -tem B **16** admiretur] appetere R **17** aliena muliere HM omnino . . . nihil *om.* DVP[ac] *(*o. *s.l. m.2,* a. *s.l. m.1?, pro* n. *s.l.* non *m.3)*

perpetua uersetur; ille homo sanus, ille iustus, ille perfectus est.
26 quisquis igitur his omnibus praeceptis caelestibus obtemperauerit, hic cultor est uerus dei, cuius sacrificia sunt mansuetudo
27 animi et uita innocens et actus boni. quae omnia qui exhibet, totiens sacrificat, quotiens bonum aliquid ac pium fecerit; deus 5
enim non desiderat uictimam neque muti animalis neque mortis
577 28 ac sanguinis, sed hominis et uitae. ad quod sacrificium neque uerbenis opus est neque februis neque caespitibus, quae sunt utique uanissima, sed iis quae de intimo pectore proferuntur.
29 itaque in aram dei, quae uere maxima est et quae in corde hominis collocata inquinari non potest sanguine, iustitia imponitur, 10
patientia fides innocentia castitas abstinentia. hic est uerissimus ritus, haec 'illa lex dei', ut a Cicerone dictum est, 'praeclara et diuina, semper quae recta et honesta iubet, uetat praua et turpia';
cui parentem sanctissimae ac certissimae legi iuste ac legitime 15
30 necesse est uiuere. cuius legis pauca equidem capita posui, quod sum pollicitus ea me tantummodo esse dicturum quae
31 summum fastigium uirtuti et iustitiae imponerent. si quis uolet cetera omnia comprehendere, ex fonte ipso petat unde ad nos riuus iste manauit. 20

Epit.: 6, 24, 26 . . . 29 ritu] 62, 4 . . . confert

Auct.: **10** aram . . . maxima est] *cf.* Verg. Aen. 8, 271 sq. Liu. 1, 7, 10 **13–14** *non uerbo tenus laudata, sed ex 6, 8, 7 repetita uid.; cf. Win ad l.*

Codd.: **7** *post* sanguinis *(fol. 188^v) in* B *excidit fol. unum usque ad 6, 25, 11* ad sacri|*; hinc extant* DV P HM R

1 iustus] homo i. HM **2** his *s.l.* P omnibus his B obtemperauit V^1 **3** hic ultor D^{ac} P^1 *(corr.* P^3*);* cultor V^1 *(*hic *ins.* V^2*)* ueri DVP **4** animi *om.* R **6** enim] autem HM mutis B^{ar} **8** februis R *edd., Br;* febris D^1 VP^1*;* fibris D^2 P^2 HM *edd., Ingr* **9** iis R*,* his *cet.* **10** et *om.* R **11** imponatur *ex* -nit- P^2 **14** semperque D^{pr} *(ex* -rquae*)* HM **15** parentem] *s.l.* uel obedientem D^2 sanctissime VH *(*sca-*)* MR ac *om.* M certissime VHR*, om.* M iustitiae legitimae H^{ac} M **16** paucequidem P^{ac} HM **19** *post* ex *eras.* ponere P unde *ex* utde D^2 **20** minauit V

25. Nunc de sacrificio ipso pauca dicamus. 'ebur' inquit Plato 'non castum donum deo.' quid ergo? picta scilicet et texta pretiosa? immo uero non castum donum deo quidquid corrumpi, quidquid subripi potest. sed sicut hoc uidit, non oportere uiuenti offerre aliquid quod sit ex mortuo corpore, cur illud non uidit, non debere incorporali corporale munus offerri? quanto melius et uerius Seneca 'uultisne uos' inquit 'deum cogitare magnum et placidum et maiestate leni uerendum, amicum et semper in proximo, non immolationibus nec sanguine multo colendum – quae enim ex trucidatione immerentium uoluptas est? –, sed mente pura, bono honestoque proposito? non templa illi congestis in altitudinem saxis extruenda sunt; in suo cuique consecrandus est pectore.' uestes igitur et gemmas et cetera quae habentur in pretio si quis putat deo cara, is plane quid sit deus nescit, cui putat uoluptati esse eas res, quas etiam homo si contempserit, iure laudabitur. quid ergo castum, quid deo dignum nisi quod ipse in illa diuina lege sua poposcit? duo sunt quae offerri debeant, donum et sacrificium, donum in perpetuum, sacrificium ad tempus. uerum apud istos, qui nullo modo

Epit.: 6, 25, 1–16] 53, 1–4. 61, 10 . . . 62, 4 impertit 6, 25, 1–7] *cf.* 61, 10 quod . . . inlustret 1 picta . . . potest] 53, 3 nam . . . ingrata 2] 53, 1 sed . . . est 4 . . . nescit] 53, 4 . . . non est

Auct.: **1–2** Plato leg. 12, 956 a, *ex* Cic. leg. 2, 45*? cf. Win et Ingr ad l.* **7–13** Sen. frg. 123 Haase*; cf. Lausberg, 1970, 77–93*

Codd.: **15** *a* res eas *ad 7, 7, 3* uera *transsilit* R*; hinc extant* DVP HM

1 dicemus *ex* -cam- P2 **4** subrupi Har Mar sed *om.* HM **5** offerre DVP2 *(ex* -rro*)* R *edd.;* offerri HM *Hm, Buen, Br, Ingr* **6** corporale *ex* -pore P2 munus] aliquid R offerre Pac **8** magnum *ex* malum V uenerandum *ex* uerend- *m.2 et 3* P **10** quae *ex* qua P3 trucidatio Pac **12** illa R extruendi Pac **15** res eas R sic HMar **16** laudare HM **17** diuina *ras. ex* diutina*?* D **18** in *om.* P **19** tempus] *post* tẽ *(˜ add.?) 2 litt. eras.* P apud] ad DVP1 *(corr.* P2*)*

rationem diuinitatis intellegunt, donum est quidquid auro argentoque fabricatur, item quidquid purpura et serico texitur; sacri-
7 ficium est uictima et quaecumque in ara cremantur. sed utroque non utitur deus, quia et ipse incorruptus est et illud totum
corruptibile. itaque deo utrumque incorporale offerendum est, 5
quo utitur. donum est integritas animi, sacrificium laus et hymnus; si enim deus non uidetur, ergo his rebus coli debet quae
non uidentur. nulla igitur alia religio uera est nisi quae uirtute ac
8 iustitia constat. quomodo autem deus iustitia hominis utatur,
intellectu facile est. si enim iustus fuerit homo, accepta immor- 10
9 talitate in aeternum deo seruiet. homines autem non nisi ad
iustitiam nasci cum philosophi ueteres tum etiam Cicero suspicatur. disserens enim de legibus 'sed omnium' inquit 'quae in
579 hominum doctorum disputatione uersantur, nihil est profecto
praestabilius quam plane intellegi nos ad iustitiam esse natos.' 15
idcirco solum deo exhibere atque offerre debemus ad quod ca-
10 piendum nos ipse generauit. hoc autem duplex sacrificii genus
quam sit uerissimum, Trismegistus Hermes idoneus testis est,
qui nobiscum, id est cum prophetis quos sequimur, tam re quam
uerbis congruit. de iustitia sic locutus est: 'hoc uerbum, o fili, 20
11 adora et cole. cultus autem dei unus est malum non esse.' item

Epit.: 6, 25, 7 . . . uidentur] 53, 1 sed . . . est 8 si . . . seruiet] *cf.* 62, 4 summa . . . impertit 9 . . . natos] 29, 1 ad iustitiam . . . 2 natos 11] *cf.* 53, 2

Auct.: **13–15** Cic. leg. 1, 28 **20–21** CH I 183, 15–17 (serm. 12, 23)

1 donum *ex* dum D **2** item *eras.* M sacrificium est DVP *Win, Ingr;* -mque est HM *ft. recte;* -mque *tantum Br (*H *falso lecto)* **4** est *om.* HM *Ingr (recc. nisa)* **5** incorruptibile P^{ar} **7** enim] ergo HM **8** ac DVP *edd., Win;* et HM *Br, Ingr* **10** intellectus M **14** hominum DP^{1} H*;* omnium V^{ac} P^{3} M*;* ominum V^{pc} disputationem HM **16** idcirco DVP *Win;* id ergo HM *edd., Br, Ingr, sed* ergo *antea saepius* **19** id est] idem *plene* P rem D^{ac} *(*m *exp.)* V *(˜ eras.?)* P *(˜ add.)* **20** filii D^{ar} V P^{ar}

in illo sermone perfecto, cum exaudisset Asclepium quaerentem a filio suo, utrum placeret patri eius proferri tus et alios odores ad sacrificium dei, exclamauit: 'bene, bene ominare, o Asclepi. est enim maxima impietas tale quid de uno illo ac singulari bono
5 in animum inducere. haec et his similia huic non conueniunt; omnium enim quaecumque sunt plenus est et omnium minime indigens. nos uero gratias agentes adoremus; huius enim sacrificium sola benedictio est.' et recte. 12 uerbo enim sacrificari oportet deo, siquidem 'deus uerbum est', ut ipse confessus est.
10 summus igitur colendi dei ritus est ex ore iusti hominis ad deum directa laudatio, quae tamen ipsa ut deo sit accepta, et humilitate et timore et deuotione maxima opus est, ne quis forte integritatis *580* atque innocentiae fiduciam gerens tumoris et adrogantiae crimen incurrat eoque facto gratiam uirtutis amittat. 13 sed ut sit deo
15 carus omnique macula careat, misericordiam dei semper imploret nihilque aliud precetur nisi peccatis suis ueniam, licet nulla sint. 14 si quid aliud desiderauerit, non est opus dicto scienti quid uelimus. si quid ei boni euenerit, gratias agat, si quid mali,

Epit.: 6, 25, 12–14] 62, 3 . . . deo est

Auct.: **3–8** *cf.* CH II 352, 12–17 (Ascl. 41) **9** Ioh. 1, 1

Codd.: **3** *a* | ficium *redit* B *fol. 189*^{r}*; u. 6, 24, 27; extant* BDVPHM

1 profecto V **2** proferri tus] -rritur P[1], -rri ritus P[2] **3** somniare B[1], *corr.* B[3]*;* ominat *ex* -nare P[3] asclepii HM **4** illo uno*, ord. signis rest. m.2* P **5** animum inducere *ex* a. ducere V inducere *ex* -ret P[2] *sup.* similia *eras.* aut B non *s.l.* B **6** et *om.* HM **7** indigent nos, t *et* no *in ras. (*o *ex* u*) m.2,* B uero nos HM cuius B enim *om.* B **8** est *om.* DVP et *om.* B *post* recte *s.l.* est D[2] uerbo enim] ergo u. B sacrificare V[ac] HM **9** est *om.* V ut] et HM **10** sumus *(et post* colendi *dist.)* V colendi dei *ex* -endi P **11** derecta *ex* dir- D (V *macula inc.)* et *post* accepta *om.* B*;* ut HM **12** ac *ex* et *post* timore P[2] maximae M **13** timoris P[ac] **15** omnique] -nia M misericordia HM **17** sit B[ac] V est *om.* V **18** uelemus V

satisfaciat et id sibi ob peccata sua euenisse fateatur. et nihilominus etiam in malis gratias agat et in bonis satisfaciat, ut idem sit semper et stabilis et immutabilis et inconcussus. nec tantum hoc in templo putet sibi esse faciendum, sed et domi et in ipso
15 etiam cubili suo. secum denique habeat deum semper in corde 5
16 suo consecratum, quoniam ipse est dei templum. quodsi deo, patri ac domino, hac adsiduitate, hoc obsequio, hac deuotione seruierit, consummata et perfecta iustitia est. quam qui tenuerit, hic, ut ante testati sumus, deo paruit, hic religioni atque officio suo satisfecit. 10

Epit.: 6, 25, 14 inconcussus] *cf.* 52, 9 16] *cf.* 62, 4 . . . confert*; ad* perfecta iustitia *cf.* 52, 10

9 ante] 6, 24, 25–29

1 uenisse BHM nihilominis V **2** etiam] et HM malis] m. suis B et] etiam DVP **3** istabilis B[ar] **4** domi] in *(s.l. m.2)* domo D **4–5** et in . . . etiam] etiam in ipso B **5** cubiculi HM deum *s.l.* D[2] **7** ac patri ac HM hac *in ras. 2 litt.* B[3] adsiduitatem P[ar] *(*V *ob lituram inc., sed* -te*)* obsequio *ex* -ium B[3] **8** iustitiam V **10** *subscriptiones u. p. XXVII*